

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

22₂₀₂₀

ISSN: 1304-2440
e-ISSN: 2667-5013

ANKARA

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Sayı: 22
2020

**TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi
Kültür Envanteri Dergisi**

**Turkish Academy of Sciences Journal of
Cultural Inventory**

TÜBA-KED uluslararası hakemli bir dergi olup
TUBİTAK TR Dizin ve Avrupa İnsani Bilimler
Referans İndeksi (ERIH PLUS) veritabanlarında
taranmaktadır.

*TÜBA-KED is an international refereed journal
and indexed in the TUBİTAK ULAKBİM (SBVT)
and The European Reference Index for the
Humanities and the Social Sciences (ERIH
PLUS) databases.*

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on
behalf of Turkish Academy of Sciences
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor

Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

Basın ve Halkla İlişkiler /

Press & Public Relations

Asiye KOMUT

Grafik Tasarım / Graphic Design

Fatih Akın ÖZDEMİR

**İletişim Asistanı / Communication
Assistant**

Cansu TOPRAK

Yayın Şekli ve Yayın Türü

Publication Form and Publication Type

6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yaygın süreli yayın.
Biannual, Turkish / English. Common periodical.

Baskı / Publisher: Tek Ses Ofset Matbaacılık

Yay. Org. San. Ltd. Şti. 0.312 341 66 19

Sayı / Issue: 22/2020 (500 adet)

Basıldığı Tarih : 01 Şubat 2021

Publication Date: 01 February 2021

ISSN: 1304 - 2440

e-ISSN: 2667-5013

TÜBA-KED Yazışma Adresi

TUBA-KED Postal Address

Türkiye Bilimler Akademisi

Rabi Medresesi Süleymaniye Mahallesi

Mimar Sinan Caddesi

No: 24 34116 Fatih – İstanbul / TÜRKİYE

Tel: +90 212 513 4824

Faks: +90 212 514 9996

E-posta - E-mail: cansu.toprak@tuba.gov.tr
tubaked.tuba.gov.tr

Türkiye Bilimler Akademisi

Turkish Academy of Sciences

Piyade Sokak, No: 27, 06690

Çankaya- Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90 312 442 29 03

Faks: +90 312 442 72 36

www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2020

© Turkish Academy of Sciences, 2020

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için
yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni
olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da
manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin
yazarlarına aittir.)

*All rights are reserved. Except for the short
citations, the manuscripts cannot be reproduced,
converted into CDs or magnetic tape in any way
without the written permission of the publisher.
(All images without specific references can be
accepted as authors' images)*

Kapak Fotoğrafi / Cover Image

Bingöl Murat Höyük Kazısı

Havadan Görünüm

(Murat Höyük Kazı Arşivi)

**TÜBA-KED
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ**

TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

Kültürel mirasın belgelenmesi, tanıtımı ve yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla 2003 yılında yayımlanmaya başlayan TÜBA-KED, her türlü maddi kalıntı, kültürel peyzaj, dekoratif sanatlar, doğal çevre, sözlü gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, inançlar, ritüeller, şölenler, doğa ve evrenle ilgili toplumların belleklerinde yer etmiş olay ve uygulamalar olmak üzere sayısı daha da arttırılabilecek her türlü somut ve somut olmayan değerleri içeren uluslararası hakemli bir dergidir.

Kültür kavramı altında gerçekleşen tüm faaliyetlerin ortak zemini olmayı hedefleyen TÜBA-KED, ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmaksızın arkeoloji, sanat tarihi, kırsal ve kentsel mimari, kırsal ve kentsel peyzaj, kültürel peyzaj, kentsel arkeoloji, endüstriyel arkeoloji, etnografya, etnobotanik, jeoarkeoloji ve tarih ile ilgili çalışmalara yer vermektedir. Ayrıca toplulukların, grupların ve bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araç-gereçler ile kültürel mekânlar gibi farklı ölçek ve nitelikteki kültürel mirasa yönelik her türlü belgeleme, envanter ve sözlü tarih çalışmaları derginin kapsamı içindedir. Bununla birlikte dergimiz, kültür kavramı içinde tespit edilen tüm uygulamaların korunması, onarımı, sergilenmesi, topluma kazandırılması ve kültür sektörü olarak değerlendirilmesine yönelik proje ve fikirlere açık olup bu alanlarda bir forum oluşturma işlevini de üstlenmiştir.

2003 yılında “Kültür Envanteri Dergisi” adı ve içeriği ile yola çıkan TÜBA-KED, sadece envanter çalışmaları ile sınırlı kalmayıp, yukarıda sıralanan çalışma alanlarının tamamından bilimsel nitelikte olmak üzere her türlü bilimsel yazıyı kabul etmektedir. Derginin ilgili kurulları tarafından değerlendirmeye alınan yayın başvurularının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması ön şarttır. Derginin yayın ilkeleri ve yazım kuralları ile ilgili detaylı bilgilere <http://tubaked.tuba.gov.tr> adresinden ulaşmak mümkündür.

**TÜBA-KED
THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY**

TÜBA-KED is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

THE SCOPE AND PUBLICATION POLICIES OF TÜBA-KED

Turkish Academy of Sciences - Journal of Cultural Inventory (TÜBA-KED), which started publication in 2003 with the aim to document, promote and transfer cultural heritage to the new generation, is an international peer-reviewed journal with a wide-ranging scope covering all kinds of tangible remains, cultural landscapes, decorative arts, natural environment, oral traditions and narrations, performing arts, beliefs, rituals, festivals, events and praxes concerning nature and the universe that have made a place in the memory of the society as well many other tangible and intangible values.

Striving to become a common ground for all activities that take place under the concept of culture, the TÜBA- Journal of Cultural Inventory, as a principle, is open to all kinds of studies about archeology, art history, rural and urban architecture, rural and urban landscaping, urban archeology, industrial archeology, ethnography, ethno-botany, geo-archeology and history without limitation of period and geographical region. Also documentation, inventory and oral history studies concerning cultural heritage in different scales and types such as praxes, representations, narratives, information, skills, tools related to these and cultural spaces attributed as a constituent of their cultural heritage by societies, groups and individuals, are within the scope of the journal. In addition, our journal is open to all projects and ideas concerning the conservation, preservation, presentation of all the features defined within the concept of culture, their repossession to the society as well as their appraisal as culture sector; while it has also undertaken the role to establish a forum in these fields.

Having set out with the name and content of the “TÜBA- Journal of Cultural Inventory” in 2003, the journal is not limited to inventory work only, and hence, all kinds of articles with scientific content on the fields mentioned above are accepted as well. While, it is a prerequisite that, the manuscripts submitted to the journal and accepted for the evaluation by the journal’s relevant boards, should not be under consideration or peer review somewhere else, or should not have been accepted for publication or in press or published elsewhere. Detailed information about the publication principles of the journal and the instructions for the authors are available at <http://tubaked.tuba.gov.tr>.

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Kurucu (Founder)

Prof.Dr. Ufuk ESİN (İÜ)

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)

Doç. Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (YTÜ)

Doç. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)

Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İSTE)

Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ (İKÇÜ)

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Füsun ALİOĞLU (Kadir Has Ü)	Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Ü)
Prof. Dr. Elvan ALTAN (ODTÜ)	Prof. Dr. Neslihan DOSTOĞLU (İstanbul Kültür Ü)
Doç. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)	Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Ü)
Prof. Dr. Köksal ALVER (İstanbul Ü)	Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Ü)
Prof. Dr. Rüçhan ARIK (ÇOMÜ)	Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Ü)
Prof. Dr. Oluş ARIK (ÇOMÜ)	Prof. Dr. Cevat ERDER (ODTÜ)
Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü)	Prof. Dr. Namık ERKAL (TEDÜ)
Prof. Dr. Işık AYDEMİR (Ticaret Ü)	Prof. Dr. Osman EROL (İstanbul Ü)
Doç. Dr. Mehmet Ali AYDEMİR (Selçuk Ü)	Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Ü)	Doç. Dr. Akın ERSOY (İKÇÜ)
Prof. Dr. Serpil BAĞCI (Hacettepe Ü)	Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Ü)
Prof. Dr. Ömür BAKIRER (ODTÜ)	Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege Ü)
Prof. Dr. Ali BAŞ (Selçuk Ü)	Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY (Hitit Ü)
Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Ü)	Dr. Fuat GÖKÇE (ODTÜ)
Prof. Dr. Kenan BİLİCİ (Ankara Ü)	Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İKÇÜ)
Prof. Dr. Cânâ BİLSEL (ODTÜ)	Prof. Dr. Emel GÖKSU (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Demet BİNAN (MSGSÜ)	Prof. Dr. Tülin GÖRGÜLÜ (YTÜ)
Prof. Dr. Can BİNAN (YTÜ)	Prof. Dr. Neriman ŞAHİN GÜÇHAN (ODTÜ)
Prof. Dr. Hümeysra BİROL (Dokuz Eylül Ü)	Prof. Dr. Nuran ZEREN GÜLERSOY (İTÜ)
Dr.Öğr.Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Ü)	Prof. Dr. Deniz GÜNER (Dokuz Eylül Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Hülya BULUT (Muğla Sıtkı Koçman Ü)	Prof. Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Ü)
Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Ü)	Prof. Dr. Başak İPEKOĞLU (İYTE)
Prof. Dr. Cengiz CAN (YTÜ)	Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Ü)
Prof. Dr. Kenan ÇAĞAN (Afyon Kocatepe Ü)	Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Ü)
Doç. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (İKÇÜ)	Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Ü)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)	Prof. Dr. Machiel KİEL (Netherlands Institute in Turkey)
Prof. Dr. Rafet Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Ü)	Prof. Dr. Osman KONUK (İKÇÜ)
Doç. Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (YTÜ)	Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (MSGSÜ)
Prof. Dr. İclal DİNÇER (YTÜ)	Prof. Dr. Ayşegül KÖROĞLU (Ankara Ü)
Prof. Dr. Necmettin DOĞAN (İstanbul Ticaret Ü)	Doç. Dr. Sema KÜSKÜ (İKÇÜ)
Prof. Dr. Ersin DOĞER (Ege Ü)	Prof. Dr. Heath LOWRY (Princeton Ü)

Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Ü)	Prof. Dr. Zeren TANINDI (Sabancı Ü)
Prof. Dr. Hasan MERT (Ege Ü)	Prof. Dr. Cumhuri TANRIVER (Ege Ü)
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (MSGSÜ)	Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Gülrü NECİPOĞLU (Harvard Ü)	Prof. Dr. Cahit TELCİ (İKÇÜ)
Prof. Dr. Mehmet OCAKÇI (İTÜ)	Prof. Dr. Tamer TOPAL (ODTÜ)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)	Doç. Dr. Elvan TOPALLI (Uludağ Ü)
Prof. Dr. Gönül ÖNEY (Ege Ü)	Dr. Öğr. Üyesi Faruk TUNCER (YTÜ)
Prof. Dr. Hakkı ÖNKAL (Dokuz Eylül Ü)	Dr. Öğr. Üyesi Nüket TUNCER (YTÜ)
Prof. Dr. Mustafa ÖZER (İstanbul Medeniyet Ü)	Doç. Dr. Sarp Selim TUNÇOKU (İYTE)
Dr. Nimet ÖZGÖNÜL (ODTÜ)	Prof. Dr. Ahmet TÜRER (ODTÜ)
Doç. Dr. Devrim ÖZKAN (İKÇÜ)	Prof. Dr. Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Ü)
Prof. Dr. Deniz ÖZKUT (İKÇÜ)	Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (ÇOMÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Şebnem PARLADIR (İKÇÜ)	Prof. Dr. Nil UZUN (ODTÜ)
Doç. Dr. Saim PARLADIR (İKÇÜ)	Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL (Ege Ü)
Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Ü)	Prof. Dr. Zeynep Gül ÜNAL (YTÜ)
Prof. Dr. Şule PFEIFFER (Atılım Ü)	Prof. Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)
Doç. Dr. Ebru OMAV POLAT (YTÜ)	Doç. Dr. Haydar YALÇIN (İKÇÜ)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Ü)	Prof. Dr. Zekiye YENEN (YTÜ)
Doç. Dr. Yasemin POLAT (Ege Ü)	Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Koç Ü)
Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İskenderun Teknik Ü)	Doç. Dr. Hasan YILDIRIM (Ege Ü)
Prof. Dr. Christopher ROOSEVELT (Koç Ü)	Prof. Dr. Yılmaz YILDIRIM (İKÇÜ)
Prof. Dr. Nadide SEÇKİN (Kırklareli Ü)	Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Ü)
Doç. Dr. Semra SÜTGİBİ (Ege Ü)	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu	8
<i>Editor's Note</i>	9

İmparator'un Dönüşü: Nicomedia Frizine Ait Çalınan İmparator Rölyefi'nin Teknik ve İkonografik Değerlendirmesi <i>Return of the Emperor: Technical and Iconographic Analysis of the Stolen Emperor Relief from the Nicomedia Frieze</i>	11
Tuna Şare AĞTÜRK	

Anadolu'da Bizans-Selçuklu Sanatsal Etkileşimini Yansıtan Önemli Bir Örnek: Tokat Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan İp/Yün Eğiren Kadın Tasvirli Seramik <i>An Important Example Reflecting Byzantine-Seljuk Artistic Interaction in Anatolia: The Ceramic Plate Depicting a Woman Spinning Yarn/Wool in Tokat Archeological Museum</i>	21
Yurdagül ÖZDEMİR	

Berna Oğuz Koleksiyonu'ndan Bizans Dönemi Cam Takıları <i>Byzantine Period Glass Jewelry from Berna Oğuz Collection</i>	31
Tümay HAZİNEDAR COŞKUN	

Akropol Doğu (İç) Sur Yangın Tabakasında Bulunan Sikkeler Işığında Parion'da Tahribat İzleri Üzerine Bir Ön Değerlendirme <i>A Preliminary Assessment on Traces of Destruction in Parion in the Light of Coins Found in the Eastern (Inner) Wall Fire Layer of Acropolis</i>	51
Vedat KELEŞ - Kasım OYARÇIN	

Haydarpaşa Kazılarında Ele Geçen 19. ve 20. Yüzyıl Damgalı Tuğlaların Arkeolojik Değerlendirmesi <i>Archaeological Evaluation of the 19th and 20th Century Stamped Bricks Found in Haydarpaşa Excavations</i>	67
Serhan MUTLU - Meral BAŞARAN MUTLU	

Van Mollakâsım Köyü'nde Bulunan İslami Dönem Mezar Taşları <i>Islamic Period Tombstones Found in Mollakâsım Village in Van</i>	93
Resul YELEN - Ayşegül BEKMEZ	

Geç Dönem Osmanlı Mezar Taşı Üretim Sürecine Bir Örnek:

Kokluca (İzmir) Mezarlığı

Kokluca (İzmir) Cemetery: An Example of Tombstone

Production Process in Late Ottoman Empire 111

Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL

Murat Höyük'ten Bir Çeç Damga Mühür

A Stamp Seal (Çeç) from Murat Höyük 131

Ayşe ÖZDEMİR - Abdulkadir ÖZDEMİR

Aksaray Tarihi Kent Merkezinin UNESCO Dünya Mirası

Geçici Listesine Adaylığı İçin Bir Deneme

A Draft for Aksaray Historic Center for UNESCO

World Heritage Tentative List Nomination..... 141

Özge PARLAK - Gülşen DİŞLİ

EDİTÖR'ÜN NOTU

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) çatısı altında 2003 yılından bu yana yayımlanan Kültür Envanteri Dergisi (KED), ülkemizde kendi alanında nitelikli ve düzenli yayım yapan en köklü dergilerden biridir. TÜBA-KED 22. sayısı ile merkezine Anadolu'yu alarak ortak kültürel miras, arkeolojinin ve sanat tarihinin farklı dönemleri, İlk Tunç Çağın'dan 20.yüzyılın sonuna kadar ki farklı süreç ve oluşumlara ışık tutmaktadır. Dergimiz son sayısında arkeolojinin farklı dönemlerine ait verilerin yorumlanması için yeni metodolojik ve teorik çerçeveler oluşturan makalelere yer vermiştir.

Arkeoloji, sanat tarihi ve mimari üst başlıkları altında çeşitlenen konular, günümüzde toplumun farklı kesimlerince de ilgiyle takip edilmeye başlamıştır. Bu bağlamda bilimsel içeriklerin nitelikleri ve kavramsal çerçeveleri de içinde bulunduğumuz koşullar altında hızlı bir değişime tabidir. Her geçen gün sayısı artan araştırmalar, artan materyal çeşitliliği ve ortak kültür mirası çalışmalarındaki yeni gelişmeler yayın kurumumuzun sorumluluğunu da arttırmıştır. Dergimizin bu sayısı da, artık toplumun hemen her kesiminde ilgi uyandırmaya başlayan araştırmaların anlaşılabilirliği ve ulaşılabilirliği noktasında yenilikçi konulara yer vererek akademik ve entelektüel bakış açısını güncel tutmuştur.

TÜBA-KED'in 22. sayısı, arkeoloji, sanat tarihi ve kültürel mirasın korunmasına yönelik araştırmaları farklı disiplinlerin perspektifiyle okuyucuya ulaştıran 9 makaleden oluşmaktadır. Bu bağlamda farklı konularda ve farklı coğrafi alanlardan araştırma konuları sayı içerisinde kronolojik olarak yer bulmuştur. Anadolu'nun tarihsel geçmişini aydınlatan çalışmaların içeriklerinde; kazılar neticesinde açığa çıkartılan özgün buluntular, öncesinde tespiti sağlanan ancak daha önce akademik belgelenmesi ve değerlendirilmesi yapılmayan eserler, kayıtlı koleksiyonlara ve müze envanterlerine ait çeşitli objeler değerlendirilmektedir.

TÜBA-KED, ülkemiz kültür envanterine yönelik çalışmaların niteliğinin geliştirildiği ve cevap aranan bilimsel sorunların çözümüne yönelik yeni yaklaşımların izlenebildiği uluslararası bilimsel yayınlardan biridir. Yayın Kurulumuz, disiplinler arası değerlendirmelere, farklı ve özgün bilimsel araştırmalara derginin sayfalarında memnuniyetle yer vermeye devam edecektir.

Titiz bir akademik değerlendirme sürecinin ardından okuyucuya ulaşan değerli makaleleri, dergimize gönderen kıymetli yazarlara, başvuruları değerlendiren ve bu meşakkatli günlerde makalelere yaptıkları katkılardan dolayı hakemlerimize içten teşekkürlerimizi sunarız. Teknik Editörümüz Doç. Dr. Haydar YALÇIN'a, iletişim ve sekretarya çalışmalarını yürüten Cansu TOPRAK ve Asiye KOMUT'a, derginin dizgi ve grafik tasarımını üstlenen Fatih Akın ÖZDEMİR'e değerli katkılarından dolayı teşekkürü borç biliriz.

2020 yılında Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU ile katıldığım TÜBA-KED'in editör kurulunda çalışmaktan büyük bir onur duymaktayım. Beni bu göreve öneren Prof.Dr. Harun ÜRER'e, bilgi ve birikimlerini paylaşan TÜBA-KED'in değerli editörlerine, göreve layık gören TÜBA Konseyi üyelerine ve Türkiye Bilimler Akademisi Başkanı Sayın Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER'e en içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ
Editör

EDITOR'S NOTE

Journal of Cultural Inventory (KED) published since 2003 under the umbrella of Turkish Academy of Sciences (TÜBA) is one of our country's long-established magazines which is regularly published and qualified in its field. TÜBA-KED putting Anatolia at the center in its 22nd issue, sheds light on common cultural heritage, different periods of archeology and history of art, different processes and creations from the Early Bronze Age to the end of the 20th century. In its last issue, our journal has included articles that create new methodological and theoretical frameworks for the interpretation of data from different periods of archeology.

The topics that have diversified under the titles of archaeology, history of art, and architecture have started to be followed with interest by different segments of the society. In this context, the qualities and conceptual frameworks of scientific contents are also subject to rapid change under the conditions we are in. The increasing number of researches, increasing material variety and new developments in mutual cultural heritage studies have increased the responsibility of our editorial board. This issue of our magazine, has kept its academic and intellectual perspective up-to-date giving place to innovative topics at the point of understanding and accessibility of researches that have started to arouse interest in almost every segment of the society.

The 22nd issue of TÜBA-KED consists of 9 articles that convey researches on archaeology, history of art and protection of cultural heritage to the reader with the perspective of different disciplines. In this context, research topics on different subjects and from different geographical areas takes place in chronological order. In the contents of the works which enlighten the historical past of Anatolia; original findings unearthed as a result of excavations, works that were identified previously but not documented and evaluated academically, various objects belonging to registered collections and museum inventories are evaluated.

TÜBA-KED is one of the international scientific publications in which the quality of the studies regarding the cultural inventory of our country is improved and new approaches can be followed for the solution of scientific problems that are sought to be answered. Our Editorial Board will gladly continue to include interdisciplinary evaluations and different and original scientific researches on the pages of the journal.

We would like to express our sincere gratitude to the valuable authors who sent their valuable articles to our journal that reach the readers after a rigorous academic evaluation process, and to our referees for their contribution to the articles during these troublesome days. We would like to thank Assoc. Prof. Dr. Haydar YALÇIN, our technical editor, and Cansu TOPRAK and Asiye KOMUT who carry out communication and secretariat works, and Fatih Akın ÖZDEMİR who undertook the typesetting and graphic design of the magazine for their valuable contributions.

It is a great honor to work on the editorial board of TÜBA-KED where I joined in 2020 with Assoc. Prof. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU. I would like to express my sincere thanks and regards to Prof. Dr. Harun ÜRER for proposing me to the position, TÜBA-KED's valuable editors for sharing their knowledge and experience with me, members of the Council of the TÜBA and Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER, President of Turkish Academy of Sciences, for deeming me worthy of the engagement.

Assist. Prof. Dr. Sarp ALATEPELİ
Editor

İMPARATOR'UN DÖNÜŞÜ: NICOMEDIA FRIZINE AİT ÇALINAN İMPARATOR RÖLYEFİ'NİN TEKNİK VE İKONOĞRAFİK DEĞERLENDİRMESİ

RETURN OF THE EMPEROR: TECHNICAL AND ICONOGRAPHIC ANALYSIS OF THE STOLEN EMPEROR RELIEF FROM THE NICOMEDIA FRIEZE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 21 Aralık 2020 Received: December 21, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 29 Aralık 2020 Peer Review: December 29, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021 Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.001

Tuna ŞARE AĞTÜRK *

ÖZET

Bu makale 2009 İzmit (Nicomedia) Çukurbağ Kurtarma Kazıları sonrasında çalınan ve 2019 yılında Türkiye Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Kaçakçılıkla Mücadele Dairesi'nin girişimleri ile bulunduğu Almanya Münih'ten, ait olduğu Kocaeli Arkeoloji Müzesi'ne getirilen Geç Roma Dönemi boyalı mermer kabartmasının (rölyef paneli) ilk akademik değerlendirmesini ve belgelenmesini içerir. Detaylı teknik ve ikonografik incelemede, rölyef panelinin MS. 3. yüzyıl sonunda başkent Nicomedia'da, ikili imparatorlar Diokletianus ve Maximianus döneminde inşa edilmiş olan dev imparatorluk kompleksinin içini süsleyen ve toplam uzunluğu 55 metreyi bulan boyalı mermer rölyef frizinin bir parçası olduğu anlaşılmıştır. Rölyef paneli, kaçırılma sırasında kırılan ve Kocaeli Arkeoloji Müzesi deposunda bekletilen diğer küçük parçaları ile birleştirilerek orijinal bağlamında yeniden değerlendirilmiştir. Rölyefin üzerinde bir değil iki imparatorun, aralarında da çelenk tutan tanrıça Nike'nin tasvir edildiği ve panelin Nicomedia frizinin diğer panelleriyle birlikte, imparatorluk kompleksinin içindeki entabletüre yerleştirildikten sonra boyandığı anlaşılmıştır. Rölyef üzerinde iyi korunan boyalar üzerinde yapılan mikroskobik inceleme eserin yapımında kullanılan pigment içerikleri ve ikonografik anlatımda renk kodları gibi birçok yeni veriye ulaşmamızı sağlamıştır. İmparatorlarının savaş zaferini simgeleyen rölyef, Nicomedia frizindeki diğer imparatorluk tasvirleri gibi, imparatorluk kültü tapınımları ve kutlamaları çerçevesinde kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nicomedia, Roma İmparatorluk Kabartması, Antik Heykel Boyama, Kültür Mirasını Koruma ve Kaçakçılık.

* Doç. Dr., Oxford Üniversitesi Marie Curie Bursiyeri (2019-2021) ve Arkeoloji Bölümü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
e-posta: tunasare@gmail.com ORCID: 0000-0002-7837-9204

ABSTRACT

This article includes the first academic documentation and evaluation of a Late Roman painted marble relief which was stolen right after its discovery in 2009 Izmit (Nicomedia) during Çukurbağ Salvage Excavations; later recovered in Munich, Germany, and brought back to Kocaeli Archaeology Museum in 2019 with the initiative of the Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Properties and Museums, Department of Anti-Smuggling. The detailed technical and iconographic examination of the relief panel showed that it belonged to the c. 55 meters long painted marble frieze which adorned a monumental imperial complex built in the late 3rd century AD in Nicomedia, during the time of co-emperors Diocletian and Maximian. The relief panel was re-evaluated in its original context; it was rejoined with its other parts that were broken during the smuggling and kept in the storage of Kocaeli Archaeology Museum. The study showed that the relief panel had a representation of not one but two emperors and a garland-bearing Nike in between them; it was painted together with other panels of the Nicomedia frieze after they were placed in the entablature within the imperial complex. Microscopic examination of the well-preserved paints on the relief has provided us many new information such as pigment compositions used for the coloring or the use of color-coding for iconographic expression. The relief, symbolizing the victory of the emperors in war, must have functioned within the imperial cult worship and celebrations, just like the other imperial depictions on the Nicomedia frieze.

Keywords: Nicomedia, Roman Imperial Reliefs, Ancient Sculptural Polychromy, Smuggling and Protection of Cultural Heritage.

GİRİŞ

1999 Depremi sonrası İzmit şehir merkezi Çukurbağ Mahallesi'nde ortaya çıkan kalıntılara, alanın kamulaştırılması sonrası 2009 yılında Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nin yürüttüğü kurtarma kazısı ile birçok yeni buluntu daha eklenmiştir. Yaklaşık 400 m2 lik bir alanda yürütülen 2009 kurtarma kazısında *opus sectile* taban döşemesi üzerine yıkılmış vaziyette birçok mermer mimari öge, heykel parçası ve boyalı rölyef paneline ulaşılmıştır. Kazının bitimi sonrası ortaya çıkarılan rölyef panelleri ve heykel parçaları Kocaeli Arkeoloji Müzesi'ne taşınarak korumaya alınmış ancak, bu aşamada rölyef panellerinden birinin çalınarak kaçak yollardan yurtdışına çıkarıldığı anlaşılmıştır (Foto. 1). Çalınan rölyef paneli, 2013 yılında Almanya'nın Münih kentinde bulunan Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung GmbH Sanat Galerisi'nin düzenlediği bir müzayedede ortaya çıkmıştır. Üzerinde bir imparator ve zafer tanrıçası Nike'nin tasvir edildiği renkli boyaları iyi korunmuş olan rölyef paneli, 40.000 avroya satışa çıkarılmıştır. Galerinin hazırladığı katalogta panelin 1971'den beri özel bir İngiliz koleksiyonunun parçası olduğu iddia edilmiştir (Foto. 2). Müzayededen kısa bir süre sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkilileri rölyef panelinin iadesi için harekete geçmiştir. Devam eden davaya rağmen Galeri, paneli 2018 yılında tekrar satış listesine koymuş ancak Türkiye Anıtlar ve

Fotoğraf 1: İmparator Rölyefi 2009 Çukurbağ Kurtarma Kazıları Buluntu Fotoğrafı / The Relief of the Emperor, photo taken during the Çukurbağ Rescue Excavations in 2009

Müzeler Müdürlüğü Kaçakçılıkla Mücadele Dairesi'nin girişimleri ile panel nihayet Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne iade edilmiş ve 2019 yılında Kocaeli Arkeoloji Müzesi'ne nakledilmiştir¹. Dönüşü üzerine imparator rölyefi, Çukurbağ'da bulunan diğer paneller ve mimari öğeler bağlamında bütünsel olarak incelenmiş, çalınma sırasında kırılarak kazı alanında bırakılan ve Kocaeli Arkeoloji Müzesi depolarında saklanan diğer küçük parçaları ile birleştirilmiştir (Foto. 3a ve 3b). İmparatorun sağ alt ayağı, tanrıça Nike'nin sol kanadının ucu ve sağdaki başka bir imparator figürüne ait pelerinin parçası olduğu anlaşılan bu üç parça kabartma panele birleştirilmiştir. Ancak, Alman Sanat Galerisi'nin rölyefin alt kısmına yerleştirdiği iki metal çubuk ile tutturulan modern yapay kaide, sabit bir restorasyon yapmayı engellemiştir. Bu makalede, rölyef panelinin mikroskobik görüntüleme yöntemleri ile yapılan detaylı teknik ve ikonografik analizi sunularak panel Nicomedia frizinin içindeki orijinal bağlamında tartışılmıştır.

İmparator rölyefinin geri getirilmesine dair yasal süreç devam ederken, 2015 yılından itibaren Çukurbağ Kurtarma Kazıları'nda ortaya çıkan tüm buluntular, TÜBİTAK (115K242) ve Avrupa Birliği Konseyi (Nicomedia 834799) destekli iki proje kapsamında detaylıca incelenmiş, Nicomedia frizinin süslediği kompleksin imparator Diokletianus'un imparatorluk başkenti ilan ettiği Nicomedia'da inşa ettirdiği dev bir kabul ve imparatorluk kültü salonuna ait olduğu anlaşılmıştır². Yaklaşık 65 rölyef panelinden oluşan Nicomedia frizinin üzerindeki betimlemeler, yaptığı siyasi ve askeri reformlarla MS 3. yüzyıl sonunda Roma İmparatorluğu'nun kaderini değiştiren imparator Diokletianus Dönemi'ne ve onun yeni başkenti Nicomedia tarihine ışık tutması açısından büyük önem taşır. Yüzyıllardır imparatorluğun başkentliğini yapan Roma'dan vazgeçerek, yeni başkentler kuran, getirdiği önce ikili (diarşi) sonra dördü (tetraşi) imparatorluk yönetimi sistemi ve sert ekonomik reformlar ile geniş imparatorluk topraklarını tekrar kontrol altına alan, otokrat ve asker-imparator Diokletianus Dönemi'nde ortaya çıkan imparatorluk sanatı, sadece yeni imparatorluk ideolojisini yansıtmaz³. Bu dönemde ortaya çıkan sembolik, kübik, giderek soyutlaşan ve simetrik düzenli imparatorluk betimlemeleri, Geç Antik Çağ Sanatı'nın da başlangıcı kabul edilir⁴. Bu bağlamda imparator rölyefi ve Nicomedia frizindeki diğer tüm imparator betimlemeleri, Geç Antik Çağ Sanatı'nın doğuşunu anlamada büyük önem taşır. Rölyefin teknik ve stilistik özellikleri ise Nicomedia

¹ Rölyefin bulunup geri getirilmesinde emeği geçen tüm bakanlık yetkililerine, rölyefi detaylı incelememize izin veren Kocaeli Arkeoloji Müze Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç bilirim.

² Şare Ağtürk 2015, 2018a, 2018b, 2020a, 2020b, 2021.

³ Diokletianus ve reformları için bakınız Barnes 1982, Corcoran 2000, Kolb 1987, Rees 2004.

⁴ Geç Antik Sanatın öncüsü olarak Tetraşi Dönemi Sanatı için bakınız L'Orange 1972, Weitzmann 1979, Rees 1993.

Fotoğraf 2: İmparator Rölyefi Gorny & Mosch Galerisi Satış Kataloğu Fotoğrafı ve Bilgileri / *The Relief of the Emperor; photo and the entry in the Auction Catalogue of Gorny & Mosch Gallery*

Fotoğraf 3a: İmparator Rölyefi, Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde eksik parçaları ile birleştirilmiş hali / *The Relief of the Emperor; photo after the relief was joined with its missing parts in the Kocaeli Archaeology Museum*

Resim 3b: Çalınma Sırasında Kopan ve Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde olan parçalar / *Smaller parts of the relief, left on site during the smuggling and kept in the Kocaeli Archaeology Museum*

heykeltıraşlık atölyelerinin işleyiş mekanizmaları ile ilgili ipuçları verir.

TANIM VE TEKNİK ANALİZ

2009 Çukurbağ Kurtarma Kazısı'nda, kazı alanının tam orta kısmında bulunan imparator rölyefi paneli alt ve iki yanından kırık ve noksandır. Prokonessos (Marmara Adası) mermerinden işlenen panelin mevcut

yüksekliği 95 cm, genişliği 78 cm ve kalınlığı 19 cm'dir. Panelin korunan yüzeyindeki kabartmanın yüksekliği en yüksek noktada 9 cm'ye ulaşır. Kabartmada zırlı bir imparator figürü ve yanında garland (çelenk) tutan kanatlı tanrıça Nike görülür. Panelin sol kısmında betimlenen imparatorun her iki bacağı dizlerinden kırıktır. Eser çalınırken kazı alanında bırakılan sol alt bacak, Nike'nin sol kanadının ucu ve Nike'nin yanında kayıp bir figüre ait elbise kıvrımlarını ve rölyef tabanını

içeren parçalar panellerle birleştirilmiştir. İmparatorun ensesinin arkasından uzanan sarı boyalı nesnenin geri kalanı (muhtemelen bir kalkan), imparatorun sağ kolu dirsekten itibaren, Nike'nin sol kolu dirsekten itibaren, elinde tuttuğu çelenginin bir kısmı ve panelin sağ köşesinde ayakta duran kişi kayıptır. İmparatorun pelerinde, Nike'nin saç ve yanağında küçük kırıklar mevcuttur. Panelin yerde atölyede işlendikten sonra kaldırılarak mimari kontekste yerleştirilmesi için tepe yüzeyine, 20 x 2.5 cm boyutlarında bir kurt ağzı yuvası (kaldırma deliği) açılmıştır (Foto. 4)⁵. Mimari öğelerin tam orta kısmına, dengeli kaldırabilmek için ağırlık noktası hesaplanarak açılan ve içine kurt ağzı denilen metal bir obje ve ona takılan çengel ile öğenin kolayca kaldırılmasını sağlayan bu yuva, Nike'nin başı ile aynı hizadadır ve bize Nike'nin paneldeki kompozisyonun merkezinde olduğunu gösterir. İçine kurt ağzı girebilmesi için içbükey olarak açılan kurt ağzı yuvalarının ortalama derinliği 10-12 cm civarındadır⁶, ancak imparator rölyefinin üzerindeki yuvanın 7.5 cm olması, panelin üst kısmının yerde yontulduktan sonra mimari öğeye yerleştirilme aşamasında üstten en az birkaç santimetre kesildiğini gösterir. Kurt ağzı yuvasının sağ ucunda, Nike'nin sol kanadının üstünden bloğun arkasına doğru

Fotoğraf 4: İmparator Rölyefi, panel üzerindeki kurt ağzı yuvası / *The Relief of the Emperor, detail of the top of the panel with the lewis hole*

ön düzlemde bloğun kalınlığı boyunca uzanan 4 cm uzunluğunda başka bir kanal benzeri kesim, paneli yerleştirildiği mimari öğeye bağlamak için kullanılmış olan ve günümüze kadar korunamamış metal bir kenedin (kelepçenin) varlığına işaret eder⁷.

Panelin üzerinde taş ustalarının kullandığı birçok aletin izi mevcuttur. Ön yüzde figürlerin ana hatlarını belirlemede, kıyafet kıvrımlarında ve çelenginin dekoratif detaylarında matkap kullanılmıştır. İmparatorun kısa kesim saç ve sakalı ince uçlu murç darbeleri ile belirtilmiştir. Nike'nin kanat tüylerinin oyulmasında da aynı teknik kullanılmıştır. Figürlerin arka planı törpüler ve yassı kesimler kullanılarak düzeltilmiştir. Mermer bloğun arkasında kaba, taş ocağı kazması izleri hala görülebilir. Rölyef üzerinde tespit edilen tüm alet, kaldırma ve kenet izleri, Nicomedia frizinin diğer panellerindeki izlerle uyumludur ve tüm frizin aynı ya da ilişkili atölyelerde üretilip mimariye monte edildiğini ve yine atölyelerin heykeltıraşları ya da heykeltıraşlar ile ilişkili boya ustaları tarafından boyandığını gösterir.

Panelin üzerinde korunmuş çıplak gözle görülebilir farklı renklerde boya izleri mevcuttur. Boyaların herhangi bir astar kullanılmadan büyük fırçalar ile direk mermer yüzeye sürüldüğü anlaşılır. Kırmızının tonları imparatorun saçında, sakalında, *cingulum* adı verilen kemerinde, *paludamentum* adı verilen pelerinde, pantolonunda ve zırhlı eteğinin *pteryges* adı verilen saçaklarında yatay boyalı çizgiler halinde görülebilir. Kırmızı boya izleri aynı zamanda, panelin sağ tarafındaki eksik figürün sağ omzundan sarkan pelerinin üzerinde, Nike'nin kemerinde, sağ omzundaki broşta, altta eteğinin ucunda yatay dekoratif bantlar halinde ve de hem Nike, hem de imparatorun dudaklarında mevcuttur. Sarı boya ise, imparatorun ense kısmından arkaya uzanan muhtemelen yaldızlı metal bir kalkana ait parçada, imparatorun göğüs zırhının ucundaki süslemelerde, zırhlı eteğinin saçak uçlarında ve zırhının kol üzerindeki saçak uçlarında görülebilir. Yine Nike'nin saçları ve tuttuğu çelenk de sarıya boyanmıştır. İmparatorun bacaklarının arkasından uzanan ve kırmızı görünen pelerin (*paludamentum*) kıvrımlarında küçük mor tonlarında kalıntılar tespit edilmiştir. Mikroskobik görüntülemeye ise panelin sağındaki kayıp figürün pelerininin kıvrımlarında korunan mısır mavisinin izlerine rastlanmıştır (Foto. 5a ve 5b). Bu da bize pelerinlerin aslında kırmızı renge değil kırmızı ve mavinin karışımı ile oluşturulmuş imparatorluk moruna boyandığını göstermiştir. Zaman içinde kaybolan mısır mavisi, organik pembe ve demir bazlı kırmızı tonunun birleşiminden oluşan mor rengi, Nicomedia frizinin diğer rölyeflerinde de imparatorların ayırt edilebilmesi için giydikleri *paludamenta* üzerinde kullanılmıştır. Örneğin, frizde iki imparatorun birbirine

⁵ Antik mimaride kurt ağzı kavraç ve yuvaları için bakınız Bingöl 61-63, Adam 1994, 48-51 ve Aylward 2009.

⁶ Aylward 2009.

⁷ Antik mimaride kenet kullanımı ve çeşitleri için bakınız Bingöl 2004, 100-103 ve Adam 1994, 100-104.

Fotoğraf 5: İmparator Rölyefi üzerinde mikroskobik görüntüleme detayları, a) paludamentum un kıvrımlarında korunan mor boya b) diğer paludamentum un boyasında kullanılan mor rengi vermek için eklenen mısır mavisi detayı / *Details of the microscopic imaging of the Relief of the Emperor; a) purple paint preserved on the folds of the paludamentum b) trace of the Egyptian blue pigment used to make purple on the other paludamentum*

Fotoğraf 6a: Adventus Rölyefi / *The Relief of the Adventus*

Fotoğraf 6b: Adventus Rölyefi, paludamenta detayında mısır mavisi izlerinin beyaz ışıltı halindeki IR görüntüsü / *The Relief of the Adventus, IR photo of the paludamenta showing the remains of Egyptian blue as glowing white sparkles*

sarıldığı *adventus* (şehre girişte yapılan geçit töreni) sahnesinde imparatorların pelerinleri üzerinde yapılan multispektral ve pXRF analizi bakır bazlı mısır mavisi, organik pembe ve demir bazlı kırmızı pigmentlerden oluşan özel bir boyanın özellikle imparatorlara ait bu özel kostümünün ayırt edilebilmesi için kullanıldığını gösterir (Foto. 6a ve 6b)⁸. *Adventus* rölyefinin üzerinde yapılan multispektral görüntüleme analizi mermerin üzerinde kalan ve çıplak insan gözüyle görülemeyecek floresans yani renk izlerini eserin yüzeyine kızılötesi (infrared) ve morötesi (ultraviyole) ışık yansıtarak, özel filtreli kameralar aracılığı ile belgeleme esasına dayanır. Yapılan görüntülemede mermerin üzerinde kaybolmuş olan mısır mavisi parlak ışıldamalar olarak belirmiştir⁹. Böylece,

sarılan imparatorların aslında özel bir mor renge boyalı *paludamenta* giydiği anlaşılmıştır.

İmparator rölyef panelinin ön yüzeyinde solda imparatorun sol ayağının arkasında, giydiği *paludamentum* için kullanılan kalın mor boya, akarak damla çizgiler halinde figürün arka planına bulaşmıştır (Foto. 7). Figürden taşan bu mor/kırmızı boya akıntısı izleri, frizdeki diğer imparator tasvirlerinde de gözlemlenmiştir. Örneğin, *adventus* panelinde

⁸ Nicomedia Frizinin üzerindeki boyaların teknik ve analitik değerlendirilmesi ve sonuçları için Şare 2018b ve Abbe ve Şare 2019.

⁹ Görüntüleme tekniği özellikle Antik dünyada bilinen ilk sentetik boya olan mısır mavisi renginin tespitinde önem kazanmıştır.

Çünkü, kireç, kuvars kumu ve bakırın yüksek derecede ısıtılması ile oluşturulan mısır mavisinin kırmızı ışık yansıtıldığında kızılötesi yayma özelliğine sahip bir içeriği vardır.

Fotoğraf 7: İmparator Rölyefi, akan boya detayı / *The Relief of the Emperor, detail of the paint drip lines*

benzer izler sağdaki imparatorun ayağından akarak dikey çizgiler halinde panel kaidesine bulaşmıştır. Bu izler, bize panellerin dikey konumda ve mimariye yerleştirildikten sonra çok hızlı bir şekilde boyandığını gösterir. Akıntı boya izlerinin temizlenmeden öylece bırakılmış olması ayrıca, rölyeferin mimari içinde çok yakından görülemeyecek bir konumda yerleştirildiğine işaret eder.

İKONOĞRAFİK DEĞERLENDİRME

Panelin solunda başı izleyicinin sağına, çelenkli zafer tanrıçası Nike'ye dönük olarak tasvir edilen figürün bir imparatora ait olduğu kıyafetinin ve portresinin detaylarından anlaşılır (Foto. 3a). İmparatorluk moruna boyanmış ve sağ omzuna bir broşla tutturulmuş uzun *paludamentum*'unun altında vücut zırhı ve pantolonu içinde görünen imparator, sol elinde uzun *paludamentum*'unun katlarını, kayıp olan sağ elinde ise muhtemelen kenarları sarıya boyalı ve imparatorun sağ omuzunun üstünde ucu görünen kalkanını tutarken tasvir edilmiştir. Üzerindeki göğüs zırhı kalçaların üzerinde beş sarı yarım daire biçimli süslemeyle biter. Altına giydiği *pteryges* adı verilen 11 saçaktan oluşan zırh etekliğinin uçları ve göğüs zırhını altına giydiği içlik zırhın kol saçaklarının (*pteryges*) püsküllü uçları muhtemelen yıldızlı metal izlenimi vermek için sarıya boyanmıştır. İmparator, göğüs zırhının üzerine kalın bir askeri kemer (*cingulum*) takmaktadır. Göbek üzerinde yuvarlak bir tokası bulunan *cingulum*, öne doğru özenle bağlanmış ve aşırı uzun bir ucu kemerin üzerine sıkıştırılmış ve sağ kalçanın üzerine sarkar vaziyette işlenmiştir. İmparator, üçüncü yüzyıl asker imparator

ve tetrarşi portrelerinde tipik olarak görülen kısa saç ve sakalla tasvir edilmiştir. Yuvarlak kafası ve belirgin bir şekilde kalkık burnu olan imparatorun bakışları, sağa doğru uzun adımlarla ilerleyen, ancak başı keskin

Fotoğraf 8: İmparator Rölyefi, imparator portre detayı / *The Relief of the Emperor, detail of the emperor's portrait*

bir şekilde sola, imparatora dönmüş olan Nike'ye yönelmiştir (Foto. 8). Nike, Helenistik Dönem'de sıkça rastlanan, ikinci katı tam göğüs altında bir kemerle tutturulmuş ve sağ omuz üstünde de bir broşla ile sabitlenmiş bir *chiton* giyer. Kemerin sıktığı noktalarda göğüslerinin yanlarında oluşan ve *kolpoi* adı verilen kıvrımlar özenle işlenmiştir. *Chiton* un etek uçları Nike'nin hareketi ile ilişkili havada uçuşur gibi tasvir edilmiştir. Nike'nin hem pozu hem de vücut hatlarını ortaya çıkaran göğüs altından bağlı *chitonu* Nicomedia frizinde tasvir edilen bir diğer kadın karakter Medea ile büyük benzerlik göstermektedir¹⁰. Sarı renge boyalı saçları ense üzerinde bir topuz ile tutturulmuş, tepede alnının üzerinde ise bir fiyonk şeklinde stilize edilmiştir. Nike'nin, detayları oyularak değil de, boya ile belirlenmiş iri burunlu yuvarlak bir yüzü vardır (Foto. 9). Alçak kabartmalı iki büyük kanadı, omuzlarının arkasında iki eliyle sarıya boyanmış büyük bir çelengin uçlarını tutarken gösterilmiştir; çelengin sol kısmı ve onun sol alt kolu kırık ve kayıp olsa da, sol göğsün

¹⁰ Nicomedia frizi Medea rölyefinin detaylı incelemesi için bakınız, Şare-Ağtürk 2020b

altında, bir zamanlar çelengin ucunu tutan desteğin bir kısmı hala görülebilir. Nike'nin sol kanadının yanında, aşağıya doğru uzanan dikey kıvrımlı pelerin giyen bir omuzun ana hatları korunmuştur. Bu pelerinin yüksek rölyef olarak işlenmiş ve yukarıda belirtildiği üzere mikroskobik görüntülemeye aslında imparatorluk moruna boyanmış olduğunun anlaşılması, onun panelin sağ tarafında *paludamentum* giyen başka bir imparatora ait olduğunu gösterir. Panelin üst yüzeyinde Nike'nin başının hemen üzerinde açılan kurt ağzı yuvası da aslında Nike'nin kompozisyonun tam merkezinde, simetrik olarak iki imparatorun tam ortasında tasvir edilmiş olabileceğine işaret eder.

İmparator Diokletianus'un Maximianus'u kendine yardımcı eş imparator ilan etmesinden sonra (MS 286) iki imparatorun elde ettiği birçok zafere gönderme yapan Nicomedia frizine ait bu panelde iki imparatoru Nike ile birlikte yan yana görmek hiç şaşırtıcı değildir. Yukarıda bahsedilen *adventus* rölyefinde zafer sonrası bir geçit töreni ile şehre girişleri tasvir edilen iki imparatorun bu rölyefte de savaş öncesinde şehirden törenle ayrılışı (*profectio*) tasvir edilmiş olabilir. İmparatorlar Nicomedia frizinin içinde ayırt edici mor *paludamenta* ile birçok rölyefte karşımıza çıkar, ancak imparatoru tamamı ile askeri kostümle gösteren tek kabartma bu imparator rölyefidir. Yazılı antik kaynaklara bakıldığında da *adventus* betimlemelerinde, imparatorların elde edilen bir zafer sonrası şehre girişinde

askeri kıyafetlerini şehir kapılarının önünde çıkarıp sivil bir kostüm giydikleri bu törene de *mutatio vestis* adı verildiği anlatılır¹¹. Yazılı *profectio* betimlemelerinde ise imparator askeri kıyafetleri içinde, ordusu ile geçit yaparak savaşa giderken anlatılır¹². Eğer imparator rölyef panelinde tasvir edilen bir *profectio* sahnesi ise, ortadaki Nike gelecekteki zaferleri sembolize etmiş olmalıdır.

Genel olarak Nicomedia frizinde imparator portreleri ayırt edici, ince detaylı fizyolojik özellikleri ile işlenmemiştir, kostümleri ve saç/sakal tarzları ile diğer figürlerden ayırt edilir. Ancak, bu paneldeki imparatorun belirgin bir şekilde işlenmiş kalkık burnu *adventus* rölyefinde ve bir diğer rölyefte Herakles tarafından taçlandırılırken tasvir edilen¹³ ve sivri burnu ile Diokletianus'dan farklılık gösteren *Herculius* lakablı Maximianus'la benzerlik gösterir. Bu bağlamda soldaki tamamen korunmuş imparatorun Maximianus, sağda sadece omzu ve *paludamentum* unun bir kısmı korunan imparatorun ise Diokletianus olma olasılığı yüksektir. İki imparator, diğer tetraşi portrelerinde olduğu gibi simetrik düzenli bir kompozisyon içerisinde Nike'nin iki yanında işlenmiştir.

Artık ait olduğu Nicomedia frizinin bir parçası olarak Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde görülebilecek olan İmparator Rölyefi, hem üzerindeki nadir Tetraşi Dönemi imparatorluk tasviri hem de iyi korunmuş renkleri ile Geç Roma imparatorluk propagandası ve onun devlet sanatına yansımaya ışık tutan ünik bir eser olarak değerlendirilmelidir.

Fotoğraf 9: İmparator Rölyefi, Nike portre detayı / *The Relief of the Emperor, detail of Nike*

¹¹ *Adventus* törenleri ve *mutatio vestis* için bakınız MacCormack 1972, 723–727 ve Kneafsey 2016.

¹² *Profectio* ve *adventus* görsel tasvirleri için bakınız Koeppl 1969 and Klose 2005. *Profectio* sahnelerinde imparatorlar her zaman tamamen askeri kıyafetle tasvir edilmemiştir. Örneğin, Roma'daki Konstantin Takı'na yerleştirilen Aurelius Dönemi rölyeflerindeki *profectio* sahnesinde, imparator sivil kıyafet içerisinde gösterilmiştir.

¹³ Şare Ağtürk 2021, cat. no. 14.

KAYNAKÇA

- ABBE, M. B. ve T. ŞARE AĞTÜRK. 2019.
'The New Corpus of Painted Imperial Roman Marble Reliefs from Nicomedia: A Preliminary Report on Polychromy', *Technè*, 48: 101–10.
- ADAM, J. 1994.
Roman Building: Materials and Techniques, London: Batsford.
- AYLWARD, W. 2009.
'Lewises in Hellenistic and Roman Building at Pergamon', in M. Bachmann (ed.), *Bautechnik im Antiken und vorantiken Kleinasien*, BYZAS, 9, Istanbul: Ege Yayınları, 309–22.
- BARNES, T. D. 1982.
The New Empire of Diocletian and Constantine, Cambridge: Harvard University Press.
- BARNES, T. D. 1996.
'Emperors, Panegyrics, Prefects, Provinces and Palaces (284–317)', *Journal of Roman Archaeology*, 9: 532–52.
- BİNGÖL, O. 2004.
Antik Mimari'de Taş, İstanbul: Homer Kitabevi.
- CORCORAN, S. 2000.
The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284–324, Oxford: Oxford University Press.
- KLOSE, C. 2015.
'A Farewell to Methods?' , in C. Klose, L. C. Bossert, and W. Leveritt (eds), *Fresh Perspectives on Graeco-Roman Visual Culture: Proceedings of an International Conference at the Humboldt-Universität, Berlin, 2nd–3rd September 2013*, Berlin: Humboldt-Universität, 99–116.
- KOEPEL, G. 1969.
'Profectio und Adventus', *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn*, 169: 130–94.
- KOLB, F. 1987.
Diocletian und die erste Tetrarchie: Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft, Berlin: Walter de Gruyter.
- REES, R. 2004.
Diocletian and the Tetrarchy, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- REES, R. 1993.
'Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography', *Greece & Rome*, 40(2): 181–200.
- KNEAFSEY, M. 2016.
'Adventus: Conceptualising Boundary Space in the Art and Text of Early Imperial to Late Antique Rome', in M. Mandich et al. (eds), *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Leicester 2015*, Oxford: Oxbow Books, 151–63.
- L'ORANGE, H. P. 1972.
Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire, Princeton: Princeton University Press.
- MACCORMACK, S. 1972.
'Change and Continuity in Late Antiquity: The Ceremony of 'Adventus'', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 21: 721–52.
- ŞARE AĞTÜRK, T. 2015.
'Painted Reliefs from Nicomedia: Life of a Roman Capital City in Colour', in *Antiquity Project Gallery*, 89(346). <http://archive.antiquity.ac.uk/projgall/sare346>.
- ŞARE AĞTÜRK, T. 2018a.
'A New Tetrarchic Relief from Nicomedia: Embracing Emperors', *American Journal of Archaeology*, 122(3): 411–26.
- ŞARE AĞTÜRK, T. 2018b.
'Nicomedia Çok Renkli (Polykrom) Roma Rölyeflerinin Üzerindeki Arkeometrik Çalışmaların Önbulguları' in *33. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Bursa, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 293–305.
- ŞARE AĞTÜRK, T. 2020a.
'The Self-Image of a New Imperial Capital City on the Tetrarchic Reliefs of Nicomedia', in A. Lichtenberger, T. Şare Ağıtürk, E. Winter, and K. Zimmermann (eds), *Imperial Residence and Site of Councils—The Metropolitan Region of Nicaea / Nicomedia*, Asia Minor Studien, 96, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 107–16.
- ŞARE AĞTÜRK, T. 2020b.
'Myth and eponymy on the tetrarchic frieze from Nicomedia', *Journal of Roman Archaeology*, 33: 417– 431.
- ŞARE AĞTÜRK, T. 2021 (forthcoming).
The Painted Tetrarchic Reliefs of Nicomedia. Turnhout: Brepols.
- WEITZMANN, K. 1979.
Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. New York: Metropolitan Museum.

ANADOLU'DA BİZANS-SELÇUKLU SANATSAL ETKİLEŞİMİNİ YANSITAN ÖNEMLİ BİR ÖRNEK: TOKAT MÜZESİ'NDE BULUNAN İP/YÜN EĞİREN KADIN TASVİRLİ SERAMİK*

AN IMPORTANT EXAMPLE REFLECTING BYZANTINE-SELJUK ARTISTIC INTERACTION IN ANATOLIA: THE CERAMIC PLATE DEPICTING A WOMAN SPINNING YARN/WOOL IN TOKAT MUSEUM

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 09 Haziran 2020
Hakem Değerlendirmesi: 18 Eylül 2020
Kabul: 17 Ocak 2021

Received: June 9, 2020
Peer Review: September 18, 2020
Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.002

Yurdagül ÖZDEMİR **

ÖZET

Çalışmamızın konusunu Tokat Müzesi koleksiyonunda bulunan ve Ortaçağ'da Anadolu'nun çok kültürlü sanat ortamını yansıtan özellikler gösteren, İp/Yün Eğiren Kadın tasvirli seramik tabak oluşturmaktadır. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu yurt edinen Anadolu Selçukluları ile Bizans Devleti arasında siyasi, askeri, ticari bir çok nedenle gelişen ilişkiler, kültürlerarası etkileşimi doğururken, sanatsal etkileşime de kaynak oluşturmıştır. Anadolu coğrafyasında Ortaçağ sanatsal üretiminde özellikle seramik, kumaş gibi dolaşımı kolay, taşınabilir ürünlerde Bizans ve Selçuklu kültürünün izlerini taşıyan benzer üslup ve ikonografide eserlerle karşılaşmaktadır. Figürlü, geometrik ve yazı taklidi olmak üzere bazı ortak motiflerin her iki kültürün sanat eserlerinde yer alması bölgesel etki, bani ve sanatçıların rolü, dönemin beğenisi ile ilişkilidir. Çalışmamızda incelemiş olduğumuz, Bizans kültürü ve tasvir sanatlarında önemli bir yere sahip olan ip/yün eğiren kadın temalı eserde, Bizans resim geleneği ile birlikte, Anadolu Selçuklu figür geleneğini yansıtan bezeme unsurları görülmektedir. Her iki kültürden de izler taşıyan eser, Ortaçağ'da Bizans-Selçuklu sanatsal etkileşimini yansıtan, konu ve üslup açısından ünik bir örnek olarak önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Selçuklu, Ortaçağ, Seramik, Sanatsal Etkileşim.

* Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2020 yılında tamamlanan "Anadolu'da Bizans-Selçuklu Kültürel Etkileşiminin Sanata Yansımaları" başlıklı doktora tezinden geliştirilerek hazırlanmıştır. Tez çalışmamda bana her konuda yardımcı olan Danışmanım Prof.Dr. Ali BAŞ'a, Tokat Müzesi'nde 2017 yılında gerçekleştirdiğim çalışmalarda yardımlarından dolayı Müze Eski Müdürü Halis ŞAHİN ve Yüksek Lisans öğrencimiz Sanat Tarihi Bölümü, Konya

** Arş.Gör.Dr. Yurdagül ÖZDEMİR, Selçuk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya
e-posta: yurdagulozdemir@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0002-0594-4655

ABSTRACT

The subject of our study is ceramic plate depicting a woman spinning yarn/wool in Tokat Museum collection, and reflecting the multicultural environment in Anatolia. The political, military, commercial and similar relationships between Anatolian Seljuks, who adopted Anatolia after 1071 Battle of Malazgirt, and the Byzantine Empire has created an intercultural interaction and also a source for artistic interaction. Similar style and iconographic artworks are seen in medieval art production especially in especially in carriable goods such as ceramic and fabric having traces of Byzantine and Seljuk cultures in Anatolian geography. The fact that some common patterns such as figures, geometry and writing imitation are seen in art works of both cultures is related to regional influence, constructor, role of artist and appreciation during the period. In the work of art examined in our study, ceramic plate depicting a woman spinning yarn/wool which has an important place in Byzantine culture and depiction, decoration elements reflecting Anatolian Seljuk figure tradition along with Byzantine painting tradition are seen. The work of art having traces from both cultures carries great importance as a unique example in terms of subject and style reflecting artistic interaction of Byzantine-Seljuk in Middle Age.

Keywords: Byzantine, Seljuk, Medieval, Ceramic, Artistic Interaction.

Anadolu'nun fethinden sonraki dönemde aynı coğrafya üzerinde karşılaşan, birbirleriyle savaşlar, ziyaretler, sığınmalar, yardımlaşmalar evlilikler gibi birçok yolla ilişkiler kuran Bizans ve Selçuklu Uygarlığı arasında kültürel ve sanatsal alanda etkileşim olması kaçınılmaz bir durumdur. Bizans Sarayında Türk komutanlar, askerler, Selçuklu Sarayında Bizanslı eşler, Bizans kökenli aileler, askerler ve ustaların varlığının bilinmesi her iki devlet arasındaki sosyal ve kültürel ilişkinin ne denli yoğun olduğunu göstermektedir¹. Devletlerin politikaları neticesinde bazen zorunlu durumlarla oluşan kültürel etkileşim, yöneticilerin beğenileri ve istekleri, ustaların yaratım gücü, coğrafya, dini faktörler, toplulukların talebi gibi etkenlerle de 12-13. yüzyıl Anadolu'sunda karşılıklı bir sanatsal etkileşim ortamı doğurmuştur.

Tokat Müzesi'nde bulunan 74.30.1 envanter numarası ile kayıtlı seramik tabak (Foto.1-Şek.1), kompozisyon ve üslup açısından Anadolu'da bulunan Ortaçağ seramikleri arasında ünik bir örnektir. 24 cm çapında 7 cm yüksekliğindeki tabak, alçak halka kaideli (K. çap.8.7 cm), ağıza doğru genişleyen konik gövdeli, iç bükey ağızlıdır. Eser, satın alma yoluyla müze koleksiyonuna dahil edilmiştir. Büyük oranda kırık durumda olan, restorasyon çalışmalarıyla tümlenen tabağın ağız ve gövde kısmında eksik parçalar bulunmakta, ayrıca figürün türbanı ile kolu arasında birleştirilen parçada ve ağız kısmında tümlenen bir parçada restorasyon hatası

Fotoğraf 1 : İp/Yün Eğiren Kadın Tasvirli Seramik Tabak, Tokat Arkeoloji Müzesi, Envanter No: 74.30.1 (Tokat Müzesi Arşivi) / Ceramic Depicting a Woman Spinning a Yarn / Wool, Tokat Museum, Inventory No: 74.30.1 (Tokat Museum Archive)

Şekil 1: İp/Yün Eğiren Kadın Tasvirli Seramik Tabak Çizimi / Ceramic Drawing Depicting a Woman Spinning a Yarn / Wool

görülmektedir. Kiremit kırmızısı hamur rengindeki boyalı-sgraffito tekniğindeki eserin dış yüzeyi yeşil, iç yüzeyi açık sarı renkte sırlanmış, krem renk astar üzerine desenler kırmızısı kahve renkte boyanmıştır. Tabağın merkezinde bağdaş kurarak oturan ip/yün eğiren kadın figürü ve figürün solunda haşhaş benzeri bir bitki motifi yer almaktadır. Tabağın ağız kısmı dikey çizgilerle bölümlere ayrılmış, bu çizgiler arasına acelecî bir üslupta yazı taklidi süslemeler² yapılmıştır.

Tabağın merkezinde yer alan bağdaş kurarak oturan kadın figürü oval yüzü, düğme gözlü, bitişik yay kaşlı

¹ Bu ilişkiler hakkında bkzn. Brand, M. (1989). "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh Twelfth Centuries". *Dumbarton Oaks Paper*, Vol.43, 1-25.; Demirkent, I. (1996). "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı İoannes Aksukhos". *Belleten*, 227, 59-72.; Hacıgökmen, M. A. (2012). "I. Alaaddin Keykubat'ın (1220-1237) Kayınpederi Kir Fard Hakkında Bir Araştırma". *Mediterranean Journal of Humanities*, II (1), 121-130.; Hacıgökmen, M. A. (2017). "Manuel Mavrozomes ve Türkiye Selçuklu Devletine Hizmeti". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18, 249-265.; Kesik, M. (2003). "Türkiye Selçukluları Sultanı II. Kılıçarslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)". *Belleten*, LXVI, Aralık 2002, 839-848.; Mecit, S. (2017). *Anadolu Selçukluları, Bir Hanedanın Evrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 231-306; Merçil, E. (1994). "Bizans'da Selçuklu Hanedan Mensupları". *XI.Türk Tarih Kongresi*, 709-720.; Necipoğlu, N. (2001). "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliklikleri (11. ve 12.yüzyıllar)". *Cogito-Selçuklular*, 29, 74-91.; Shukurov, R. (2016). "The Byzantine Turks, 1204-1461", (Ed. T. Herzog, P. Magdalino, L. J.Simon, D.I. Smail, A.V. Steenbergen), Volume 105. Boston: The Medieval Mediterranean.; Shukurov, R. (2017). "Harem Hristiyanlığı: Selçuklu Şehzadelerinin Bizans Kimliği". (Ed. A.C.S. Peacock- S. N. Yıldız), *Anadolu Selçukluları, Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum* (Çev.A.S. Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; Yıldız, S. N. (2011). "Manuel Komnenos Mavrozomes and His Descendants at the Seljuk Court: The Formation of a Christian Seljuk-Komnenian Elite". *Crossroads between Latin Europe and Near East: Corollaries of the Frankish Presence in the Eastern Mediterranean (12-14 th. Centuries)*, 55-77.

² İncelemiş olduğumuz örnekte hem yazı taklidi süslemeyi sınırlandıran paralel çizgiler hem de yazı taklidi süslemeler acelecî bir elden çıkmışçasına verilirken, sadece figürün sol kısmındaki restorasyon hatası görülen parçanın birleşiminde "و" harfleri okunmaktadır. Bu da yazı taklidi süslemenin yalnızca geliş güzel karalama tarzında çizgilerden oluşmadığını göstermektedir.

ve kaş hattıyla birleşen çekme burunlu olarak verilmiştir. Figürün başında tülbent ve ipekli kumaştan yapılanlara benzeyen bir yaşmak³, başın üstünden öne uzanan bir püskül ve başın üstünden çıkıp bele kadar uzanan kurdele şeklinde bir süsleme mevcuttur. Ağız ve çene kısmı eserdeki kırıkta dolayı belirgin değildir. Figürün kolları ve elleri vücut yapısına göre oldukça ince verilmiş, iki yana açılan kollardan, sağ el yukarıda bulunan ipi, sol el ise ipin diğer ucundaki kirmeni tutarken resmedilmiştir. Figürün kıyafet ayrıntıları dikey ve spiral kazıma çizgilerle belirtilmiş, başındaki örtü ise kırmızımsı kahve renkte boyanmıştır.

Tokat Müzesi'nde yer alan seramik tabakta ip/yün eğiren kadın figürünün başındaki yaşmak ile çok benzer bir tasvir Kubadabad Sarayı kazılarında bulunan kadın figürlü çinide⁴ yer alır (Foto.2). 15x5.7 cm genişlikte 2.5 cm kalınlıktaki sıraltı tekniğindeki eser kırık durumdadır. Şeffaf sır altına desenler lacivert, yeşil ve siyah renkte boyanmıştır. Figürün başındaki yaşmak ve başın üzerinden çıkıp bele kadar uzanan kurdele şeklindeki süsleme ip/yün eğiren kadın tasviri ile hemen hemen aynıdır. Farklı olarak Tokat Müzesi'ndeki örnekte figürün alnının hizasından çıkan püskül şeklinde bir süsleme daha mevcuttur ve başörtüsü önde göğüse kadar uzanmaktadır. Figürün gövdesinin alt kısmından itibaren kırık durumdaki Kubadabad Sarayı buluntusu çinide, figür muhtemelen oturur vaziyette resmedilmiştir. Sağ elini hafif yukarı kaldırmış, muhtemelen bitki, kadeh vs. gibi bir nesne tutmakta, sol eli ise karın hizasında durmaktadır. İskenderzade'ye göre “*saray yaşamı konusunun işlendiği çinideki kadının tiraz bantları ve halesinden saray ileri gelenlerinden soylu birisi olduğu anlaşılmaktadır*” (İskenderzade 2010: 336). Kubadabad çinisindeki figür, oval yüz, çekik göz, yay kaş, küçük ağız ve burnu ile Selçuklu insan tasvirleri geleneğinde verilmişken, Tokat Müzesindeki örnekte daha iri gözler ve çekme burunlu olarak Bizans dönemi figürleri ile benzerdir. Her iki eser figürlerin duruşu, vücutun verilmesi, elbise detayları açısından farklı özellikler gösterir. Tokat Müzesi'ndeki eserde çizgisel detaylarla hareketlendirilen kıyafet ve vücuda göre daha ince verilen el, kol orantısızlığı dikkat çekerken Kubadabad Sarayı çinisindeki figürde daha orantılı vücut yapısı, kolları tirazlı, benek desenli elbisesi ile natüralist bir üslupta oluşu dikkati çeker.

Fotoğraf 2: İnsan Figürlü Çini, Kubadabad Sarayı Buluntusu, Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, Envanter No: 1572 (Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi Arşivi) / *Tile Depicting Human, Kubadabad Palace Find, Karatay Madrasah Tile Works Museum, Inventory No: 1572 (Karatay Madrasa Tile Works Museum Archive)*

İlk kez Abbasi sanatında lüster tekniğindeki seramiklerde görülen kaftanlı, kolları tirazlı, börk tipi başlıklı bağdaş kurarak oturan Orta Asya Türk tarzında hükümdar ve saray soylusu motifleri⁵ Selçuklu seramiklerinin ana temasını oluşturmaktadır (Öney 2016: 62). Anadolu Selçuklu sanatında insan figürlü tasvirlerin en yoğun olarak bulunduğu Kubadabad Büyük Saray ve Küçük Saray çinilerinde, bağdaş kurarak oturan figürler çoğunlukla çininin tam merkezinde yer almaları, iki yanlarında nar ve haşhaş bitkileriyle verilmeleri ile benzer kompozisyondadır. Bazı figürler ise yana uzanan ellerinde kadeh, nar veya haşhaş meyvesi, mendil tutarken, diğer ellerini ise dizlerinin üzerinde tutarken verilmiştir. Hemen hepsinde başlar $\frac{3}{4}$ cepheden verilmiştir. Figürlerin kaftanlarında çeşitli benekler, soyut çiçekler, çizgiler gibi motifler bulunurken, başlarında ise çeşitli başlıklar görülür (Foto.3) (Arık 2000: 186-187). Kubadabad Büyük ve Küçük Saray bağdaş kurarak oturan insan figürlü çinilerde fonun zengin süslemelerle bezendiği görülürken, depo çinilerinde ise karakteristik olarak fonun sade, astar renginde bırakılmış olması, desensiz veya çok az desenle işlenmiş olması dikkat çeker (Arık 2007a: 374). Depo çinileri arasında bulunan sıraltı tekniğinde sekiz kollu yıldız çininin merkezinde, bağdaş kurarak oturan figür, sağ elinde buğday başağına benzer bir demet sol elinde ise kadeh tutarken tasvir edilmiştir⁶. Mavi-siyah çizgili desenli kıyafet ile verilen figür iki yanında ince dallı sık yapraklı bitkiler ile sınırlandırılmıştır. Sağdaki bitki dalı bir çiçekle sonlanmıştır (Foto. 4).

³ Doğunun ideal güzelliğini ifade eden figürlerde görülen ‘Yaşmak’, hanımların başlarını örtmek için kullandıkları tülbent veya ipekli kumaşlardan yapılan bir başörtüsü olup, bazen arkadan ve önden belden aşağıya kadar indiği görülür. Sokağa çıkarken giyilen yaşmağın diğer bir adı da ‘Süre Mahrama’dır (Süslü 2007:138).

⁴ Örnek için Bknz. Arık 2000:144-145, Res.199; İskenderzade 2010:336, Kat.No.78

⁵ “*Türk sanatında Selçuklu dönemi sonuna kadar önden görünen bağdaş kurarak oturan kişi hükümdar veya hükümdar payesinde bir alegorik şahıstır*”. Bağdaş kurmak bazı ülkelerde Türkler aracılığıyla tanındığı için ‘Türk Oturuşu’ (Türkensitz) olarak da bilinir (Esin 1970:238).

⁶ Arık’a göre, bu kompozisyon “*13. yüzyıl Dioskorides yazmalarındaki minyatürlerde rastlanan şifalı bitkileri veya buğdayın bereketini simgeliyor olabilir*” (Arık 2007a: 377).

Fotoğraf 3: İnsan Figürlü Çini, Kubadabad Sarayı Buluntusu / *Tile Depicting Human, Kubadabad Palace Find (Arik 2000:185, Res.179)*

Fotoğraf 4: İnsan Figürlü Çini, Kubadabad Sarayı Depo Çinisi / *Tile Depicting Human, Kubadabad Palace Warehouse Tile (Arik 2007a:375-377, Res.401)*

Bizans ve Anadolu Selçuklu sanatında, bağdaş kurarak oturan figürlerinin tasvir edildiği eserlerde, insan figürlerinin ellerinde tuttuğu kadeh, çiçek gibi nesneler benzer olmakla birlikte, Bizans sanatında İslam sanatı ve Anadolu Selçuklu sanatının bir etkisi olarak bazı figürlerin kıyafetlerindeki desenler ve kollarındaki tiraz bantları dikkat çekicidir. 13. yüzyıl'a tarihlenen Chersonese'den getirilen *champleve* ve *slip* tekniğindeki Bizans seramiğinde bağdaş kurarak oturan, yollu desenli kaftanlı figür, elinde bitki veya kadeh tutarken verilmiştir. Baş kısmı tahrip olmuş olan figürün kıyafetindeki detaylar paralel çizgilerle verilmiş, kollarındaki tiraz bantlarında ise nesih yazı bulunmaktadır (Foto. 5) (Öney 1971a:101, Res.43). Bizans Dönemi seramik eserlerde küfi yazı taklidi⁷

Fotoğraf 5: Chersonese'den Bizans Tabakı, 13. yy. Leningard Hermitage Müzesi (D.T.Rice) / *Byzantine Plate From Chersonese, 13th century, (D.T.Rice)/Leningard Hermitage Museum (Öney 1971:Res.43)*

yoğun olmak üzere yazı taklidi süslemenin kullanımı görülmektedir. Alanya Kalesi kazılarında bulunan Bizans dönemi tek renkli sırlı sgraffito teknikli 2b grubunda⁸ yer alan seramikte kabın iç yüzeyinde merkezi madalyon içerisinde hayvan figürü yer alırken, ağzı dolaşan enli dairesel bant içerisinde ise

düz zemin üzerinde yer aldığı literatürde "Küfi desen" "Küfi taklidi motif", alelusül, bazende paralel dikey çizgiler şekline dönüşmüş örnekler 'dejenere Küfi yazı taklidi motif' olarak tanımlanmaktadır. Bu motiflerin kazıma teknikli dikey paralel kazımlarla alternatifli kullanıldığı örnekler bezemelere çeşitlilik katarlar" (Doğer 2002: 259, Şek.15,16). Ayrıntılı bilgi için bkz. DOĞER, L., 2002. "Bizans Eserlerinde Bezeme Ögesi Olarak Küfi Yazı Taklidi Motifler". Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof.Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü: 247-260. DOĞER, L. (1999). "İslam Sanatı Etkili Küfi Yazı Taklidi Motiflerle Bezeli Bizans Seramikleri" Antika & Dekorasyon ve Sanat Dergisi, 51, İstanbul: 90-93.

⁸ İp/yün eğiren kadın tasvirli tabak ile hamur yapısı, form ve teknik açısından ilişkilendirilebilecek örnekler Alanya Kalesi kazılarında bulunan Bizans dönemi sgraffito seramiklerde görülür. Kazı buluntuları içerisinde yer alan tek renk sırlı sgraffito teknikli seramikler Bilici tarafından, 2a ve 2b olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. 2a grubunda açık kiremit renkli hamurlu seramiklerin iç ve dış yüzeyleri ince beyaz astar üzerine şeffaf açık yeşil yada açık sarı sırlıdır. Kapların iç yüzeyinde spiral, zikzak yada virgülü andıran basit geometrik çizgi kompozisyonları, stilize edilmiş bitkisel motifler ve bir örnekte kuş figürü bulunmaktadır. 2a grubunun bir modifikasyonu olan 2b grubunda ise açık kiremit renk hamurlu seramiklerin iç yüzleri ince beyaz astar üzerine şeffaf açık-koyu yeşil, koyu sarı yada hardal sarısı sırlı, dış yüzeyleri ise ağız kenarları hariç genellikle sırsızdır. Kap formları arasında alçak kaideli, konik-kademeli çukur gövdeli ve alçak kaideli yayvan gövdeli kaplar dikkat çeker. Kapların iç yüzlerindeki bezemeler merkezi madalyonlar ve ağzı dolaşan enli dairesel bantlar içinde yer alır. Bantlar üzerinde örgü yada küfi yazı taklidi bezemeler yer alırken, bezeme zeminleri spiral ve stilize edilmiş bitki motifleriyle dolgulandırılmıştır (Bilici 2010:103-105, 122, Res.2-3, Çiz.2-4).

⁷ Bizans sanatında 9. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan, hemen her türlü malzemede ve teknikte uygulanan, İslam sanatı etkili süslemeler arasında yer alan Küfi yazı taklidi süslemeler oldukça yaygındır (Doğer 1999:91). "Motiflerin

Şekil 2: Alanya Kalesi Tek Renkli Sırlı Sgraffito Seramik, 2b Grubu (Bilici 2010:105,Çiz.4) / Alanya Castle Find, Monochrome Glazed Sgraffito Ceramic, 2b Group

yazı taklidi süslemeler görülür (Şek.2). İp/yün eğiren kadın tasvirli eser, yazı taklidi süslemeleri ile birlikte hamur ve form özellikleriyle Alanya Sarayı Bizans dönemi 2b grubu sgraffito teknikli seramikler⁹ ile benzer özellikler taşır (Bilici 2010:104-105, Çiz.4).

Tokat Müzesi'nde bulunan 74.30.1 envanter numaralı seramik ile konu ve kompozisyonun verilişi açısından benzer Bizans dönemine tarihlenen bir örnek, Sultan Ahmet Eski Cezaevi bahçesinde yapılan kazılarda ele geçen bir dip parçasıdır¹⁰ (Foto.6). Doğer'e göre, İmparatoriçe değilse de bir soylu görünümündeki ip/yün eğiren kadın figürünün kulaklarında iri gösterişli küpeleri bulunmakta ve muhtemelen ipek bir giysi taşımaktadır. Kırık ve noksan olan bu parçada baş üzerinden kulağa doğru imparatorluk tacına takılan, ucunda kıymetli taşların olduğu zincirli sarkaçlara benzer bir takı dikkati çekmektedir (Doğer 2011: 52,Res.10). Kompozisyon açısından değerlendirildiğinde Sultan Ahmet Kazısı'nda bulunan Bizans dönemi ip/yün eğiren kadın tasvirli eser Tokat Müzesi'nde bulunan yün eğiren kadın tasvirli tabak ile ikonografik olarak ilişkilendirilebilir. Sultan Ahmet buluntusu seramikte yer alan kadın figürünün göz, kaş, saç gibi ayrıntıları bu kısım kırık olduğu için bilinmemektedir. Ancak burada da kıyafet detaylarının çizgisel desenlerle verilişi, kolun ele göre daha küçük gösterilmesi gibi orantısızlıklar, ipi ve kirmeni tutuş şekli gibi ayrıntılarla benzer özellikleri yansıtır.

Fotoğraf 6: İp/Yün Eğiren Kadın Tasvirli Seramik Fragman / Ceramic Fragment Depicting a Woman Spinning a Yarn/ Wool (Denker-Yağcı-Akay 2007:158, Kat SC21; Aktaran: Doğer 2011:52, Res.10)

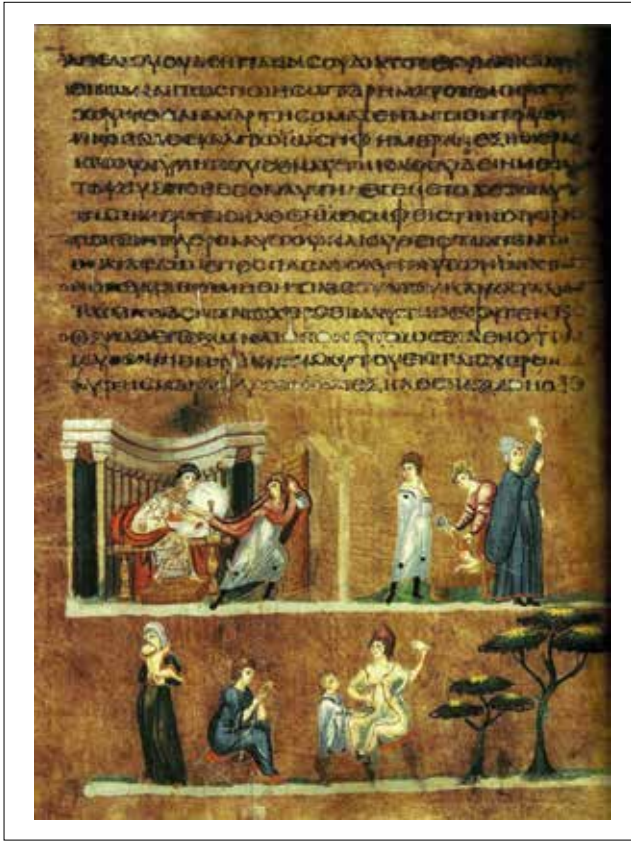
İp/yün eğirme işi antik dönemden bu yana süregelen bir gelenektir. Antik çağda tekstil kadının işleri arasında önemli bir yer tutar. Kadınların, bu becerilerini sergilemek için ip/yün eğirme işini herkesin gözü önünde yaptıkları bilinmektedir. Bu nedenle dokuma tezgahları evin hanımının evdeki herşeyi görebileceği, evdekilerin de onu görebileceği bir yerde bulunmaktaydı (Fazlıoğlu 2001: 8-9). “Antik dönemde yünün eğilerek dönüştürülmesinde iğ, ağırşak, öreke kullanılmıştır. Dokumanın tekstil işlerinin koruyuculuğunu Tanrıça Athena üstlenmiştir. Ölüm ve yaşam kavrayışı çerçevesinde yapılan değerlendirmede ise İp Eğiren Meryem Tipinin¹¹ klasik prototipi Aphrodite olarak belirmiştir” (Doğer 2011: 52).

Bizans döneminde de yün eğirme kadınların yaptığı en önemli işlerden biri olmuştur (Doğer 2011: 52). Bizans dünyasında evli kadınlar yemek yapmak, çamaşır yıkamak gibi ev işleri dışında kendilerinin ve ailelerinin giydiği kıyafetlerin dikiminden de sorumlu olmuşlardır. Günlük kullanım giysilerini yapmak için kadınlar günün büyük bir kısmını ip eğirme ve dokuma yapmaya ayırmışlardır. Bunlar sadece kadının ev içerisindeki pratik görevleri değil aynı zamanda kadınlar için bir meşgale olmuştur. Bizans toplumunda dokuma, hem erkeklerin hem de kadınların yaptığı bir iş iken, ip eğirme tarih boyunca sadece kadınların yaptığı bir iş olmuştur. Viyana'da bulunan Viyana Genesis el yazmasındaki Potiphar'ın karısının ev yaşamı, çocuk bakımı ve ip eğirmesini

⁹ 2b grubunda değerlendirilen seramiklerde yer alan örgü, sahte İslami yazı ve figüratif desenlerin ekletik karakterleri 13. yüzyıl Kıbrıs seramiklerine benzerlik göstermektedir. Kazı verilerine göre bu gruptaki seramikler 13. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir (Bilici 2010:123).

¹⁰ Bizans dönemi İp/yün eğiren kadın tasvirli Selanik'ten bir örnek için bkz. Doğer 2011:52,Res.11.

¹¹ Hristiyan resim sanatında Meryem'in kirmeni ve Havva'nın kirmeni olmak üzere iki farklı ikonografi bulunmaktadır. “Meryem'in kirmeni, insanoğlunun kurtuluşu için İsa'nın etini ve kemiğini dokumak için gerekli bir obje, Havva'nın kirmeni ise İlk günah ile cennetten kovulan ve dünya üzerinde uğraşmakla cezalandırıldığı bir görev için kullanılan bir obje olarak karşımıza çıkmaktadır” (Demir 2018:382).

Fotoğraf 7: Viyana Genesis, Günlük Yaşamdan Sahneler İçeren bir minyatür, (Çocuklara bakan ve yün eğiren kadınların ev içi sahnesi ile Yusuf Peygamber Potiphar'ın karısından kaçarken) Suriye veya Filistin, 6. yüzyıl. grec.31,fol.16r, Avusturya Milli Kütüphanesi / Vienna Genesis, A miniature depicting scenes from daily life (Joseph fleeing Potiphar's wife, with domestic scene of women tending children and spinning), Vienna Genesis, Syria or Palestine (?), 6th century. Österreichische Nationalbibliothek, Vienna, cod. theol. grec. ji, fol. i6 (Heintz 2003:138, Fig.13)

gösteren tasvirler (Foto.7) ideal kadının günlük yaşamını göstermesi açısından önemlidir (Heintz 2003: 140,141). Bizans dönemi tasvirlerinde kadınlar, genellikle ip eğiren ve dokuma yapan kadınlar olarak görülmekte ve hatta kadınların bu faaliyetlerle de aile bütçesine katkı sağladıkları bilinmektedir (Maktal-Canko 2016:311,313, 318).

Hristiyan ikonografisinde Melek Cebrail, İsa'nın doğumunu müjdelemek üzere Meryem'i ziyarete geldiğinde bu sırada Meryem tapınak için mor veya kırmızı renkte bir örtü örmektedir. Bizans sanatında Müjde sahnelerinde Meryem genellikle elinde kirmen ve tapınak için örmekle görevlendirildiği örtü için kırmızı veya mor yün tutmaktadır (Badalanova-Geller, 2004: 216). Müjde sahnelerinde Meryem'in mor ve kırmızı renkte¹² ip/yün/örtü dokuması ile

¹² Hristiyan ikonografisinde kırmızı renk "İsa'nın eti ve kanını", mor renk ise "İsa'nın Davut soyundan gelen, soylu bir kişilik olduğunu" simgeler (Badalanova-Geller 2004:236).

Fotoğraf 8: Demre Aziz Nikolaos Kilisesi, Meryem'e Müjde Sahnesi / Demre St. Nicholas Church, Annunciation to Mary Scene (Çorağan 2007:174, Res.10)

İsa'nın etini kemiğini kendi rahminde dokuması arasında ikonografik bir bağlantı kurulmuştur (Demir 2018: 377).

İp/yün eğiren Meryem tasviri Antalya-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi ve Ürgüp Yeşilöz (Tağar) Kilisesi apsislerindeki duvar resimlerinde de bulunur. Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki Meryem tasviri, 2005 yılında kilisenin 3. güneydoğu şapelinin apsisindeki duvar resimlerinin koruma ve onarım çalışmalarında ortaya çıkarılan Müjde sahnesinde yer almaktadır (Foto.8). 12.-13. yüzyıla tarihlenen duvar resminde Meryem, kızıl kahve maphorion ve mavi tuniklidir, sol elinde tuttuğu kirmenle yün eğirmektedir (Çorağan 2007: 168-169, Res.10). Ürgüp Yeşilöz (Tağar) Kilisesi'nde kuzey eksedrada yer alan Meryem'e Müjde sahnesinde de Meryem elinde kirmen tutarken tasvir edilmiştir (Pekak 2010:215). Maktal-Canko'ya göre Meryem'in Müjde sahnelerinde haberi ip eğirken aldığı tasvir edilmesi, onun Tanrı tarafından kutsanan iyi bir eş ve anne oluşunun yanı sıra kadınlık görevini aksatmayan bir ev kadını olduğunun mesajını veriyor olabilir (Maktal-Canko 2016: 316).

Bezeme olarak insan figürlerinin yer aldığı Bizans

sırlı seramikleri, seramik sanatında en az örneğe sahip grubu oluştururlar. Az sayıda olmalarına rağmen 10.yüzyıl ortası ile 15. yüzyıl ilk çeyreği arasına tarihlenen hemen her teknikteki seramiklerde insan figürleri kullanılmıştır (Doğer 2016: 60). “Ortaçağ Bizans coğrafyasında yaygın olarak görülen açık sarı yada açık yeşil kurşun sırlı ince sgraffito seramikler, 11. yüzyıl ortalarından 13. yüzyılın başlarına kadar uzanan süreçte değerlendirilmektedir. Madalyon ve bantlar içerisinde spiral, sahte küfi yazı, palmet, rumi örgü ya da insan, hayvan gibi figüratif temaların incelikli olarak işlendiği zarif bezemelerde, insan figürleri dışında kuvvetli İslami etkiler dikkati çeker. Bezemelerin kalitesi 12. yüzyıl sonlarında bozulur. Geç 12. ve erken 13. yüzyıl örneklerinde aceleci ve ayrıntısız bir işleniş görülür”¹³ (Bilici 2010:103). Bizans Dönemi “Sgraffito seramiklerde insan figürlerine en erken tarih olarak 12. yüzyıl ilk yarısına tarihlenen düğme dipli ve geniş konik gövdeli fincanlar ile tabakaların iç yüzeylerinde rastlanır. Bu figürlerin çoğu karikatür formunda çizilmiş olup, cepheden portrelerdir, çoğunlukla kaş hatları burun ile birleşik olarak verilmiştir. Bizans sanatında seramik gibi ucuz ve orta halli alıcıya hitap eden ürünlerdeki kadın figürlerinin ise, imparatorluk kadınları ve yüksek standartta yaşantı kesitlerine konu olmaktan çok, evlilik, ölü hediyesi, adak amaçlı temel fonksiyonları anlamlandırmak üzere kullanıldıkları ve çok şematik çizildikleri” (Doğer 2011:45,64) düşünülmektedir.

Anadolu Selçuklu sanatında insan tasvirleri hakkında en önemli kaynağın Kubadabad Sarayı çinilerindeki insan figürleri olduğu bilinmektedir.¹⁴ Yukarıda da işaret edildiği üzere, Kubadabad insan figürlü çinilerinde konu bakımından en geniş grup bağdaş kurarak oturan sultan ve saray ileri gelenlerinin tasvirleridir¹⁵ (Arik 2000:132; Arik 2007a:314; Arik 2007b:92). Selçuklu sanatında kadın figürleri, “taht, şölen, av, eğlence, raks, çalgı, aşk, sohbet konularını aksettiren çeşitli sahnelerde, destanlardan, masallardan, şiirlerden ilham alan tasvirlerde” yoğun olarak görülmektedir (Öney 2008b: 57). Öney’e göre “İran’da daha çok kullanım seramiğinde yer alan kadın motifi Anadolu’da Konya Alaaddin, Beyşehir Kubad Abad, Antalya Aspendos ve Alanya saraylarında

benzer özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Yüz tipi, başlık, kıyafet, kaftan deseni, mücevher, kompozisyon gibi detay kıyaslamalarıyla İran’dan Anadolu’ya uzanan kadın figürü geleneği sürdürülmüştür” (Öney 2008b: 55). Anadolu Selçuklu sanatında sgraffito tekniğindeki seramikler en bol ve her bölgede rastlanan seramik grubunu oluşturur. Çeşitli şekillerde ya da kazı sonucu bulunan sgraffito seramiklerin yapım merkezleri belli değildir. Buluntularda genellikle kuş, balık, bitkisel motifler, yazılar görülürken insan figürlü seramiklerin sayısı oldukça azdır. Sgraffito tekniğindeki seramiklerin hamur yapısı genellikle kırmızımsı sert olmayan bir yapıda olup, beyaz renkte astarlanmışlardır (Öney 1983: 88). Anadolu’da Ortaçağ yerleşimlerinde yapılan kazılarda bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi’ne tarihlenen seramiklerde, daha eski yayınlarda ya da müze koleksiyonlarındaki eserler arasında ip/yün eğirme, dokuma konularında herhangi bir örnek bilinmemektedir. İp/yün eğirme Bizans ikonografisinde, günlük yaşamında, tasvir geleneğinde özel bir yere sahipken, Anadolu Selçuklularında bununla ilgili elimizdeki veriler yetersizdir.

Tokat Müzesi 74.30.1. envanter numaralı eser, kompozisyonun verilmesi açısından Kubadabad Sarayı bağdaş kurarak oturan ellerinde kadeh, meyve veya başak tutan insan figürlü çiniler ile benzer özellikler gösterir. Bu örnekler içerisinde figürün başındaki yaşmak ile neredeyse aynı elden çıkmışçasına benzer diyebileceğimiz Kubadabad Sarayı yaşmaklı kadın tasvirinden farklı olarak ip/yün eğiren kadın figüründe, başın üstünden uzanan püskül şeklindeki süsleme dikkat çeker. Bu süsleme Bizans seramiklerinde yün eğiren kadın tasvirlerinde görülen, küpe, taç vs. objeler gibi soylu görünümlü kadın imajını yansıtmak amacıyla da kullanılmış olabilir. Ayrıca eser, Sultan Ahmet Kazısı’nda bulunan yün eğiren kadın figürlü seramik ile hem ikonografi hem de kompozisyonun verilmesi açısından benzer özelliklere sahiptir. Doğer’e göre “Dokuma aletleriyle resmedilmek belki soylu görünümlü kadınlar için de bir prestij olmuştur” (Doğer 2011:52). Kubadabad çinisindeki yaşmaklı kadın figürünün de saray ileri gelenlerinden biri olabileceği ihtimali düşünüldüğünde, eserin evlilik, ölü hediyesi gibi özel bir amaçla üretildiği söylenebilir.

¹³ Bu tür seramiklerin örnekleri başta İstanbul, Batı Anadolu’da çeşitli merkezlerde yoğun olarak bulunmuş, Akdeniz’de ise Meydancikkale, Silyon, Antakya ve Al-Mina’da daha az sayıda örnek bulunmuştur (Bilici 2010:104).

¹⁴ Kubadabad Büyük ve Küçük Saray kazılarında bulunan insan çinilerinde insan figürlerinin uzun saçlı ve sakalsız olmaları nedeniyle cinsiyetlerini anlamakta güçlük çekilmektedir. Ancak bazı örneklerde erkekler çember sakalları ile kolayca tanınırken, kadın figürleri ise başı yaşmakla örtülü, peçeli tasvirlerden tanınmaktadır (Arik 2007a:316-317).

¹⁵ Bknz. Arik 2000:133-137, Res.176-187.

9. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasındaki dönemde erken İslam Ülkeleri ve Anadolu’da Selçuklu, Bizans, Gürcü, Ermeni, Haçlı yerleşim bölgelerinde çokça bulunan sgraffito seramikleri bölgelendirmek ve tarihlendirmek oldukça zordur. Figürlü örnekler bu konuda belirleyici olurken, üslup özellikleri ipucu vermektedir (Öney, 2008b:387). 13. yüzyıl’a tarihlenen bazı insan figürlü sgraffito tekniğindeki Bizans seramikleri Anadolu

Selçuklu sanatı etkisinde değerlendirilmektedir (Öney 1971:101- 102, Res.43,44,47; Doğer 2016:66).¹⁶ Anadolu'da 12-13. yüzyıl Ortaçağ sanat ortamında, geometrik ve yazı taklidi olmak üzere bazı ortak motiflerin her iki kültürün sanat eserlerinde yer alması bölgesel etki, baninin ve sanatçıların rolü ve dönemin beğenisi ile ilişkilidir. Bu dönemde özellikle seramik eserlerde benzer motifler ve kompozisyonların yer alması, ustaların özgün yaratımlarıyla bilinen motifin yeniden yorumlanması şeklinde, bazı üslup farklılıklarıyla karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda incelemiş olduğumuz Tokat Müzesi 74.30.1. envanter numaralı ip/yün eğiren kadın tasvirli eser, konu, figürün yüz tipi, kıyafet ve el-kol detaylarının aceleci bir üslupta verilmesi, İslami yazı taklidi süslemeleri açısından Bizans resim geleneğinde, fakat kompozisyonun yerleştirilişi, figürün bağdaş kurarak oturur biçimde, başında yaşmaklı olarak verilmesi gibi özelliklerle Anadolu Selçuklu sanatı etkisinde olduğu görülmektedir. Muhtemelen evlilik, ölü hediyesi gibi özel bir amaç için üretilen eser, Müslüman bir sanatçı tarafından, Anadolu'nun yerlisi Gayrimüslim bir alıcı için üretilmiş olabileceği gibi, Selçuklu sanatını iyi bilen yerli bir ustanın üretimi olması da muhtemeldir.

KAYNAKÇA

ARIK, R., 2000.

Kubadabad, Selçuklu Saray ve Çinileri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

ARIK, R., 2007a.

“*Anadolu Selçuklu Saraylarında Çini*”. Editörler Rüçhan Arık-Oluş Arık. **Anadolu Toprağının Hazinesi: Çini, Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri:** 219- 398, İstanbul.

ARIK, R., 2007b.

“*Selçuklu Saraylarında Çini*”. Editörler Gönül Öney-Zehra Çobanlı. **Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı:** 73-100.

BİLİCİ, S., 2010

“*Alanya Kalesi Kazılarında Bulunan Bizans Sırlı Seramikleri*”, Editörler Sema Doğan- Mine Kadiroğlu. **Bizans ve Çevre Kültürler, Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen'e Armağan,** Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:100-123.

DENKER, A.-YAĞCI, G.-AKAY, A.B, 2007

“*Sultanahmet Eski Cezaevi Kazıları Katalog*”. Editör Arzu Pekin-Karamani, **Gün Işığında, İstanbul'un 8000 yılı Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları,** İstanbul, Vehbi Koç Vakfı : 124-163.

BADALANOVA-GELLER, F., 2004.

“*The Spinning Mary: Towards the Iconology of the Annunciation*”, **Cosmos** 20: 211-260.

ÇORAĞAN, N., 2007.

“*Duvar Resimleri*” içinde. **28. Kazı Sonuçları Toplantısı.** 2. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi: 157-174.

DEMİR, H., 2018.

“Meryem'e Müjde Sahnesinde Meryem'in Kirmeni, Kırmızı ve Mor Yünü Üzerine Görüşler”, **Bilimname,** XXXVI: 375-397.

DOĞER, L., 2002

“*Bizans Eserlerinde Bezeme Ögesi Olarak Küfi Yazı Taklidi Motifler*”. **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan,** 10-13 Ekim 2001, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü: 247-260.

DOĞER, L. (1999).

“İslam Sanatı Etkili Küfi Yazı Taklidi Motiflerle Bezeli Bizans Seramikleri” **Antika&Dekorasyon ve Sanat Dergisi,** 51, İstanbul: 90-93.

¹⁶ Özellikle Hatay ve Çukurova Bölgesi'ndeki çeşitli merkezlerde bulunan 12. yüzyılın ortaları 13. yüzyılın ilk yarısı arasında üretilmiş seramiklerde Türk-İslam Sanatı etkilerinin daha belirgin olduğu görülmektedir (Köroğlu 2007: 441).

- DOĞER, L., 2011.
“Kadın Figürlü Bizans Seramikleri”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XX, (2) :45- 60.
- DOĞER, L., 2016.
“İnsan Figürlü Bizans Sırlı Seramik Repertuvarına Yeni Bir Örnek”, **Sanat Tarihi Dergisi**, 10: 57-76.
- ESİN, E., 1970.
“Bağdaş ve Çökmek, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, **“Sanat Tarihi Yıllığı”**,3:231-242.
- FAZLIOĞLU, İ., 2001.
Eskiçağda Dokuma. İstanbul: Ege Yayınları
- HEINTZ, M. F., 2003.
“The Art and Craft of Earning a Living”. Editör: Ioli Kalavrezou, **Byzantine Women and Their World**: 139-144, Yale University Press.
- İSKENDERZADE, L., 2010.
Selçuklu Saray Çinilerinde İnsan Figürü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Konya.)
- KÖROĞLU, G., 2007.
“Glazed Pottery from Cyprus and the Hatay-Çukurova Region in the Mersin-Yumuktepe Excavations”, Editörler Beate Böhlendorf-Arslan, A.Osman Uysal ve J.Witte Orr. **Çanak: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archeological Contexts**, Byzas 7, İstanbul: Ege Yayınları:444- 448
- MAKTAL- CANKO, D., 2016.
Bizans Dünyasında ve Sanatında Kadının Yeri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı. İzmir.)
- ÖNEY, G., 1971.
“Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuklu Etkisi”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, III: 91-118.
- Öney, G. 1983.
“Bir Grup Selçuklu Seramiğinde İnsan Tasviri”. **Sanat Tarihi Dergisi**, (2/2): 86-105.
- ÖNEY, G., 2008a.
“Selçuklu Figür Dünyası”, Editör Doğan Kuban. **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, İstanbul: 411-428.
- ÖNEY, G., 2008b.
“Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XVII/I: 55-75.
- ÖNEY, G., 2016.
“Büyük Selçuklu Seramik Sanatında Resim Programı ve Gelişen Figür Üslubu”. **Sanat Tarihi Dergisi**, (XIII/1), 61-82.
- PEKAK, S., 2010.
“Ürgüp Yeşilöz (Tağar) Kilisesi”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 27/1: 203-218.
- SÜSLÜ, Ö., 2007.
Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri. Ankara: Ankara Kültür Merkezi.

BERNA OĞUZ KOLEKSİYONU'NDAN BİZANS DÖNEMİ CAM TAKILARI

BYZANTINE PERIOD GLASS JEWELRY FROM BERNAL OĞUZ COLLECTION

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Eylül 2020	Received: September 29, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 16 Ekim 2020	Peer Review: October 16, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021	Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.003

Tümay HAZİNEDAR COŞKUN*

ÖZET

Takı çağlar boyunca sevilip kullanılan objelerdendir. Bileziklerin kısmen, zahmetsizce ve büyük ölçekli fırına ihtiyaç duyulmadan üretilibilmeleri onların her dönemde rağbet görmelerini sağlamıştır. Bu geniş tarihsel çerçevede bilezik yapım teknikleri ve biçimlerinin zaman ve bölge açısından çok fazla değişiklik göstermemesi, onların dönemlerini anlamamızı güçleştirmektedir. Bilezikler ve yüzükler hakkında en geniş bilgilere yine arkeolojik kazıların sunduğu veriler sayesinde ulaşmaktayız. Anadolu ve Anadolu dışında sürdürülen kazı çalışmaları sonucunda, çoğu yerleşim merkezinden pek çok kırık ve noksan halde bilezik parçaları ele geçerken, tam ve noksansız olanlar ise arkeolojik mezar buluntularından gelirler. Korunaklı mezar ortamı dışında ise kimi müze ve özel koleksiyonlarda da örneklerini görmek mümkündür.

Yazımızda Berna Oğuz Koleksiyonu'ndan Bizans Dönemi'ne ait on cam bilezik ve üç adet cam yüzük tanıtılacaktır. Takıların öncelikle tarihsel gelişimi üzerinde durularak dönemsel geçişleri ve bu süreçteki tipolojileri ayrıntıyla ele alınacaktır. Bu kapsamda son yıllarda artan arkeolojik verilerin beraberinde pekişen cam bilezik üretimi konusundaki bilgiler de paylaşılacaktır. Ayrıca günümüzde yaygınlaşan deneysel arkeoloji uygulamalarının sonucunda, bileziklerin farklı kullanım alanlarına ilişkin güncel önermeler, makalemizde yer vermek istediğimiz diğer ayrıntılardır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Cam, Cam takılar, Cam bilezik, Cam yüzük.

* Dr. Öğr. Üyesi, Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı.
e-posta: tumayhazinedar@yahoo.com ORCID: 0000-0001-9556-4316

ABSTRACT

Jewelry is one of the objects loved and used throughout the ages. The structures of the bracelets, that are effortless and that allow them to be produced without the need for a large scale furnace have enabled them to be popular in every period. The fact that bracelet making techniques and forms do not vary much in terms of time and region in this broad historical framework makes it difficult for us to understand their periods. We reach the widest information about bracelets and rings thanks to the data provided by archaeological excavations. From the excavations carried out in Anatolia and outside of Anatolia, many broken and incomplete bracelet fragments have been found from most of the settlements, while the complete ones come from archaeological tomb finds. Apart from the sheltered burial environment, we are also aware of all the forms of these jewelry thanks to special collections.

In our article, ten bracelets and three glass rings from Berna Oğuz Collection will be introduced. Periodic transitions and typologies of this process will be discussed in detail by focusing on the historical development of jewelry. As a matter of fact, recent developments related to the production of bracelets accompanied by increasing archaeological finds will be included in our article. Another subject to be examined in our study is to share current information about the usage area of the bracelets as a result of the experimental archeology tests that are widely performed today.

Keywords: Byzantine, Glass, Glass jewelry, Glass bracelet, Glass ring.

GİRİŞ

Çeşitli sembolik anlamlar yüklenen, kırılğan, renkli ve küçük atölyelerde üretimi yapılabilen cam takılar, büyüleyici ancak göz ardı edilen süs objelerindendir. Literatürde bugüne kadar görülen bilezik ve yüzüklerin pek çoğu arkeolojik kazılardan ele geçirilirken az bir kısmı da çeşitli özel koleksiyonlar vasıtasıyla bilinmektedir. Günümüzde ise Güney ve Güneydoğu Asya'da çeşitli sembolik anlamlar yüklenen, tılsımlı güçlerinin olduğu düşünülen bilezikler hala ticareti yapılan, kadınlar ve çocuklar tarafından, kullanılan sosyal hayatta yer bulan nesnelerdir. Cam bilezikler bu bölgelerde sadece süs objesi olarak değil aynı zamanda manevi inanışların bir tür simgesi gibidir. Örneğin bugün Hindistan'da evlenecek kadınların kollarına çapları dar olan bilezikleri kırılmadan takabilmeleri, gelinin edebini gösteren ölçütlerden biridir. Cam bileziklerin kırılması ise kötü şansın ya da kötü bir olayın öncüsü olarak algılanmaktadır (Duckworthy vd. 2016: 138). Cam yüzüklerin ise mevcut örnekleri bilezikler kadar fazla olmasa da son yıllarda artan kazı araştırmaları doğrultusunda, bu objelerin de tipolojileriyle ilgili daha geniş bilgilere ulaşabilmekteyiz. Özellikle Orta Çağ'da altın, gümüş ya da maliyetli materyaller yerine camdan daha ucuz takılar yapılması modaydı. Nitekim cam yüzüklerin diğer malzemelere nazaran ucuz olmaları onların daha fazla üretilmelerine olanak vermiştir.

Bileziklerin biçimlerine ve üretim tekniklerine dair öngörülerimiz, kırık parçalar üzerinde kısıtlı olabileceğinden günümüze tüm halde ulaşabilmiş koleksiyon eserleri, camlarla ilgili yapılacak yorumlamalara önemli katkılar sağlamaktadır. Buradan hareketle yazımızın içeriğini oluşturan bilezik ve yüzükler Berna Oğuz'un koleksiyonuna ait cam takılardır¹. Objelerin tamamı noksansız ve tüm haldedirler.

CAM BİLEZİK VE YÜZÜKLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Cam bilezikler ile ilgili en erken örnek MÖ 2. binlerde Mısır'da II. Amenophis'in mezarında bulunmuştur. Bileziklerin yaygınlaşması ise MÖ 1. binin sonlarında Kuzey Avrupa'da La Tene bölgesinde gerçekleşir. La Tene bölgesinde yapılan kazılar sonucunda pek çok farklı tipte cam bilezik tespit edilmiştir. Bu saptamalar bilezik sınıflandırılması için ilk tipolojik çalışma oluşmuştur². Bu cam bileziklerle ilgili en ayrıntılı

tipoloji E. E. Haevernick'e aittir³. Sonraki yıllarda ise yine La Tene cam bilezikleriyle ilgili benzer çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak bunların tümünün alt yapısı Haevernick'in sınıflandırmasına dayanmaktadır. La Tene bölgesi ile haberdar olduğumuz bilezik üretimi Geç Demir Çağı kıta Avrupası'nda başlarken, MS 1. yüzyılın başlarında, kuzeybatı Avrupa'nın Roma fethi sırasında aniden ortadan kaybolur (Wagner 2006; Roymans ve Verniers 2013). Bununla birlikte güncel yayınlar ışığında, olasılıkla MS 43'teki Roma istilasının bir sonucu olarak cam bilezikler, Britanya'da yeniden ortaya çıkmıştır. Literatürde Romano-British Bangles olarak adlandırılan cam bileziklerle ilgili son yıllarda pek çok araştırma yapılmıştır⁴. MS 2. yüzyılda ise Pannonia'da, Roma Dönemi'ne ait bir mezar kazısında cam bilezikler bulunmuştur. E. Swift, bileziklerden bazılarını MS 2. yüzyılın sonu ve 3. yüzyılın başlarına, kimilerini ise MS 3. ve 4. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Bizans, yerel takıtlara göre daha az karmaşık bir üretim teknolojisi kullandığını varsayarak imal ettiği bilezikleri, Balkanlara ihraç etmiştir (Duckworthy vd. 2016: 138). Roma cam bilezikleri ile daha sonra Balkanlarda görülen Bizans bilezikleri arasında bir boşluk olduğu dikkati çeker. Kuzey Yunanistan'daki Selanik buluntuları ile ilgili olarak A. Antonaras, bölgedeki bileziklerin 3. yüzyıldan beri bilinmesine rağmen, bundan kısa bir süre sonra kaybolduklarını ve 9. yüzyıldan sonra yeniden ortaya çıktıklarını belirtir (Antonaras 2012: 118). Ancak MS 3. ve 6. yüzyıllar arasında bilinen bazı türlerin devamı vardı, bu da cam bilezik üretiminin söz konusu süreç boyunca, nispeten kesintisiz şekilde devam ettiğini doğrulamaktadır (Duckworthy vd. 2016: 138). M. Spaer, geçici olarak Bizans ve Doğu Avrupa bileziklerinin, İslami üretimi de, erken örneklerde etkilediğini belirtir. M. Spear, Filistin'deki bilezikleri kesit ve bezeme programına göre sınıflandırmıştır (Spear 1988, 60). Günümüzde de bu tipoloji hala geçerliliğini korumaktadır. MS 7. yüzyıldan itibaren ise gelişmekte olan İslam dünyasında, polikrom bilezikler popüleritesini yavaş yavaş arttırmıştır. Cam bileziklerin 9. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında da yaygın olduğunu Anadolu'nun sunduğu pek çok arkeolojik kazı buluntusundan anlayabilmek mümkündür. Anaia (Kadıkalesi), Amorium, Sardes, Yumuktepe, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi, Ephesus/Ayasuluk, Aigai, İstanbul Saraçhane, Stratonikaia, Pergamon, Alexandre Troas, Sagalassos, İstanbul Marmaray-Yenikapı, İstanbul Sirkeci,

¹ Burada Berna Oğuz'a, koleksiyonuna ait eserleri çalışmaya izin verdiği için teşekkürü borç bilirim. Değerli nümizmat Gültekin Teoman'a ise eserlerin fotoğraflarını ve camlara ilişkin bilgilerini benimle paylaştığı için sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

² La Tene bilezikleri ile ilgili tipolojiye ait ayrıntılı bilgiler için bkz. Karwowski 2004.

³ Thea Elisabeth Haevernick, ilk kez 1960 yılında yayınlanan Orta ve Geç La Tene dönemi cam bilezik ve boncuklarını konu alan tez çalışmasında 4.000'den fazla eseri kataloglamıştır. Tipolojiyi ise bileziklerin dış kesitlerine göre düzenleyip 18 grup altında toplamıştır (Haevernick 1960: 41-71).

⁴ British-Romano bilezikleri ile ilgili ilk çalışma 1938 yılında Howard Kilbride-Jones tarafından yapılmıştır. Kilbride-Jones'a göre bu takılar İskoç sanatının etkisini yansıtan objelerdi ve bu yüzden de La Tene örneklerinden farklıydılar. Bileziklerin tipolojisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Stevenson 1976: 45; Price 1988: 68.

İznik Roma Tiyatrosu, Mezaraa Höyük, Müslümantepe, Niğde Kemerhisar, Güre-Ilıca (Mysa), Kars Ani, Kubad Abad, Gevale Kalesi ve Zeytinlibahçe kazılarında cam bileziklere ilişkin çeşitli örnekler saptanmıştır⁵. Anadolu dışında da aynı yüzyıllarda Korinthos, İsrail, Filistin, Suriye ve Balkanlarda bilezik üretimi yaygındır⁶. İslam ülkeleri ile Bizanslıların cam ticaret ilişkileri MS 11.-13. yüzyıllar arasında oldukça yoğundur (Koroğlu 2002: 358). Olasılıkla bu temaslar sonucunda cam bilezikler İslam medeniyetlerinde de tanındı. Ancak bilezik üretiminin belki de en büyük genişlemesi MS 13. ve 15. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. İslam bileziklerinin çıkış noktası genel olarak Memluk Dönemi'ne atfedilir, çünkü bilezik tipolojisi konusundaki çalışmaların çoğu, o zamanlar Memluk hanedanının yönettiği alanlara odaklanmıştır. Mısır'da, Suriye-Filistin'de, Yemen'de ve Hindistan'da, muhtemelen cam bileziklerin MS 3. yüzyıldan da daha erken yapıldığına dair kanıtlar vardır (Duckworthy vd. 2016: 139). Yakın Doğu'da, MS 7. yüzyılda cam bilezik üretimi İslam kültürünün etkisiyle çeşitlenerek artmıştır. İslam dönemi cam bileziklerinin ilk örnekleri İslamiyet öncesi karakter göstermekte ve MS 3.-6. yüzyıllarda gelişen geleneğin izlerini taşımaktadır. Dolayısıyla cam bilezikler İslami dönemde de çok popülerdi (Spaer 1988; 1992). Tyrus, Hebron, Kahire, İskenderiye ve Şam, dönemin ünlü cam üretim merkezleriydi, ancak daha küçük atölyelerde mevcut olmalıydı. Özellikle İslam cam bileziklerinin altın çağı 14. ve 15. yüzyıllar olarak

kabul edilir. Çünkü bu yüzyıllarda bilezik üretimi yoğun, çeşitli ve kalitelidir. Bu ürünler ucuz, ufak, değersiz süs eşyaları olmaktan çıkıp kaliteli takılar haline gelerek, bazı değerli mücevherlerin taklitleri olarak nitelendirilir. İslam dünyasına cam bileziklerin ne zaman girdiğine ilişkin araştırmacıların farklı görüşleri vardır⁷. M. Spear, 13. yüzyılın sonlarına, R. Ettinghausen 11. ve 12. yüzyıllarda, Kawatoko ise 15. ve 16. yüzyıllarda İslam bileziklerinin ortaya çıktığını söyler (Spear 1992: 45).

Bilezikler kadar fazla görülmesi de döneminin sevilen takılarından olan cam yüzükler, MÖ 4. yüzyılda Mısır'da görülmeye başlar, Roma İmparatorluğu ve sonrasında da devam eder. Ancak cam yüzükler hakkındaki bilgilerimiz henüz oldukça kısıtlıdır. Bunun bir nedeni günümüze çoğunun sağlam ulaşamaması diğeri ise sadece camdan yapılmış yüzüklerin olasılıkla bilezikler kadar fazla üretilmemiş olmasıdır. Yine de bu objelerinde kökeninde, tıpkı bilezikler gibi, muhtemelen Roma gelenekleri ve üretim yöntemleri vardı. H. Arberman, 1942 gibi erken bir tarihte, MS 1200'lerin başındaki birkaç kaynaktan cam yüzüklerden bahsedildiğine işaret eder. Daha mütevazı nesneler olan bu objelerin, değerli metal yüzüklerin taklitleri veya ucuz kopyaları olduklarını söyler (Arbmann 1942, 90). Nitekim Orta Çağ'da pahalı ve güzel takıların daha ucuz malzemeye imitasyonlarını yapmak sık görülen bir durumdu. Örneğin gümüş veya altın yerine bakır alaşımı, değerli taşlar yerine cam kakma kullanılması olağandı (Sovso 2018: 220-221). En erken cam yüzük MÖ 339-340 yılına tarihlenir. Mısır'da Hellenistik çağ'a ait cam yüzüklerin önyüzleri çoğu zaman boş bırakılmış veya hiyeroglif yazı ile bezenmiştir. Bu dönemde görülen cam yüzüklerin önyüzleri çoğu zaman madalyon şeklinde yapıp, madalyonun içinin figürlü ya da yazı bezeme ile doldurulduğu, kimilerinin ise boş bırakıldığı gözlenir (Stern 2001: 357). Roma döneminde genellikle oldukça sade, tek renkli ve basit işçilikli cam yüzükler görülürken kimi örneklerin, Helenistik yüzüklerin madalyonlarına benzer şekilde önyüzlerinin daha geniş yapıp içleri yine cam ya da yarı değerli taşlar ile süslenmiştir. MÖ 1. yüzyıl ve MS 1. yüzyılda altın yüzüklerin camdan taklitleri, Roma camcılığında popülerdi. M. Stern, özellikle bu cam yüzüklerin mezar armağanı olarak yapıldıklarını varsayabilecek herhangi bir olgunun olmadığını belirterek, cam bileziklerin ve yüzüklerin çağının gerçek yaşamına ilişkin objeler olduğunu savunur. MS 4. yüzyılda ise Roma'nın sade, düz yüzüklerinin yerini daha özenli işçilikli takılar alır. Bu yüzüklerin önyüzlerinin ortasında küçük bir

⁵ Kadıkalesi cam bilezikleri için bkz. Çakmakçı 2012: 114-134; Hazinedar-Coşkun 2017b: 145-162; Amorium için bkz. Gill 2002: 79-98; Sardes örnekleri için bkz. Saldern 1980: 98; Yumuktepe örnekleri için bkz. Koroğlu 2002: 72-355; Demre Aziz Nikolaos için bkz. Çömezoğlu 2007: 324-340; Yine bkz. Fındık 2017: 423-448; Ayasuluk/ St. Jean Anıtı örnekleri için bkz. Fındık 2013: 31-48; Aigai örnekleri için bkz. Doğer ve Armağan 2016: 28; İstanbul Saraçhane örnekleri için bkz. Hayes 1992: 401-408; Stratonikeia için bkz. Öztaşkın 2015: 175-188; Pergamon örnekleri için bkz. Shewarzer 2009a: 85-109; Alexandreia Troas için bkz. Schwarzer 2009b: 67-84; Sagalassos için bkz. Lauwers-vd. 2010: 145-152; İstanbul Marmaray Yenikapı buluntuları için bkz. Atik 2009: 1-16; İstanbul Marmaray Sirkeci için bkz. Özgümüş 2009: 17-24; İznik Roma Tiyatrosu için bkz. Özgümüş 2008: 2-60; Mezraa Höyük örnekleri için bkz. Yalçıklı-Tekinalp 2002: 170; Müslümantepe örnekleri için bkz. Ay 2002: 495,501; Kemerhisar örnekleri için bkz. Zanon 2013: 181-197; Güre-Ilıca için bkz. Yaraş-Yaraş 2009: 113; Kars Ani bilezikleri için bkz. Çoruhlu-Oktay 2011: 155-171; Kubad Abad buluntuları için bkz. Uysal 2009: 493-504 yine bkz. Uysal 2012: 43-54; Gevale Kalesi bilezikleri için bkz. Yavuzylmaz 2016; Zeytinlibahçe Höyük için bkz. Frangipane-Alvora-Balossi-Siracusano 2002: 52. Bu örnekler dışında Olympos kazısında da bilezik parçaları saptanmıştır. Ayıntılı bilgi için bkz. Olcay-Uçkan 2017: 195.

⁶ Korinthos bilezikleri için bkz. Davidson 1940: 297-324; Filistin örnekleri için bkz. Spear 1988: 51-61; 1992, 44-62; Suriye örnekleri için bkz. Harden 1936: 282. İsrail bilezikleri için bkz. Al-Bashaireh 2016: 17-34; Balkanlardaki buluntular için bkz. Djingov 1978: 149-157; Borisov 1989: 285-296; Han 1975: 115-116.

⁷ Güney Yemen'deki Aden'de ve Yukarı Mısır'da üretilen İslami camların ihraç edildiği bir liman olan al-Qadim'de bulunan bilezikler Whitcomb tarafından Emevi, Memluk ve Osmanlı dönemlerine tarihlendirilmiştir (Whitecomb 1983: 106). Khirbet El-Minyeh'de bulunan bilezikleri Spear, farklı renk ve bezemeleri ile 8. yüzyıl Emevi ve 13. yüzyıl Memluk dönemlerine ait olduklarını belirtmiştir (Spear 1992: 46).

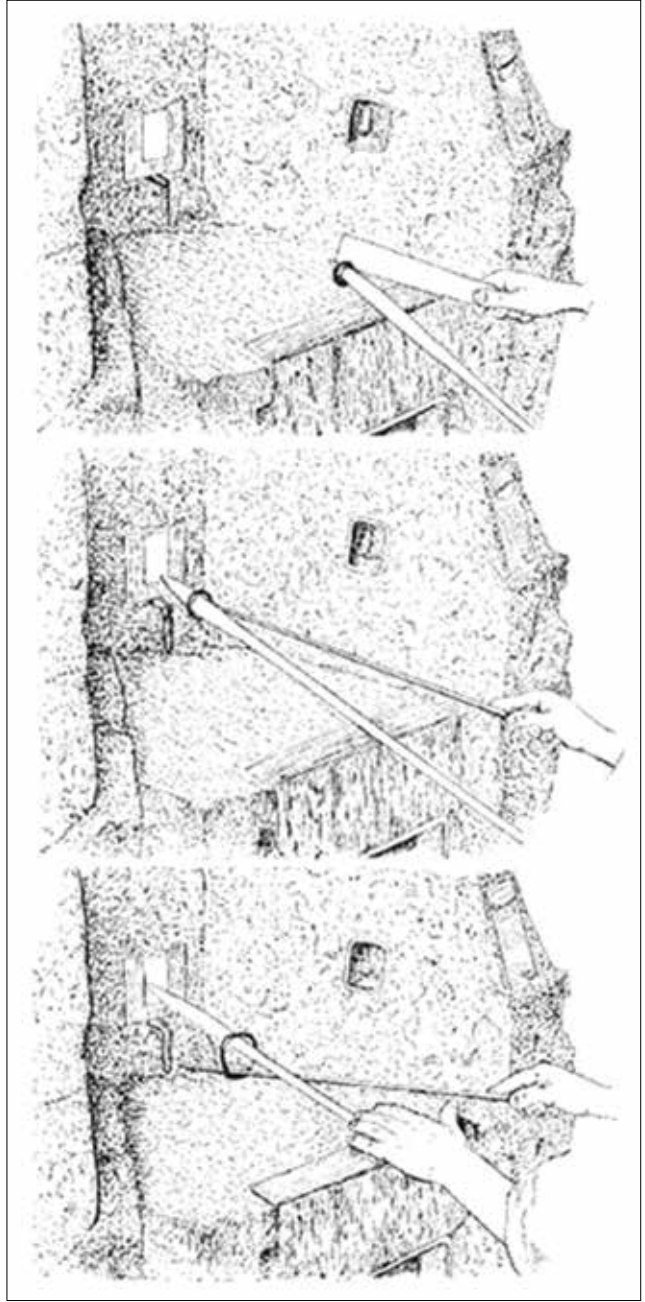
madalyon benzeri boşluk oluşturularak içine sahte taşlar yapıştırılmıştır. Roma kentlerinden biri olan Trier yakınlarında yer alan cam atölyesinde birkaç adet, önyüzünde kakma taşı bulunan bu tip yüzükler ele geçirilmiştir (Stern 2001: 358). Yüzüklerin Orta Çağ'daki durumunu ise bugün Polonya sınırlarında yer alan Silesia kentindeki arkeolojik kazı buluntuları ışığında öğrenebilmekteyiz. Bölgede yapılan çalışmalar sonucunda 10. ve 13. yüzyıllara tarihlenen çeşitli cam yüzükler tespit edilmiştir (Siemianowska vd. 2018: 2).

ÜRETİM TEKNİKLERİ

Spear ve Korfmann tarafından yapılan araştırmalar bilezik yapımında iki temel üretim yönteminin kullanıldığını göstermiştir (Korfmann 1966: 52-54; Spear 1988: 52). İlk teknikte, noble yardımıyla eriyik halde bulunan potadan alınan cam, demir çubuğa geçirilerek istenilen büyüklüğe gelinceye kadar sürekli kendi eksenini etrafında çevrilir (Spear 1988: 52). Halka çevirme ismiyle anılan yöntemle üretilenlere, ek yeri belli olmayan ya da dikişsiz bilezikler de denilmektedir (Şek. 1).

Bu tekniğin Bizans döneminde bilindiğine ilişkin en eski kaynak Alman rahip Theophilus tarafından 12. yüzyılda yazılan *De Diversis Artibus* (Çeşitli Sanatlar) isimli eserdir. El yazma eserin camlar hakkında bilgi içeren *De Anulis* başlıklı bölümü, ek yeri belli olmayan bileziklerin yapımı ile ilgili önemli bilgiler verir. Theophilus, bu teknikte kullanılan ahşap bir aletten bahseder. Bu aletin avuç içi büyüklüğünde ve parmak kalınlığında bir ahşap diske sahip olduğunu ve bu diskinde bir metal çubuğa sabitlendiğini söyler. Ahşap diskin, metal çubuğa, elin hareketini bozmayacak şekilde, 4/3 oranında, yerleştirildiğini belirtir (Dodwell 1961: 59). Bu disk, hem camı yapan kişinin rahat çalışmasını sağlarken aynı zamanda bileziğin iki üç kez söz konusu diske değiştirilmesi ile düzgün kesitli halka yapılmasını da sağlamaktadır. Son yıllarda artan çalışmalar ise öncelikle potadan camı alabilmek için noble değil mızrak uçlu bir demir çubuğun kullanıldığı, sonradan camın daha kısa, başka bir demir çubuğa aktarıldığı yönündedir (Karwowski 2004: 89). Sözü edilen demir çubuk ise tıpkı Theophilus'un bahsettiği gibi ahşap disklidir.

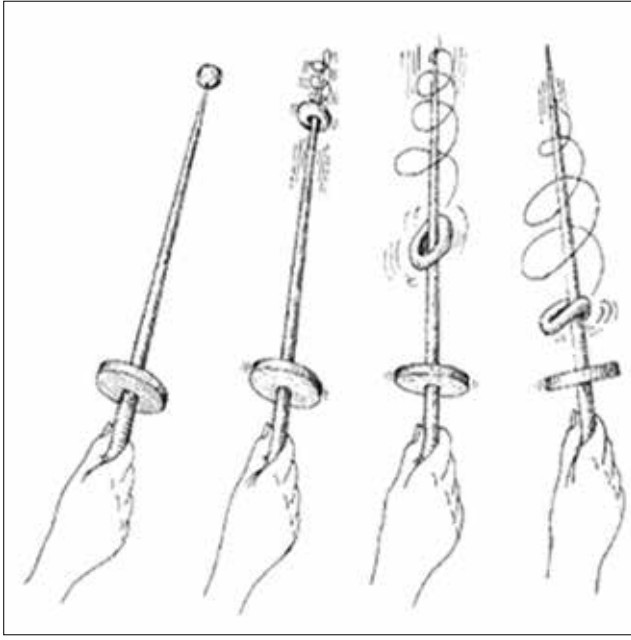
Dikişsiz ya da eklentisiz bileziklerin en eski örnekleri yine La Tene buluntuları arasında görülür. M. Korfmann, La Tene bileziklerinin üretimini aşama aşama açıklık getirerek tanıtmıştır (Şek. 2). Öncelikle potadan eriyik haldeki cam, mızrak uçlu metal çubuk ile döndürülerek alınır. Camın çubukta sabitlenebilmesi için zanaatkar, diğer eliyle ahşap spatulaya benzer bir alet ile camı düzelterek tutar. Ardından mızrak uçlu demir çubukta yapılan halka, noble yardımıyla gerdirilerek büyütülür. Daha sonra ise cam bilezik sürekli kendi eksenini etrafına

Şekil 1: Dikişsiz Bilezik Yapımı / *Production of a seamless glass bracelet* (Karwowski 2004: 88).

çevrilerek soğutulur. La Tene bileziklerinin birleşim yerlerinin olmaması ve eklentisiz ya da dikişsiz yapılarının yanı sıra oval uzunlamasına kabarcıklara sahip olmaları, onların halka çevirme tekniği ile yapıldıklarını ispatlar. Nispeten benzer bir teknik, günümüzde Nijerya, Bida'daki cam üreticileri tarafından da kullanılmaktadır (Karwowski 2004: 90).

Günümüzde yaygınlaşan deneysel arkeoloji testleri ile cam bileziklerin nasıl yapıldıklarına ilişkin farklı görüşler de ortaya atılmıştır. Özellikle halka çevirme tekniğinde ek bir alet olarak kil konisinin kullanılmış

Şekil 2: Eklentisiz-Dikişsiz bileziklerin yapım aşamaları/
Production steps of non-jointed-seamless bracelets (Korfmann 1966; Karwowski 2004: 89)

olabileceği varsayılmaktadır⁸. Silindirik biçimli konik ahşap aletin geçmişte olup olmadığına ilişkin arkeolojik herhangi bir kanıt ele geçirilememiş olsa da özellikle seri üretim yapan merkezlerde hızlı olabilmek adına bu şekilde, benzer bir aletin var olabileceği düşünülmektedir (Zerobin 2017: 57-59). Bilezik yapımındaki gelişmeler üretim ölçeğini önemli ölçüde artırmıştır. M. Chaudhuri, kil konisi ile çalışan uzman işçinin, bir günde bin sade bileziği döndürebildiğini söyler. Ayrıca gün içerisinde dokuz saat çalışabileceğini ve hatta bunların sadece büyük merkezlerde değil, daha küçük atölyelerde bile benzer bir alet kullanılarak seri üretim yapılabileceğini belirtir (Chaudhuri 1983: 217). Kil konisi tekniğinin tanıtılmasının, İslam dünyasında cam bilezik üretiminin 13. yüzyıldaki artışına da sebep olduğu muhtemeldir (Duckworthy vd. 2016: 136). Dekore edilmemiş basit tipte bilezik üretmek için deneyimli olan esnafın sadece bir dakikaya ihtiyacı olduğu söylenilir. Üretimdeki son adım ise süslemenin uygulanmasıdır (Ivleva 2018: 3).

Cam bileziklerin yapımındaki diğer yöntem ise cam çubukların önceden hazırlanıp daha sonra tekrar ısıtılarak iki ucunun birleştirilmesiyle oluşturulmasıdır. Bu şekilde yapılan bileziklere ise ek yeri belli olan ya da dikişli bilezikler denir. Özellikle bükümlü bileziklerin her zaman cam çubuklarla yapıldığı, çünkü diğer teknikle üretilmelerinin mümkün olmadığı bazı araştırmacılar tarafından söylenmekte ve bu hipotez aynı zamanda kazı buluntuları ile desteklenmektedir (Steiner 2008: 233-234). Cam çubuk, bükülmüş veya bükülmemiş, tek renkli veya çok renkli olabilir. Bu tip bileziklerin en eski örneklerine ise İsrail Tell Abu Şarbut kazılarında rastlanılmıştır. M. L. Steiner, Tall Abu Şarbut'ta pek çok bükümlü çubuk ele geçirildiğini ve bunların çoğunun çok renkli olduğunu belirtir (Şek. 3). Yine çubuklarla alakalı olarak, zemin ya da merkezdeki çubuğun koyu renkli, daha çok koyu mavi ve kahverengimsi renklerden oluştuğunu, üzerine ise açık tonlarda farklı renkteki çubukların ısıtılarak sarıldığını söyler (Steiner 1995: 537). Prensipite cam çubuğun iki ucunun birleştirdiği yer, ek yeri ya da dikişi kolayca fark edilebilir. Ancak, bazen bilezik yeniden ısıtılır ve bu birleşim yeri tekrar düzeltilebilir. Bu şekilde yapılan bileziklerin ise hangi yöntem ile üretildiğini anlamak güçleşebilir.

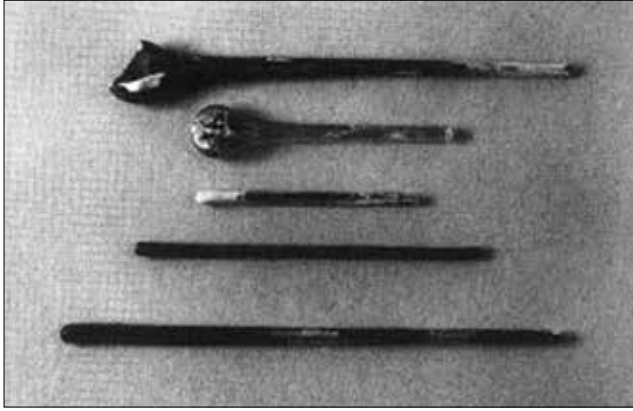

Şekil 3: İsrail Tall Abu Şarbut'tan bükümlü bilezikler için önceden hazırlanmış çubuklar / *Pre-prepared rods for twisted bracelets from Tall Abu Şarbut of Israel (Steiner 1995: 537).*

Bilezik üretiminde cam çubuk tekniğinin keşfi ise MÖ 1. yüzyılda, Kudüs'te, çubuk olarak kullanılan düz ve bükümlü camlardan yola çıkılarak üretilmiş olmalıydı. Çubuklar sadece bilezik yapımı için değil aynı zamanda kapları süslemek amacıyla da yapılıyordu. Bilezik oluşturmak için ısıtılabilen ve tekrar şekillendirilebilecek halde çekilmiş cam çubuklar, MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında yapılan en erken kap süresinden beri bilinmektedir. MS 2. yüzyılda ise çubuklardan farklı işlevler içinde faydalanılmıştır (Duckworthy vd. 2016, 136).

İsrail'de yer alan cam atölyesinde pek çok cam çubuk bulunmuştur (Foto. 1). Bu cam çubuklar olasılıkla cam

⁸ İsviçre Gençlik Araştırmaları projesinin bir parçası olarak, Simone Wick, 2007 yılında La Tene'deki cam bileziklerin tipik özelliklerini dikkate alarak; uzunlamasına hava kabarcıkları olan ve ek yeri belli olmayan dikişsiz bilezikleri yapmaya çalıştı. Deneyler sırasında öncelikle M. Korfmann'ın önerdiği şekilde germe işlemine dayanarak bilezik üretildi. Daha sonra ise metal çubuğa koni şekilli ahşap geçirerek, cam halkasını bu aletin üzerine sararak şekil vermeye başladı. Koni üzerinde şekil verme, günümüzde Hindistan'da geleneksel üretim yapan bilezik atölyelerinde hala kullanıla gelen tekniklerdendir. Bu yöntem sayesinde çok kısa sürede birden fazla bilezik yapılmıştır. (Zerobin 2017: 57-59).

Fotoğraf 1: İsrail'de cam atölyesinde bulunmuş cam çubuklar / *Glass rods found in a glass workshop in Israel (Israeli 2005: 55).*

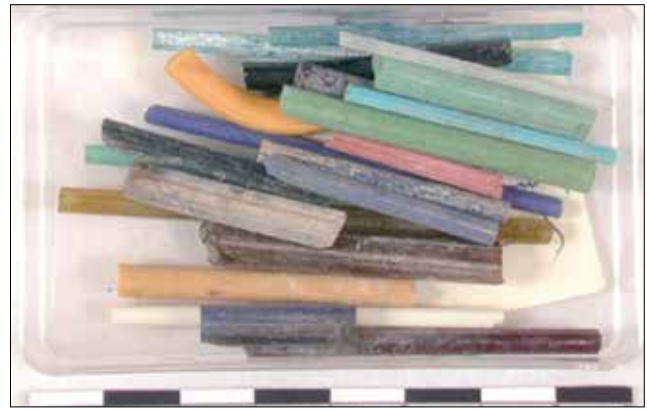
bilezik üretimi ya da cam kapları süslemek için imal edilmişti. Ancak farklı renklerden oluşan bükümlü olan çubuk, özellikle Bizans cam bileziklerinde yaygın görülen çok renkli ve bükümlü bileziklere oldukça benzemektedir (Israeli 2005: 54-57). Çubukların ele geçirildiği diğer merkezlerden biri de Geç Antik dönemden Erken İslam döneme kadar cam bileziklerin sık görüldüğü Beyrut'dur. Burada yapılan kazı çalışmaları sırasında pek çok tek renkli düz çubuk ve üretim atığı ele geçirilmiştir (Gratuze, Pactat, Schibille 2018: 225-245). Bu düz çubukların bir kısmı belki de yine cam kapları süslemek için üretilmişti. Ancak kimi çubuklara dikkat edecek olursak bunlar gerek renkleriyle gerekse kalınlıkları ile cam bilezikler için yapılmış olmalıydı (Foto. 2).

Fotoğraf 2: Beyrut'ta tespit edilen cam çubukları ve üretim atıkları / *Glass rods and production waste detected in Beirut (Gratuze, B.-Pactat, I.- Schibille 2018: 8, 235).*

Bilezik için önceden yapıldığı düşünülen hazır çubukların sayıca en fazla örneği Mısır'daki kazı buluntuları yoluyla saptanmıştır. Çubukların bazılarının süslemesiz tek renkli olduğunu rahatlıkla fark edebilmekteyiz (Foto. 3). Ancak özellikle birkaç örneğin, önyüzünde yivlerin olduğu

görülür. Olasılıkla bu yivlerin içine bilezik ile farklı renkte cam ipleri applike edilecekti. Ancak camlar bu halleri ile yarı mamul olarak bırakılmışlardır. Diğer bir örnekte ise mavi zemin üzerine, önceden açılan yivlerin içine, ince kırmızı ve kalın beyaz renkli cam ipleri eritilerek cam çubuğa yapıştırılmıştır. Dolayısıyla çubuk bilezik haline getirilmeden süslemesi de tamamlanmıştır. Söz konusu bu çubuk cam ipi süslemeli bileziklerin üretimini açıkça gözler önüne sererken üretim basamaklarını göstermesi açısından da ayrıca önem arz etmektedir. Anadolu'da ise eklentili ya da dikişli bilezikler için üretilen cam çubuklara Kuşadası Kadıkalesi/Anaia kazılarında rastlanılmıştır (Foto. 4). Tarafımızca daha önceki yayınlarımızda benzer kullanımlarını önerdiğimiz bu çubuklar özellikle Mısır buluntularıyla oldukça benzerdir⁹. Tıpkı aşağıdaki yivli çubuklarda olduğu gibi Kadıkalesi çubuğunun da önyüzüne yiv açılmış ancak henüz cam ipi bu yuvaya applike edilmeden, yani süslemesi tamamlanmadan yarım bırakılmıştır.

Fotoğraf 3: Mısır'da bulunan bilezik üretimi için önceden hazırlanmış cam çubuklar / *Pre-prepared glass rods for bracelet production in Egypt (Rehren 2014: 224).*

Theophilus'un kurşun içerikli cam yüzük imalatına ilişkin ayrıntılı kayıtları vardır. Theophilus, *Diversarum Artium Schedula* isimli eserinde, cam yüzükler için üretim tekniğinin kısa ömürlü olduğunu belirterek; sivri uçlu bir aletle, topak cam parçanın delinmesi ve daha sonra demir çubuk üzerinde çevrilerek halka haline getirildiğini söyler. Bu yöntem, yüzüklerde ve cam boncuklarında görüldüğü gibi, ek yeri belli olmayan eklentisiz bileziklerde de uygulanan tekniktir. M. Stern ise Roma dönemindeki cam yüzüklerin özellikle Trier'deki cam atölyesindeki buluntulardan yola çıkarak, bunların önceden oluşturulmuş cam çubukların, tekrar ısıtılıp iki ucunun bir araya getirildiğini ve bu iki ucu birleşim yerlerine de yüzük taşı şeklinde cam veya yarı değerli bir taş applike edilerek üretildiğini söyler (Stern 2001: 358).

⁹ Kadıkalesi bilezik üretimi ile ilgili bkz. Hazinedar-Coşkun 2017b: 145-162.

C. S. Lightfoot ise Amorium kazılarında tespit edilmiş cam yüzükler için, bilezikler kadar yaygın üretilmemiş olsalar da olasılıkla ustaların bilezik üretimine benzer yöntemle yüzükleri de yapmış olabileceklerini belirtir (Lightfoot 2005: 181). Siemianowska, Pankiewicz ve Sadowski de Stern'in görüşüne paralel olarak cam atölyelerinde çalışanların muhtemelen önceden bu cam çubukları oluşturduklarını savunurlar. Daha sonra ise bu yarı mamul ürünleri fazla ısıya gerek duymadan tekrar ısıtarak bilezik, yüzük ya da boncuk yapımında kullandıklarını ifade ederler (Siemianowska vd. 2018: 31).

Fotoğraf 4: Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı'nda bilezik yapımında kullanılan hazır cam çubuklar / *The glass rods used in bracelets production in Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Excavation* (Hazinedar-Coşkun 2017b: 150).

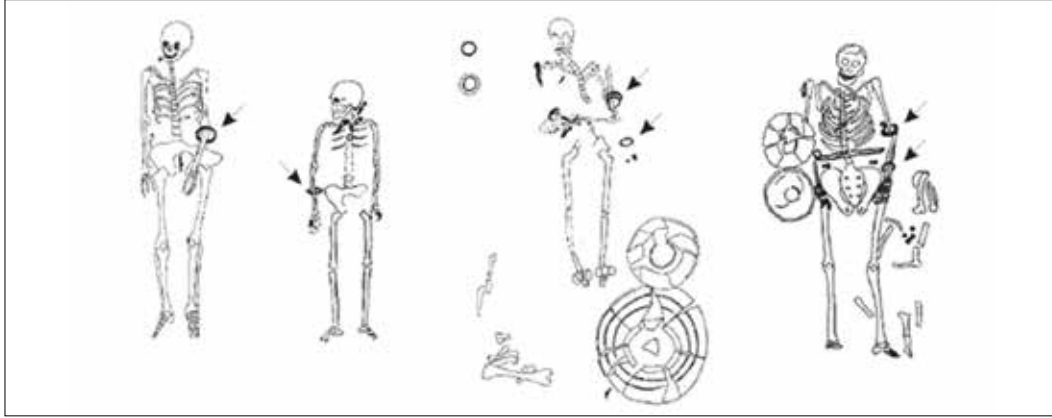
KULLANIM ALANLARI

Cam bileziklerin geniş tarihsel süreç içerisinde kadınlar, çocuklar ve erkekler tarafından takılan objeler oldukları bilinir. Nitekim mezar buluntularının çoğunda tüm veya tüme yakın ele geçirilen örneklerden bileziklerin bireylerin kollarının üst ve alt kısımlarında yer aldıkları görülmektedir. Yine La Tene kazılarında hem erkek hem de kadınlara ait mezarlardan tüm halde cam bilezikler çıkartılmıştır. Bilezikler kimi zaman çoklu kimi zaman tek başına, kolların üst kısmında ya da bileklere takılı haldedir (Şek. 4). Bu takıların daha çok halkın alt tabakasına ait insanlar tarafından takıldığı kabul edilen yaygın görüşlerdendir. Ancak bazı araştırmacılar ise cam bileziklerin sadece alt tabaka ya da üst sınıf mensupları tarafından tercih edilen nesneler değil toplumun tümüne hitap eden takılar olduğu savunur (Karwowski 2004: 15). Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia kazısında 2008 yılında açılan gömülerde ele geçirilen 3 adet sağlam cam bileziğin 2

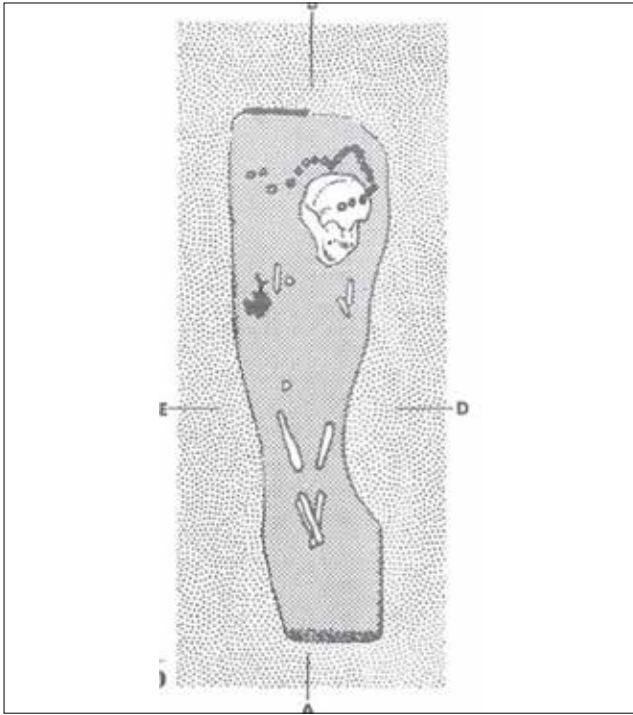
tanesi çocuk mezarından gelmiştir¹⁰. Mezar özenli gömü tekniği ile dikkati çekerken, kız çocuğunun kulağında altın küpesinin olması bu bireyin, halka ait bir gömü olmadığını düşündürür. Diğer iki cam bilezik ise kadın mezarından, bireyin bileklerinden yan yana halde tespit edilmiştir¹¹. Bileziklerin kadınlar ve çocuklar tarafından tercih edildiğini gösteren diğer bir merkezde Yumuktepe Höyüğü'dür. Yumuktepe'deki bebek mezarlarından yine cam bilezik parçaları saptanmıştır (Köroğlu 2013: 145). Mezar buluntuları sayesinde erkek, kadın ve çocuklar tarafından takıldığı kanıtlanan cam bileziklerin boyutlarının çeşitli çaplarda olması onların değişik amaçlarla da takılan nesneler olabileceğini yansıtır. Bu anlamda araştırmacılar bileziklerin çaplarına bağlı olarak sırasıyla çocuklar, kadınlar ve erkekler için üretildiklerini önermişlerdir (Hunter vd. 2018: 211-213). Geniş çaplı cam bileziklerin kolların üst kısmına takıldığı, dişi olduğu ispatlanan La Tene'deki mezar buluntularından anlaşılmaktadır (Karwowski 2004: 15). Benzer durum Kadıkalesi/Anaia çocuk ve dişi mezarlarından da doğrulanır. Çocuklar için yapılmış oldukları varsayılan kimi küçük çaplı cam bileziklerin aynı zamanda kadınlar tarafından saç tokası olarak takılabileceği de düşünülmektedir. Hatta bu küçük çaplı cam halkaların, at koşum takımına ait süs amaçlı objeler oldukları da diğer öngörülerdir (Stevenson 1976: 53; Hoffmann 2003: 42). Bu düşüncenin nedeni ise bileziklerin erkek mezarlarından da ele geçirilmeleri ve çoğu savunma yapısında bu tip küçük çaplı halkaların kırık ve noksan olarak tespit edilmeleridir. Dolayısıyla onların erkekler ile ilgili bir alanda kullanılmış olabilecekleri varsayılmaktadır. Bazı araştırmacılar olasılıkla bu cam halkaların atların ya da midillilerin yelelerini süsleyen nesneler olduklarını ve sahiplerinin gömülerine mezar hediyesi olarak bırakıldıklarını söylemektedir. Buradan hareketle bileziklerin işlevine ilişkin bir dizi deneysel arkeolojik araştırma gerçekleştirilmiştir. Çeşitli aktivitelerle bilezikleri giymenin en rahat yolunun bilekte olduğu anlaşılmıştır. Küçük çaplılar ise saçları toplamak için denenmiştir. Saçlar bileziğin içine toplanıp topuz yapıldığında, kullananlar kendini güvensiz hissetmiş; bileklik toplanmış saçların üzerine süs ve kısıtlayıcı amaçlı takıldığında ise gönüllüye göre topuzu sabit ve sağlam olmuştur. Cam halkaların atların yelelerine takıldığı hipotezini test etmek için, atların kulaklarının arasında düğüm halinde toplanan yelelerini süslemek amacıyla iki cam bilezik yerleştirilmiştir. Bilezikler, yelelerin arasında hem açıkça fark edilip hem de ata canlı bir görünüm kazandırmıştır. Deneyler sırasında bileziklerin halhal amaçlı kullanımına ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak nesnenin topuk üstünden geçemediği için, bir yetişkinin ayak bileğinin etrafına 85 mm iç çaplı büyük cam bileklik takmanın imkânsız olduğu görülmüştür

¹⁰ Kuşadası Kadıkalesi/Anaia gömüleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Üstadağ ve Mimaroglu 2008: 91-98.

¹¹ Mezar buluntusu tüm cam bilezikler için bkz. Hazinedar-Coşkun 2017a: 245/184; 269/232, 233.

Şekil 4: La Tene mezarlarından cam bilezikler / *Glass bracelets from La Tene tombs* (Karwowski 2004: 15)

Şekil 5: 12. Yüzyıldan kalma Slav mezarı / *Slavic tomb dating from the 12th century* (Sovso 2017: 223/5)

(Ivleva 2018: 4). Yapılan bu deneylerin güvenilirliğini test etmek dönemin şartları ile karşılaştırıldığında değerlendirme yapmak oldukça güçtür. Cam bilezikler ile alakalı yapılan bu deneysel arkeoloji uygulamalarının doğruluğu henüz kabul görmüş öneriler değildir. Ancak yapılan son araştırmalar olarak, bu tartışmalara yazımızda yer vermeyi uygun gördük.

Cam yüzüklerinde, bilezikler gibi hem erkek hem de kadınlar tarafından takıldığı varsayılır. Çoğu yüzüğün oldukça küçük çaplara sahip olmaları bu süs eşyalarının genç kızlar ya da çocuklar için de yapılmış olabileceğini düşündürür (Stern 2001: 357). Siemianowska, Pankiewicz ve Sadowski tüm cam halkaları yani bilezikler ve yüzüklerin genellikle el takıları olarak kabul edildiklerini fakat bunların

aynı zamanda kıyafetlerde veya saç süslemelerinde kullanılabileceklerini ve öncelikle sembolik bir anlama sahip olduklarını belirtirler (Siemianowska vd. 2018: 30).

Berlin yakınlarındaki Spandau'da bulunan Slav mezarının buluntusu, yüzüklerin çocuklarda takı olarak kullanımıyla ilgili ipuçları sunmaktadır (Şek. 5). Yaklaşık 7 yaşında bir çocuğu barındıran 12. yüzyıldan kalma mezarda, bireyin kafatasının üstünde ve kısmen yanlarında yarım daire içinde çelenk oluşturacak şekilde dizilmiş 35 adet boncuk görülmektedir. Başın etrafındaki halka boncuklarına ek olarak, çocuğun parmaklarında birkaç cam yüzük vardır. Cam yüzüğün yanı sıra bir adet metal yüzük yine çocuğun parmaklarında olmalıydı (Sovso 2018: 223). Söz konusu mezar buluntusu, takıların farklı materyallerden yapılsalar bile beraber takılabileceklerini göstermesi açısından da ayrıca önem taşır. Bu bağlamda yüzüklerin hem kadınlar hem çocuklar tarafından Orta Çağ'ın başlarından itibaren tercih edildiği görülmektedir. Ancak ek olarak hangi takıların erkeklerin ya da kadınların ziynet eşyası olabileceğine ait yazılı bir kaynak yoktur. Bununla birlikte ancak yüzüklerin çapları bu konu hakkında yorum yapabilmemizi sağlamaktadır. Yüzüklerin iç çaplarına bakıldığında çocuk yüzüklerinin 13 mm – 15 mm arasında olduğu gözlenir. Kadınlar için olanlarının ise 16 mm-19,5 mm arasında; erkek yüzüklerinin ise 19,5 mm'nin üstünde olduğu varsayılmaktadır. Geç Orta Çağ kaynakları ise yüzüklerin dış parmak eklemlerinde de takıldığını göstermektedir, fakat bu tarzın, Orta Çağ'da da uygulanıp uygulanmadığına dair hiçbir kanıt yoktur (Sovso 2018: 234).

KATALOG

Kat. No.1

Dış Çap:7,2 cm Yükseklik: 0,6 cm

Kalınlık: 0,6 cm Renk: Şeffaf sarı

Bilezik önceden hazırlanmış cam çubuğun, tekrar ısıtılarak iki ucunun üst üste yapıştırılmasıyla oluşturulmuştur. İki ucun birleşim yeri oldukça belirgindir. Cam çubuk halka şekline getirilmeden önce kendi eksenini etrafında döndürülerek, sık burgulu olacak şekilde bükülmüştür. Bu haliyle bilezik tek renkli, yuvarlak kesitli ve sık bükümlüdür.

Benzerleri: Atik 2009: 14/69; Atilla ve Gürler 2009: 198/301; Borisov 1989: 295/351; Boulogne ve Henderson 2009: 61/377; Bugoi 2018: 225/22; Canav 1985: 92/156; Çakmakçı 2008: 292,293; Çömezoğlu 2007: 329-331; Eker 2019: 167/7; Fındık 2017: 447/10; Geyik Karpuz ve Çibuk 2017: 295/11; Gill 2002: 108/F. 1/23/423, 425; Gill 2002: 230/F. 2/30/583,584; Hayes 1992: 408/152/154; Hazinedar-Coşkun 2017b:153; Köroğlu 2002: 368/Levha III/57-59, Lightfoot 2017: 320/494; Özgümüş 2009: 23/17; Schwarzer 2009a: 109/66; Uysal 2013: 139, Res. 145/1, 2; Uysal 2020: 306; Whitehouse 2003: 68/1005A.

Kat. No. 2.

Dış Çap: 5,1 cm Yükseklik: 0,45 cm

Kalınlık: 0,45cm Renk: Şeffaf sarı

Cam bilezik önceden hazırlanmış cam çubuğun, tekrar ısıtılarak iki ucunun üst üste gelecek şekilde yapıştırılmasıyla üretilmiştir. Halka şekline getirilmeden önce çubuk, kendi eksenini etrafında sık döndürülerek bükülmüştür. Tek renkli, yuvarlak kesitli ve sık bükümlü bileziğin, iki ucunun birleşim

yeri oldukça belirgindir. Yapım aşamasındaki bozulmalar dolayısıyla cam halkanın kalınlığı tüm çevrede eşit değildir.

Benzerleri: Atik 2009: 14/69; Atilla ve Gürler 2009: 198/301; Boulogne ve Henderson 2009: 61/377; Bugoi 2018: 225/22; Canav 1985: 92/156; Çakmakçı 2008: 292,293; Çömezoğlu 2007: 329-331; Eker 2019: 167/7; Fındık 2017: 447/10; Geyik Karpuz ve Çibuk 2017: 295/11; Gill 2002: 108/F. 1/23/423, 425; Gill 2002: 230/F. 2/30/583,584; Hayes 1992: 408/152/154; Hazinedar-Coşkun 2017b: 153; Köroğlu 2002: 368/Levha III/57-59, Lightfoot 2017: 320/494; Özgümüş 2009: 23/17; Schwarzer 2009: 109/66; Uysal 2013: 139, Res. 145/1, 2; Uysal 2020: 306; Whitehouse 2003: 68/1005A.

Kat. No. 3

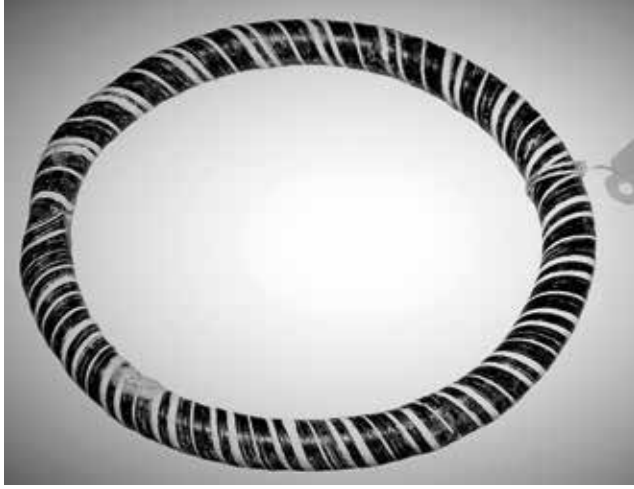
Dış Çap: 5,6 cm Yükseklik: 0,5 cm

Kalınlık: 0,5cm Renk: Mavi

Bilezik önceden hazırlanmış cam çubuğun, tekrar ısıtılarak iki ucunun birleştirilmesiyle yapılmıştır. İki ucun birleşim yeri oval bir madalyon görünümündedir. Cam çubuk halka şekline getirilmeden önce kendi eksenini etrafında döndürülerek, sık burgulu olacak biçimde bükülmüştür. Bu haliyle bilezik tek renkli, yuvarlak kesitli ve sık bükümlüdür. Camın yüzeyinde yer yer bozulmalar ve patina tabakası görülmektedir.

Benzerleri: Atik 2009: 14/69; Atilla ve Gürler 2009: 198/301; Borisov 1989: 295/351; Boulogne ve Henderson 2009: 61/377; Bugoi 2018: 225/22; Canav 1985: 92/156; Çakmakçı 2008: 292,293; Çömezoğlu 2007: 329-331; Eker 2019: 167/7; Fındık 2017: 447/10; Geyik Karpuz ve Çibuk 2017: 295/11; Gill 2002: 108/F. 1/23/423, 425; Gill 2002: 230/F. 2/30/583,584; Hayes 1992: 408/152/154; Hazinedar-Coşkun 2017b:153; Köroğlu 2002: 368/Levha III/57-59, Lightfoot 2017: 320/494; Özgümüş 2009: 23/17; Schwarzer 2009: 109/66; Uysal 2013: 139, Res. 145/1, 2; Uysal 2020: 306; Whitehouse 2003: 68/1005A.

Kat. No.4

Dış Çap: 8,2 cm; Yükseklik: 0,7 cm

Kalınlık: 0,7 cm Renk: Çok renkli (Siyah, Beyaz)

Bilezik önceden hazırlanmış siyah ve opak beyaz renkli cam çubuklarının, tekrar ısıtılarak iki ucundan hafif bükülüp birleştirilmesiyle üretilmiştir. Siyah renkli önceden hazırlanmış cam çubuğun üstüne opak beyaz renkli yine daha önceden yapılmış çubuk düzensiz ve sık aralıklarla sarılmıştır. İki ucun birleşim yeri belirgindir. Cam bilezik çok renkli ve yuvarlak kesitlidir.

Benzerleri: Borisov 1989: 296/352; Boulogne ve Henderson 2009: 61/239; Bugoi 2018: 225/6; Canav 1985: 92/155; Çakmakçı 2008: 295; Davidson 1952: 264/pl. 112/2144, 2145, 2146; Eker 2019: 169/9; Fındık 2017: 447/11; Gill 2002: 108/F. 1/23/454, 465; Gill 2002: 230/F. 2/31/598, 599; Hazinedar-Coşkun 2017b:153; Köroğlu 2002: 368/ Levha III/48, 50; Saldern 1980: pl. 18/750; Schwarzer 2009:109/61-62.

Kat. No. 5

Dış Çap: 8,7 cm Yükseklik: 0,7 cm

Kalınlık: 0,7 cm Renk: Çok renkli (Siyah, Kırmızı, Beyaz)

Birden fazla önceden hazırlanmış cam çubuğun kendi eksenini etrafında hafifçe bükülmesiyle oluşturulmuştur. Kırmızı ve beyaz renkli olan cam çubuklar, siyah renkli çubuğun üzerine düzensiz aralıklarla sarılmıştır. Bileziğin birleşim yeri belirgindir. Bu haliyle cam bilezik çok renkli ve yuvarlak kesitlidir.

Benzerleri: Borisov 1989: 296/352; Boulogne-Henderson 2009: 61/239; Bugoi 2018: 225/6; Çakmakçı 2008: 295; Davidson 1952: 264/pl. 112/2144, 2145, 2146; Eker 2019: 167/7; Fındık 2017: 447/11; Gill 2002: 108/F. 1/23/454, 465; Gill 2002: 230/F. 2/31/598, 599; Hazinedar-Coşkun 2017b: 153; Köroğlu 2002: 368/ Levha III/48, 50; Saldern 1980: pl. 18/750; Schwarzer 2009: 109/61-62.

Kat. No. 6

Dış Çap: 7,1 cm Yükseklik: 0,7 cm

Kalınlık: 0,7 cm Renk: Çok renkli (Siyah, Kırmızı, Beyaz)

Bilezik önceden hazırlanmış kırmızı, siyah ve zeytin yeşili renkli cam çubuklarının tekrar ısıtılarak kendi eksenleri etrafında hafifçe döndürülüp bükülmesiyle üretilmiştir. Cam iplerinin kalınlığı halkanın etrafında eşit ve düzenli değildir. Yuvarlak kesitli, asimetric ve seyrek bükümlü olan bileziğin iki ucunun birleşim yeri belirgindir.

Benzerleri: Borisov 1989: 296/352; Bugoi 2018: 225/10; Çakmakçı 2008: 294, 296/22; Davidson 1952: 264/pl. 112/2147; Doğer ve Armağan 2016: taf. XII/45; Fındık 2017: 447/11; Eker 2019: 167/7; Gill 2002: 108/F. 1/23/449, 452; Gill 2002: 230/F. 2/31/593; Hazinedar-Coşkun 2017a: 261-262; Köroğlu 2002: 368/ Levha III/51-53; Öztaşkın 2015: 181/46,47.

Kat. No. 7

Dış Çap: 6,8 cm Yükseklik: 0,4 cm

Kalınlık: 0,9 cm Renk: Erguvan

Bilezik üretim öncesinde oluşturulan cam çubuğun düz bir yere sarılarak iki ucundan çekilip birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. İki ucun birleşim yeri daha sonradan parlatılarak düzeltilmiş için belirgin değildir. Dikdörtgen kesitli bileziğin önyüzü ise hafif dışa bombelidir.

Benzerleri: Çakmakçı 2008: 302/242; Çömezoğlu 2007: 574/232, 233, 234, 243; Fındık 2017: 446/7; Geyik Karpuz ve Çibuk 2017: 295/21; Hazinedar-Coşkun 2017b: 157; Lightfoot 2017: 318/489; Schwarzer 2009: 109/65.

Kat. No. 8

Dış Çap: 8,5 cm; Yükseklik: 0,4 cm

Kalınlık: 0,9 cm Renk: Lacivert

Bilezik dikdörtgen kesitli ve tek renklidir. Cam çubuğun

üzerine, aynı renkte sıcak cam ipinin sarılmasıyla kaburga süslemesi oluşturulmuştur. Daha sonra ise çubuğun iki ucu tekrar ısıtılarak birleştirilmiştir. Bileziğin uçlarının birleştiği yere bir aletle bastırılarak, madalyonu anımsatacak şekilde oldukça belirgin hale getirilmiştir.

Benzerleri: Fındık 2017: 446/8; Geyik Karpuz ve Çibuk 2017: 295/19; Lauwers-vd. 2010: 147/2; Öztaşkın 2015: 179; Spear 1988: 56/6b.

Kat. No. 9

Dış Çap: 7 cm Yükseklik: 0,6 cm

Kalınlık: 0,7 cm Renk: Yeşil

Üçgen kesitli bilezik üretim sırasında hazırlanan çubuğun iki ucunun bir araya getirilmesiyle yapılmıştır. Tek renkli, süslemesiz bileziğin birleşim yeri belirgindir.

Benzerleri: Boulogne ve Henderson 2009: 63/423; Fındık 2017: 446; Haidle 2001: 199/5.

Kat. No. 10

Dış Çap: 7,1cm Yükseklik: 0,65 cm

Kalınlık: 0,75 cm Renk: Belirsiz

Bilezik üretim sırasında hazırlanan çubuğun iki ucunun bir araya getirip yapıştırılmasıyla oluşturulmuştur. Tek renkli ve düzgün olmayan üçgen kesitli bileziğin birleşim yeri belirgindir.

Benzerleri: Boulogne ve Henderson 2009: 63/423; Fındık 2017: 446; Haidle 2001: 199/5.

Kat. No. 12

Dış Çap: 2,2 cm Yükseklik: 0,45 cm

Kalınlık: 0,45 cm Renk: Opak beyaz ve sarı

Cam çubuk oluşturulduktan sonra üzerine sarı renkli cam ipi sarılmıştır. Daha sonra çubuk tekrar ısıtılıp kendi eksenini etrafında döndürülerek iki ucu birleştirilmiştir. Birleşim yerinde ise cam hamuru ile kakma yapılmış olmalıydı.

Benzerleri: Lightfoot ve Arslan 1992: 234/178; Whitehouse 2003: 65/997,998,1000.

Kat. No. 11

Dış Çap: 2,2 cm Yükseklik: 0,35 cm

Kalınlık: 0,35 cm Renk: Erguvan

Cam çubuğun iki ucunun birleştirilmesiyle oluşturulan tek renkli bir yüzüktür. İki ucun birleşim yerine ise mavi renkli cam hamuru ile kakma yapılarak yarı değerli taş izlenimi verilmiştir.

Benzerleri: Lightfoot ve Arslan 1992: 234/179; Lightfoot 2017: 317/486; Whitehouse 2003: 65/996.

Kat. No. 13

Dış Çap: 2,3 cm Yükseklik: 0,5cm

Kalınlık: 0,5 cm Renk: Opak beyaz ve mavi

Cam çubuk oluşturulduktan sonra üzerine mavi renkli cam ipi sık aralıklarla sarılmıştır. Daha sonra çubuk tekrar ısıtılıp kendi eksenini etrafında döndürülerek birleştirilmiştir. İki ucun birleşim yerine kırmızı renkli cam hamuru ile kakma yapılarak yarı değerli taş izlenimi verilmiştir. Cam kakma henüz cama yapıştırılmadan birleşim yeri parlatılarak düzeltilmiştir.

Benzerleri: Buljevic 2002: 289/3,4.

SONUÇ

Kat. No. 1, 2 ve 3’de yer alan örnekler; yuvarlak kesitli, tek renkli ve bükümlü bileziklerdir. Bu tip bilezikler, tek renkli önceden hazırlanan çubukların alet yardımıyla çekilip, kendi eksenini etrafında bir veya birkaç kez döndürülüp iki ucun birleştirilmesiyle yapılmışlardır. Üretim sürecinde gerçekleştirilen bu döndürme işleminin sayısı arttıkça sık bükümlü, azaldıkça seyrek bükümlü bilezikler meydana gelir. Bu tip bileziklerin Yakın Doğu’da MS 5.-7. yüzyıllarda görülmeye başlandığı söylenir (Spear 1988: 52). Geç Antik dönemden, Bizans Dönemi’ne kadar kullanımı devam eden takıların Roma zamanında da yaygın olduğu bilinir (Shwarzer 2009: 97). Ancak bu bileziklerin tarihsel yelpazesi oldukça geniştir. İstanbul Marmaray kurtarma kazılarındaki benzer bir örnek MS 4-7 yüzyıllara; İstanbul Saraçhane buluntusu 11. yüzyılın ortasına; Amorium bilezikleri 11.-13. yüzyıla; Yumuktepe camları 11. – 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹². Demre Aziz Nikolaos Kilisesi’ne ait iki paralel örnek ise bulundukları tabakaya göre 11.-13. yüzyıllara ait olduğu belirtilir (Çömezoglu 2007: 337). Pergamon kazısına ait yeşil renkli bilezik için yapılan analiz sonuçlarına da dayanılarak 10-13. yüzyıl önerilmiştir (Shwarzer 2009: 96). Kadıkalesi buluntuları arasında yoğun görülen bu tip cam bilezikler ise bulundukları tabaka ve yapılan camların analiz sonuçlarına göre 13. yüzyıla ait oldukları düşünülmektedir (Hazinedar-Coşkun 2017: 153). Stratonikeia bileziklerinde ise burgulu olan bir örnek Erken Bizans Dönemi’ne tarihlendirilmiştir (Öztaşkın 2015: 179). Samsat kazılarında ele geçirilen tek renkli bükümlü bileziklerin ise Orta Bizans Dönemi’ne ait oldukları varsayılmaktadır (Uysal 2020: 310). Ürdün’de benzer sık bükümlü yeşil renkli bilezik için ise Erken Osmanlı ya da Memluk dönemine ait olabileceği söylenmektedir (Boulogne ve Henderson 2009: 61/377). Romanya’da bulunan siyah renkli sık bükümlü bilezik ise analiz sonuçlarına göre 9. – 11. yüzyıllara ait olduğu belirtilmiştir (Bugoi 2018: 225/22). Bulgaristan Djadovo’da ise siyah renkli bir örnek için 11.-13. yüzyıllar verilmiştir (Borisov 1989: 295/351). Kataloğumuzda yer alan birleşim yeri oldukça belirgin yapılmış bu üç örnek için MS 4. ve 7. yüzyılları önermekteyiz.

Kat. No. 4, 5 ve 6’da görülen bilezikler çok renkli ve bükümlüdürler. Bükümlü bilezikler birden çok farklı renkte önceden hazırlanmış cam çubuklarının tekrar ısıtılıp uçlarının bükülüp, birleştirilmesiyle üretilir. Bazen üretim esnasında öncelikle, zemin olarak opak siyah ya da koyu zeytin yeşili çubuk oluşturulur. Daha sonra henüz cam çubuk sıcak iken üzerine önceden hazırlanmış iki veya daha fazla farklı renkteki cam ipleri sarılmaktadır. Çubuklar sarıldıktan sonra kendi eksenleri etrafında bir veya birden fazla döndürülebilir. Üretim işlemi sırasında cam ipleri düzgün sarılırsa simetrik, düzensiz sarılırsa asimetrik bükümlü bilezikler meydana gelmektedir. Bu bağlamda Kat. No. 4 ve 5’tekiler simetrik bükümlü, Kat. No. 6’daki örnek ise asimetrik bükümlüdür. Çok renkli bükümlü bilezikler için de yine geniş zaman aralığı verilmektedir. Sardes camlarından çok renkli bilezik örnekleri 13. -14. yüzyıla; Amorium örnekleri Orta ve Geç Bizans’a, Yumuktepe bilezikleri 10.-12. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir¹³. Kadıkalesi buluntuları arasında ince işçilikleri ile dikkati çeken cam bilezikler ise bulundukları tabaka ve yapılan camların analiz sonuçlarına göre 13. yüzyıla atfedilmişlerdir (Hazinedar-Coşkun 2017b:153). Aigai buluntusu kırmızı, açık zeytin yeşili cam ipi süslemeli örnek için 12.-13. yüzyıl önerilmiştir (Doğer ve Armağan 2016: 29). İstanbul Marmaray kurtarma kazılarında iki renkli bükümlü bir örnek Erken Bizans’a; Pergamon ve Alexandreia Troas buluntusu çok renkli bilezikler 12.-13. yüzyıla; Stratonikeia’daki benzer bilezikler Orta Bizans Dönemi’ne tarihlendirilmiştir¹⁴. Korinthos’daki bilezik parçalarının 10.-12. yüzyıla; Djadovo buluntularının 12.-13. yüzyıllarda üretildiği düşünülmektedir¹⁵. Ürdün Tell Abur Sabut’taki benzer bilezik Osmanlı ve Memluk Dönemlerine, Romanya’da bulunan kırmızı, zeytin yeşili, siyah renkli olan bükümlü bilezik ise analiz sonuçlarına göre 9. – 11. yüzyıla ait olduğu varsayılmıştır (Boulogne ve Henderson 2009: 70). Kataloğumuzda bulunan ve Bizans Dönemi’nin yaygın görülen bilezikleri için 10.-13. yüzyıllara ait olabileceklerini öngörmekteyiz.

Dikdörtgen kesitli Kat. No. 7’de yer alan bileziğin dış yüzü hafif dışa doğru bombelidir. Olasılıkla düz bir zemine ya da objeye sarılarak oluşturulan takıların iç yüzü düz, dış yüzü ise bombelidir. Bu tip bileziklerin kenarları yuvarlatılarak dış

¹² İstanbul Marmaray buluntusu için bkz. Atik 2009: 1-16. Saraçhane örneği için bkz. Hayes 1992: 408. Amorium bilezikleri için bkz. Gill 2002: 108/F. 1/23/423, 425; Gill 2002: 230/F. 2/30/583,584. Yumuktepe örnekleri için bkz. Köroğlu 2002: 368/III/57-59.

¹³ Sardes örnekleri için bkz. Saldern 1980: 99; Amorium için bkz. Gill 2002: 108/F. 1/23/454, 465, 449, 452; Köroğlu 2002: 368/III/51-53.

¹⁴ İstanbul Marmaray buluntusu için bkz. Atik 2009: 14; Alexandreia bilezikleri için bkz. Schwarzer 2009: 84/61-63; Stratonikeia buluntuları için bkz. Öztaşkın 2015: 179.

¹⁵ Korintos bilezikleri için bkz. Davidson 1952: 264/112/2144-46; Djadovo buluntuları için bkz. Borisov 1989: 296/352.

yüzünde bombe oluşturulmaktadır. Bileziklerin tek renkli ve süslemesiz olanları var olup kimi zaman ön yüzleri bir veya birden fazla cam ipi ile bezelidir. Kataloğumuzdaki bilezik ise şeffaf renkli ve süslemesizdir. Demre Aziz Nikolaos Kilisesi buluntuları arasında benzer bir örnek 11. ve 13.yüzyıla, Pergamon bileziklerinin içindeki opak mavi renkli cam bilezik ise 12. ve 13. yüzyıllara tarihlendirilmiştir¹⁶. Kadıkalesi bilezikleri içinde çok rastlanan bir grup olmasa da benzer şeffaf renkli örnekler 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Hazinedar-Coşkun 2017: 157). Koleksiyonumuzda yer alan dikdörtgen kesitli bileziğin ise 11. ve 13. yüzyıllara ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Kat. No. 8'de bulunan bilezik, dikdörtgen kesitli ve tek renklidir. M. Spear tarafından kaburgalı bilezikler olarak adlandırılan grubun örneği olan takı, dikdörtgen kesitli olup dış yüzeyine kaburga benzeri süsleme yapılmıştır (Spear 1988: 57). İç yüzü düz şekilli olan bileziğin iki ucunun birleşim yeri aletle belirgin şekilde bastırılarak, buraya oval bir şekil verilmiştir. Benzer örneklerinden Amorium buluntuları Orta Bizans'a Stratonikeia bilezikleri Erken Bizans Dönemi'ne, Sagalassos cam bilezikleri ise 10.- 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁷. Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ne ait paralel bilezikler ise 7.- 11. ve 12.-13. yüzyıl tabakalarından çıkartılmıştır (Fındık 2017: 446/8). İsrail'deki benzerleri 6.-7. yüzyıla, Kafr Kama'daki örnekleri 5. yüzyıla, Suriye Refasa'daki emsalleri için 6. ve 7. yüzyıllar önerilmiştir (Spear 1988: 57). Kataloğumuzda bulunan örnek ise 11. ve 13. yüzyıllara ait olmalıdır.

Üçgen kesitli bilezikler grubuna giren Kat. No. 9 ve 10 numaralı örnekler tek renkli ve süslemesiz takılardır. Oldukça benzer olan her iki bileziğin birleşim yeri belirsizdir. Ancak yine yapım tekniği ile eklemeli ya da diğer bir deyişle dikişli bilezikler grubuna girmektedir. Bileziği oluşturan cam çubuk önceden yapıp daha sonra tekrar ısıtılarak iki ucu birleştirilmiştir. İki ucun birleşim yeri ise sonradan parlatılıp düzleştirilmiştir. İsrail'de benzer örnekler analiz sonuçları ışığında Memluk ve Osmanlı Dönemlerine tarihlendirilmiştir (Boulogne ve Henderson 2009: 63). Demre ve Amorium kazılarındaki üçgen kesitli bilezikler için ise 11. ve 13. yüzyıllar önerilmiştir¹⁸. Kat. No. 9 ve 10'da

bulunan cam bileziklerin 11. ve 13. yüzyıllara olduklarını varsaymaktayız.

Kat. No. 11, 12 ve 13'te yer verdiğimiz cam yüzükler, şimdilik Anadolu'daki müze ve kazı yayınlarında pek bulamadığımız nadide eserlerdir. Ülkemizde yapılan arkeolojik kazılardan cam yüzük verileri de Amorium'dan birkaç kırık örnek ile Demre Aziz Nikolaos kazısından bir adet kırık yüzük parçası ile sınırlı görünmektedir¹⁹. Anılan iki kazının yayınlanan yüzük buluntuları ise tabakalarına göre Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Kat. No.11'de yer alan yüzük, önceden hazırlanmış tek renkli düz çubuğun tekrar ısıtılıp birleştirilmesiyle yapılmıştır. Birleşim yerine ise değerli taş taklidi mavi renkli oval formu cam hamuru applike edilmiştir.

Fotoğraf 5: Berna Oğuz Koleksiyonundan Cam Bilezikler / Glass Bracelets from Berna Oğuz Collection

Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndan benzer bir örnek için tarihlendirme önerisi yapılmamıştır (Lightfoot ve Arslan 1992: 234). C. Lightfoot ise Metropolitan Müzesi'nde Kıbrıs Sanatının Cesnola Koleksiyonu eserleri arasında yer alan paralel bir yüzüğün MS 2. yüzyıla ait olabileceğini belirtmiştir (Lightfoot 2017: 317). D. Whitehouse ise Smith Koleksiyonu'nda yer alan benzer bir örneği 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyıla tarihlendirmiştir (Whitehouse 2003: 65). Kat. No 12 ve 13'te yer alan yüzüklerde cam çubuk üzerine, spiral olarak sarılmış cam ipleri görülmektedir. Çubuğun süslemesi bittikten sonra ise iki ucundan kıvrılarak birleşim yerine yine değerli taş taklidi cam hamuru applike edilerek halka oluşturulmuştur. D. Whitehouse yine Smith Koleksiyonu'ndan üç benzer örneği MS 1. ve 2. yüzyıllara tarihlendirmiştir (Whitehouse 2003: 66). Ancak cam yüzüklerle ilgili

¹⁶ Demre buluntuları için bkz. Çömezoğlu 2007: 574/232,233, yine bkz. Fındık 2017: 430; Pergamon örneği için bkz. Schwarzer 2009: 109/65.

¹⁷ Amorium buluntuları için bkz. Gill 2002: 764-768/107; Stratonikeia için bkz. Öztaşkın 2015: 179; Sagalassos için bkz. Lauwers vd. 2010: 147/2.

¹⁸ Amorium için bkz. Gill 2002: 107; Demre için bkz. Çömezoğlu 2007: 337; Fındık 2017: 430.

¹⁹ Amorium örnekleri için bkz. Lightfoot 2005: 181; Demre Aziz Nikolaos buluntusu için bkz. Çömezoğlu 2007: 345.

yapılan güncel çalışmalar doğrultusunda bu objelerin sadece Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nde değil Orta Çağ'da da yaygın üretilmiş nesneler olduğu analiz sonuçlarıyla da ispatlanmıştır. Slesia'da yapılan kazılar sonucunda birkaç tüm örnek dışında 600'den fazla kırık cam yüzük parçası ele geçirilmiştir. Bu objeler ise bulundukları tabaka ve yapılan arkeometrik analiz sonuçları doğrultusunda 10. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir (Siemianowska-vd. 2018: 2). Bulunan bu kırık yüzük parçaları, bizim kataloğumuzda yer alan örneklerle oldukça paraleldirler. Aslında cam yüzüklerin tarihlendirilmesiyle ilgili henüz çok fazla öneri sunulamamıştır. Daha önceden yapılmış kataloglama çalışmalarında yer alan yüzüklerin sadece özel koleksiyonlara ait eserler olmaları, onların tarihsel açıdan değerlendirilmesini güçleştirmiştir. Bu bakış açısıyla da yüzüklerin genellikle, benzer biçimsel karakter gösterdikleri cam çubukların görülmeye başladığı MS 1. yüzyıllar ile çubukların yoğunlaştığı MS 2. yüzyıllara tarihlendirilmiş oldukları gözlenmektedir. Yani yüzükler ile cam çubukların aynı tarihsel dönemde oldukları düşünülmüştür. Ancak bu objelerin özellikle mezar alanlarından gelen örnekleri diğer takılar ile yapılan değerlendirmeler ve analiz sonuçları kapsamında 10. ve 13. yüzyıllarda da var oldukları saptanmıştır. Dolayısıyla cam yüzüklerin bu problematik durumunu düşünerek biz de kataloğumuzdaki örnekler için yine bu geniş tarihsel aralığı önermekteyiz.

KAYNAKÇA

- AL- BASHAIREH, K. 2016
 “Production Technology of Glass Bracelets from the West Cemetery of Umm El-Jimal in Northheastern Jordan”, **Mediterranean Archaeology and Archaeometry** 16, 17-34.
- ANTONARAS, A. C. 2012
 “Middle and Late Byzantine Jewellery from Thessaloniki and its Region” Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts, **Byzas**, v. 15, 117–126, İstanbul.
- ARBMANN, H. 1942
 Fingerringar av glas. Situne Dei, 89-92.
- ATİK, Ş. 2009
 “Late Roman/Early Byzantine Glass from Marmaray Rescue Excavations at Yenikapı in Istanbul”, **Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean**, 1-17, İzmir.
- ATİLLA, C.- GÜRLER, B. 2009
Bergama Müzesi Cam Eserleri, İzmir.
- AY, E. 2002
 “2000 Yılı Müslüman-tepe Kazısı”, **23. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 28-01 Haziran 2001, 491-516, Ankara.
- BORISOV, B. D. 1989
Djadova, Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition, V.1, Medieval Settlement and Necropolis, Tokai.
- BOULOGNE, S. – HENDERSON, J. 2009
 “Indian Glass in the Middle East? Medieval and Ottoman Glass Bangles from Central Jordan”, **JGS** 51, 53-75.
- BUGOI, R. – POLL, I. – MANUCU, G.H. – PACHECO, C. - LEHUEDE, P. 2018
 “Compositional Study of Byzantine Glass Bracelets Discovered at the Lower Danube”, **Microchemical Journal** 137, 223-230.
- BULJEVIC, Z. 2002
 “Glass Rings, Stakleno Prstenje”, Longae Salonae, **Split**, 289-295.
- CANAV, Ü. 1985
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Koleksiyonu, İstanbul.
- CHAUDHURI, M. 1983
 “The Technique of Glass Making in India (1400–1800 A.D.)”, **Indian Journal of the History of Science** 18/2, 206–219.

- ÇAKMAKÇI, Z. 2008.
Örnekler Işığında Bizans Asiası'nda Cam Sanatı, E.Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- ÇAKMAKÇI, Z. 2012
"Kuşadası-Kadıkalesi Kazılarında Süs Amaçlı Cam Objeler: Boncuklar ve Bilezikler", **II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı**, 114-135, Ankara.
- ÇORUHLU, Y.- OKTAY, J. Ö. 2011.
"Kars-Ani Kazılarında Ortaya Çıkarılan Cam Bilezikler Üzerine", **XIV. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, 155-171, Konya.
- ÇÖMEZOĞLU, Ö. 2007.
Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları, İ.Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- DAVIDSON, G.R. 1940.
"A Medieval Glass Factory at Corinth", **AJA** XIIIV, 297-324.
- DAVIDSON, G. R. 1952.
The Minor Objects, **Corinth** Vol.12, Athens.
- DJINGOV, G. 1978.
"Bracelets en Vere A Decor Peint de la Bulgarie Medivale", **Annales Du 7e Congres De L'Association Internationale Pour L'histoire Du Verre**, Berlin-Leipzig 15-21 Aout 1977, 149-157, Liege.
- DODWELL, C. D. 1961.
Theophilus, **De diversis Artibus**, New York.
- DOĞER, L. ve ARMAĞAN, E. 2016.
"Erste Ergebnisse der Archäologischen Untersuchungen des Byzantinischen Aigai", **BZ**;109(1), 9-32.
- DUCKWORTH, C. N. – MATTINGLY, D. – CHENERY, S. R. – SMITH, V. C. 2016.
"End of the Line? Glass Bangles, Technology, Recycling and Islamic North Africa", **Journal Glass Studies** 58, 135-169.
- EKER, F. 2019.
"Antik Çağın Süsü: Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Kaburgalı ve Burma Cam Bilezikler", **TÜBA-AR** 25, 161-171.
- FINDIK, E. 2013.
"2012 Yılı Efes Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazıları Depo Çalışmalarından İlk Gözlemler, Yeni Bir Keşif: Ayasuluk'ta Cam Atölyesi", **Selevcia** III, 31-48.
- FINDIK, E. 2017.
"Bir Güzellik Nesnesi Olarak Cam Bilezikler: Demre/Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Buluntuları (1989-2016)", **Adalya** 20, 423-448.
- FRANGIPANE, C. – ALVORA, F. – BALOSSİ, R. – SIRACUSANO, G. 2002.
"Zeytinlibahçe Höyük 2000 Yılı Kazı Çalışmaları", **İhsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları** (Eds. N. Tuna/J. Velibeyoğlu), 41-99, Ankara.
- GEYİK-KARPUZ, G. – ÇİBUK, K. 2017.
"Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesinde Bulunan Cam Bilezikler", **Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu** III, 283-296, Kocaeli.
- GILL, M. A. V. 2002.
"Glass Finds", **Amorium Reports**, Finds I: The Glass (1987-1997).
- GRATUZE, B.- PACTAT, I. - SCHIBILLE, N. 2018.
"Changes in the Signature of Vobalt Colorants in Late Antique and Early Islamic Glass Production", **Minerals** 8, 225-245.
- HAEVERNICK T. E. 1960.
Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem Europäischen Festland, Bonn.
- HAIDLE, M. N. 2001.
"Fragments of Glass Bangles from Krek 52/62 and Their Implications for the Dating of the Mimotien Culture", **Asian Perspectives** 40/2, 195-208.
- HAN, V. 1975.
"The Origin and Style of Medieval Glass Found in The Central Balkans", **JGS** 17, 114-126.
- HARDEN, D. B. 1936.
Roman Glass from Karanis, Ann Arbor.
- HAYES, J. W. 1992.
Excavations at Saraçhane in Istanbul, Vol. II: **The Pottery**, Princeton University Press.
- HAZİNEDAR-COŞKUN, 2017a.
Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı Cam Buluntuları Yoluyla Bizans Camcılığı, E.Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- HAZİNEDAR-COŞKUN, T. 2017b.
"Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Bizans Cam Bilezikleri: Anaia Üretimli Bileziklerin Yapımına İlişkin Gözlemler", **TÜBA-KED** 16, 145-162.

- HOFFMANN, B. 2003.
“*Roman Glass From Newstead and Vindolanda*”, **Association Internationale Pour l’Histoire du Verre, Annales du 15e Congres**, 4-41.
- HUNTER, F.- MCLAREN, D. – CRUICKSHANKS, G. 2018.
“*The material world of Iron Age Wigtownshire. In: G Cavers and A Crone*” **A lake dwelling in its land-scape, Iron Age settlement at Culter Loch, Castle Kennedy**, Dumfries and Galloway. Oxford, 195–216.
- ISRAELI, Y. 2005.
“*What Did Jerusalem’s 1. St-Century BCE Glass Workshop Produce*”, **Annals of 16th Congress of AIHV**, 54-57.
- IVLEVA, T. 2018.
“*Romano-British Glass Bangles*”, **Roman Finds Group**, 1-6.
- KARWOWSKI, M. 2004.
Latebezeitlicher Glasringschmuck Aus Ostösterreich, Wien.
- KORFMANN, M. 1966.
“*Zur Herstellung Nahtloser Glasringe, Bonner*”, **Jahrbücher** 166, 48-61.
- KÖROĞLU, G. 2002
“*Yumuktepe Höyüğü’nden Bizans Dönemi Cam Bilezikleri*”, **Ortaçağ’da Anadolu Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan**, (Yayına Haz. Nermin Şaman Doğan), Hacettepe Üniv. Edeb. Fak. Sanat Tarihi Bölümü, 355- 372.
- KÖROĞLU, G. 2013
“*Yumuktepe Höyüğü’nden Ortaçağ Camları*”, **Kaunos/Kbid Toplantıları 2: Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu**, 143-150, Ankara.
- LAUWERS, V. – DEGRYSE, P. – WAELEKENS, M. 2010.
“*Middle Byzantine Glass Bracelets at Sagalassos, Glass in Byzantium*”, **Production, Usage, Analyses International Workshop Organise by the Byzantine Archaeology Mainz**, 145-152, Mainz.
- LIGHTFOOT, C. S. 2005.
“*Glass Finds at Amorium*”, **DOP** 59, 173-181.
- LIGHTFOOT, C. S. 2017.
The Cesnola Collection of Cypriot Art, Yale University Press, New Haven and London.
- LIGHTFOOT, C. S. – ARSLAN, M. 1992.
Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu, Ankara.
- OLCAY-UÇKAN, B. Y. 2017
Olympos I, 2000-2014 Araştırmaları Sonuçları, İstanbul.
- ÖZGÜMÜŞ, Ü. 2008.
“*Byzantine Glass Finds in the Roman Theater at Iznik (Nicaea)*”, **Byzantinische Zeitschrift** 101: 727-735.
- ÖZGÜMÜŞ, Ü. 2009.
“*Late Roman/Early Byzantine Glass from Sirkeci*”, **Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean**, 17-24, İzmir,
- ÖZTAŞKIN, M. 2015.
“*Stratonikeia Bizas Dönemi Cam Buluntuları*”, **Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları I**, 175-188, İstanbul.
- PRICE, J. 1988.
“*Romano-British glass bangles from East Yorkshire*”, In: J Price and P R Wilson (eds) with C S Briggs & S J Hardman Recent Research in Roman York-shire. Studies in honour of Mary Kitson Clark (Mrs Derwas Chitty) Oxford, **BAR Brit ser** 193, 339–66.
- REHREN, T. 2014.
“*Glass Production and Consumption between Egypt*”, Mesopotamia and the Aegean, **Qatna Studien Supplementa** 3, Harrassowitz, 217-225, Wiesbaden.
- ROYMANS, N.- VERNIERS, L. 2013.
“*Glass Latène bracelets in the Lower Rhine region. Typology, chrono-logy and social interpretation*”, **Germania** 88, 195–221.
- SALDERN, A. V. 1980.
Ancient and Byzantine Glass from Sardis, London.
- SCHWARZER, H. 2009a.
“*Spatantike, Byzantinische Glasfunde aus Alexandria Troas*”, **Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean**, 67-84, İzmir.
- SCHWARZER, H. 2009b.
“*Spatantike, Byzantinische und Islamische Glasfunde aus Pergamon*”, **Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean**, 85-109, İzmir.
- SIEMIONOWSKA, S. – PANKIEWICZ, A. – SADOWSKI, K. 2018.
“*On Technology and Production Techniques of Early Medieval Glass Rings from Silesia*”, **Archaeometry**, 1-33, Oxford University.

- SOVSO, M. H. 2018.
"Sma Glassringe Fra Tidlig Middelalder: Etnicitetmarkor, Modefaenomen Eller Begge Dele", **Kuml, Arbog for Jysk Arkaeologisk Selskab**, I Kommission hos Aarhus Universitetsforlag, 215-243.
- SPEAR, M. 1988.
"The Pre Islamic Glass Bracelets of Palastine", **JGS** 30, 51-61.
- SPEAR, M. 1992.
"The Islamic Glass Bracelets of Palastine: Preliminary Findings", **JGS** 34, 44-62.
- STEVENSON, R. B. K. 1976.
"Romano-British Glass Bangles", **Archaeological Journal** 4, 45-54.
- STEINER, M. L. 1995.
"The Glass Bracelets of Tell Abu Sabut", **Studies on the History and Archeology of Jordan V**, 537-540.
- STEINER, M.L. 2008.
"An Analysis of the Islamic Glass Bracelets found at Tell Abu Sarbut." In: Steiner, Margreet L. and Eveline J. van der Steen (eds.), **Sacred and Sweet; Studies in the Material Culture of Tell Deir `Alla and Tell Abu Sarbut**, Peeters, Leuven, 231-240.
- STERN, M. 2001.
Roman, Byzantine and Early Medieval Glass, Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz Publishers.
- UYSAL, Z. 2009.
"Kubad Abad Sarayı Kazılarında (1981-2004) Bulunan Cam Bilezikler", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi** 183, 493-504.
- UYSAL, Z. 2012.
"Kubad Abad Sarayı Kazılarında (2005-2010) Bulunan Cam Bilezikler", **Sanat Tarihi Dergisi** XIX/2, 43-54.
- UYSAL, Z. 2013.
Kubad-Abad Sarayında Selçuklu Cam Sanatı, İstanbul.
- UYSAL, Z. 2020.
"Samsat Kazılarında Bulunan Cam Bilezikler", **Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi** 29/1, 301-317.
- ÜSTÜNDAĞ, H. – MİMAROĞLU, S. 2008.
"Kadıkalesi/Anaia'da Bulunan Bizans Dönemi Gömülerinin Arkeolojik ve Antropolojik Açısından Değerlendirilmesi", **II. Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu**, 91-98.
- WAGNER, H. 2006.
"Glasschmuck der Mittel- und Spätlatènezeit am Oberrhein und in den angrenzenden Gebieten" **Remshalden**, Greiner, 147-153.
- WHITECOMB, D. S. 1983.
"Quseir Islamic Glass From Al-Qadim, Egypt", **JGS** 25: 101-108.
- WHITEHOUSE, D. 2003.
Roman Glass in the Corning Museum of Glass, Vol. 3, New York.
- YALÇIKLI, D. – TEKİNALP, M. 2002.
"Mezaraa Höyük 2000-2001 Yılı Kurtarma Kazıları", **24. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 170-184, Ankara.
- YARAŞ, A.- YARAŞ, C. 2009.
"Glass Bracelets from Gure-Ilica (Mysia)", **Late Antique/ Early Byzantine Glass in the Eastern Med. C. Anatolica et Aegaea – Acta congressus communis omnium gentium Smyrnae II**, 113, İstanbul.
- YAVUZYILMAZ, A. 2016.
"Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları (2013-1205)", **XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, Sakarya, 2016, yayımlanmamış bildiri (<http://www.xxortacag.sakarya.edu.tr/pdf/04ayavuzylmaz.pdf>. Erişim tarihi 08.04.2019).
- ZANON, M. 2013.
"Tyana/Kemerhisar Niğde: Glass Bracelets of the Byzantine and Islamic Period", **Anatolia Antiqua** XXI, 181-197.
- ZEROBIN, B. 2017.
Die Latenezeitlichen Glasarmringe aus Nordtirol, Innsbruck.

AKROPOL DOĞU (İÇ) SUR YANGIN TABAKASINDA BULUNAN SİKKELER IŞIĞINDA PARİON'DA TAHRİBAT İZLERİ ÜZERİNE BİR ÖN DEĞERLENDİRME

A PRELIMINARY ASSESSMENT ON TRACES OF DESTRUCTION IN PARION IN THE LIGHT OF COINS FOUND IN THE EASTERN (INNER) WALL FIRE LAYER OF ACROPOLIS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 31 Ağustos 2020	Received: August 31, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 21 Eylül 2020	Peer Review: September 21, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021	Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.004

Vedat KELEŞ* - Kasım OYARÇİN**

ÖZET

Antik Çağ'da Troas Bölgesi'nin kuzeyinde yer alan Parion antik kenti, sahip olduğu coğrafi ve stratejik konumu ile çağlar boyunca bölgedeki egemen güçlerin sahip olmak istedikleri bir kent konumundadır. Bu durum kentin savunma ihtiyacını da beraberinde getirmiş ve yaklaşık 7,5 km. uzunluğunda oldukça görkemli sur duvarları ile kent korunmaya çalışılmıştır. Parion savunma yapıları mevcut kalıntıları ile daha önce incelenmiş olmakla birlikte 2017 yılına kadar savunma yapılarında arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmemiştir. 2017 yılında Parion Akropolünü ve çevresindeki alanın doğusunu çevreleyen, bir iç sur olarak da adlandırabileceğimiz savunma yapısının doğu yüzünü ortaya çıkarmak amacıyla bilimsel arkeolojik kazılara başlanmıştır. Çalışma konumuzu oluşturan sikkeler ise, 2019 yılı çalışmaları sırasında 0.80 m. derinliğindeki yangın tabakası içerisinde farklı kotlarda ele geçmiştir. Sur duvarındaki bir tahribat dönemine ait olan yangın tabakasında bulunan 39 sikkenin, üçü Roma eyalet sikkesi iken, otuz altısı Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenmektedir. Erken Bizans sikkelerinin en geç tarihli MS 615 yılına ait olmakla birlikte, sikkelerin çoğunluğu Focas ve Heraclius Dönemi'nde darp edilmişlerdir. Söz konusu yangın tabakası içerisinde sikkeler dışında, oldukça yoğun ateşe maruz kaldıklarından dolayı üzerleri tamamıyla yangın izleri ile kaplı olarak ele geçmiş arkeolojik kalıntı ve buluntular da, surlarda dolayısıyla kentte gerçekleşen bir tahribata işaret etmektedirler. Anadolu'daki bazı antik kentlerde, MS 615-616 yıllarında Sasani akınları nedeniyle tahribat izleri ve sikke buluntularında ani bir kesilme görülmektedir. Parion Akropolü Doğu (İç) Sur yangın tabakası içerisinde ele geçen sikkeler de, Sasaniler'in MS 615-616 yılında Khalkedon'u kuşatmadan önce Parion'a da uğradıkları ve kentte tahribat yaptıkları izlenimi uyandırması açısından önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Parion, Sasani, Erken Bizans, Sur, Sikke.

* Prof. Dr. Vedat KELEŞ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, SAMSUN
e-posta: vkelesus@gmail.com ORCID: 0000-0001-9521-6469

** Dr. Öğr. Üyesi Kasım OYARÇİN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, SAMSUN
e-posta: kasimoyarcin@gmail.com ORCID: 0000-0001-5994-8638

ABSTRACT

The ancient city of Parion located in the north of Troad in the Ancient History, had been a city which sovereign powers in the region intended to own for centuries due its geographical and strategic position. This brought about the need for defending the city which therefore was tried to be protected with quite magnificent city walls of approximately 7,5 km long. Parion defence structures had been examined earlier with their existing ruins, however, no archaeological excavations were conducted until 2017 in defence structures. Scientific archaeological excavations were started in 2017 in order to discover the eastern face of the defense structure which can also be called an inner wall and environs the east of Parion Acropolis and its surrounding. The coins that are the subject matter of this study were retrieved at different elevations within the fire layer at 0.80 m. depth during the excavations in 2019. Three of the 39 coins found in the fire layer of a period of destruction in the city wall are Roman provincial coins while thirty six of them date back to the Early Byzantine Period. Among the Early Byzantine coins, the one bearing the latest date belonged to the year AD 615 and most of the coins were minted during the reign of Focas and Heraclius. Apart from the coins, archaeological remains and finds retrieved in the said fire layer as fully covered by traces of fire because of being exposed to highly intense flame signal a destruction in the city walls, thus, in the city. A sudden discontinuation of traces of destruction and coin finds draws attention in some ancient cities in Anatolia between the years AD 615-616 due to Sasanian attacks. Coins retrieved in Parion Acropolis Eastern (Inner) Wall fire layer are also important as they create an impression that Sasanians had stopped by Parion in AD 615-616 before they besieged Khalkedon and caused destruction in the city.

Keywords: Parion, Sasanian, Early Byzantine, Wall, Coin.

GİRİŞ

Parion, Troas Bölgesi'nin kuzeyinde, bugünkü Çanakkale ili, Biga ilçesi sınırları içerisindeki, Kemer Köyü'nde yer almaktadır. Antik kent ile ilgili kalıntılar köyün kuzeydoğusunda, denize doğru bir dille uzanan Bodrum Burnu/Tersane Burnu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bodrum Burnu/Tersane Burnu üzerinde günümüze kadar ulaşabilmiş önemli kalıntılardan birini de, sur duvarları oluşturmaktadır. Parion'un, sahip olduğu coğrafi ve stratejik konumu ile çağlar boyunca bölgedeki egemen güçlerin sahip olmak istedikleri bir kent olması, savunma ihtiyacını da beraberinde getirmiş ve yaklaşık 7,5 km. uzunluğunda oldukça görkemli sur duvarları ile kent korunmaya çalışılmıştır (Başaran 1999: 351; Ergürer ve Genç 2013: 43).

Parion Akropolü Doğu (İç) Surları, bilimsel arkeolojik kazı çalışmaları yapılmadan mevcut haliyle ilk incelemelerde, kentin kuzeyinde yer alması nedeniyle Kuzey Surlar içerisinde değerlendirilmiştir¹. Bu ilk incelemelerde surun ilk inşasının Hellenistik Dönem'e² ait olduğu, Roma Dönemi'nde, Hellenistik sur duvarlarının ön cephelerinin korunarak, yeniden tahkim edilmiş oldukları sonucuna varılmıştır (Ergürer ve Genç 2013: 43). Bizans Dönemi'nde ise, sur duvarlarının bir bölümünün yükseltilmesi ve onarımı için, kentte daha önceden var olan mimari yapılara ait parçaların ve heykeltıraşlık eserlerin devşirme malzeme³ olarak surlarda kullanıldığı görülmektedir (Keleş 2008: 53; Ergürer ve Genç 2013: 43). Bu kapsamda Bizans Dönemi'nde, tiyatronun sahne binasının önüne de sur duvarı eklenerek, akropolün doğusu tamamıyla sur duvarlarıyla çevrilmiş ve kente yapılacak saldırılarda halkın sığınabileceği güvenli, savunulması kolay bir alan elde edilmiştir. Akropolün Bizans Dönemi'nde de sur duvarıyla korunmaya çalışılması da, Parion'un erken dönem yerleşimlerinin olduğu düşünülen akropol ve çevresinde Bizans Dönemi'nde de yerleşimin sürdüğünü göstermektedir.

¹ Konumuzu oluşturan sikkelerin ele geçtiği surlar, başlangıçta kuzey surlar içerisinde değerlendirilmesine rağmen kuzey-güney yönünde uzanıyor olması, kentin dış sınırlarını koruyacak şekilde değil de, sadece Parion akropolünün doğusunu çevreleyecek biçimde inşa edilmiş olması nedeniyle çalışmamızda Parion Akropolü Doğu (İç) Surları olarak adlandırılmıştır.

² Parion Akropolü Doğu (İç) Surlarında 2017 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden kazı çalışmalarında Hellenistik Döneme ait bir veri ele geçmemiştir. Bununla birlikte Parion Akropolü Doğu (İç) Surlarındaki çalışmalar henüz başlangıç düzeyinde olup ilerleyen yıllarda surlarda yapılacak çalışmalar, yapının inşa ve tadilat evreleri hakkında daha kapsamlı veriler sunacaktır.

³ Parion Akropolü Doğu (İç) surlarında günümüzde ortaya çıkarılan bölümlerinde devşirme malzeme olarak, sütun tamburları, kaideleri ve başlıkları, postamentler, heykel parçaları kullanıldığı görülmektedir.

Parion akropolünün doğusunu çevreleyen, bir iç sur olarak da adlandırabileceğimiz savunma yapısında, bilimsel arkeolojik kazılara, 2017 yılında başlanmıştır. Kısa süreli gerçekleştirilen çalışmalarda, sur duvarlarının doğu cephesinin küçük bir bölümü kazılmıştır (Keleş vd. 2019: 607). 2018 yılı çalışmalarında ise; kuzey-güney yönlü uzanan surun doğu cephesinin, 31.15 m.'lik uzunluğundaki bir bölümü daha kazılarak iki yıllık çalışmalar sonucunda, toplamda sur duvarının 40.95 m.'lik bölümünün doğu cephesi açığa çıkarılmıştır. 2019 yılında Parion kazısının bir yıl boyunca desteklenen arkeolojik kazılardan biri olmasıyla, Parion Akropolü Doğu (İç) Surlarında çalışmalar yoğunlaşmış ve yaklaşık 98,90 m'lik bölümü daha ortaya çıkarılmıştır (Foto. 1-2).

Fotoğraf 1: Parion Akropolü ve Doğu İç Sur (Parion Kazı Arşivi) / *Parion Parion Acropolis Eastern (Inner) Wall*

Fotoğraf 2: Doğu (İç) Sur (Parion Kazı Arşivi) / *Eastern (Inner) Wall*.

Çalışma konumuzu oluşturan sikkeler ise, 2019 yılı çalışmaları sırasında 6850-5700 ve 6850-5705 plan karelerine giren alanlarda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında, ortalama 0.80 m. derinliğindeki bir yangın tabakası içerisinde bulunmuştur⁴ (Foto. 3). Yangın

⁴ Yangın tabakasının üzerinde sur duvarları ile aynı aksta 0.80 m. genişliğinde bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Söz konusu

Fotoğraf 3: Doğu (İç) Sur Yangın Tabakası (Parion Kazı Arşivi) / Eastern (Inner) Wall Fire Layer

tabakasını oluşturan kül ile karışık dolgu içerisinde, lokal olarak kireç ve harç kalıntılarına da rastlanmıştır. Seviye inme çalışmaları sırasında yangın tabakası içerisinde mimari kalıntılar ve sikkeler dışında; Roma ve Erken Bizans Dönemlerine tarihlenen seramik, pişmiş toprak figürin, kiremit ve cam parçaları, metal cüruflar, bir adet bronz yüzük, çok sayıda metal çivi parçaları, üç adet kemik obje, hayvan kemiği parçaları, istiridye kabukları da ele geçmiştir. Yangın tabakası içerisinde tespit edilen söz konusu tüm eserler oldukça yoğun ateşe maruz kaldıklarından dolayı üzerleri tamamıyla yangın izleri ile kaplı olarak ele geçmiştir.

Sur duvarındaki bir tahribat dönemine işaret eden yangın tabakasında bulunan 39 sikkenin 1'i Parion, 2'si Alexandria Troas kentine ait Roma eyalet sikkesi iken, geri kalan sikkelerin tamamı Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenmektedir. Parion kentine ait sikke, yangın tabakası içerisinde ele geçen 39 sikkenin en erken tarihli olup Antoninus Pius Dönemi'ne (MS 138-161) aittir (Kat. No. 1). Alexandria Troas kentine ait sikkeler ise, Caracalla (MS 198-217) ve Volusianus (MS 251-253)⁵ (Kat. No. 2-3) dönemlerine ait örneklerdir. Yangın tabakası içerisinde ele geçen 3 Roma eyalet sikkesinin ön yüzlerinde sikkeyi darp ettiren imparatorun portresi betimlenirken, Parion sikkesinin arka yüzünde; rahip, iki öküzün çektiği sabanı sürerken, Alexandria Troas sikkelerinin arka yüzlerinde ise; Caracalla Dönemi'ne tarihlenen de

otlayan at, Volusianus sikkesinde ise; dişi kurt ve ikizler yer almaktadır.

36 adet Erken Bizans sikkesinin imparatorlara göre dağılımına bakıldığında; I. Iustinus (4), I. Iustinianus (3), II. Iustinus (6), II. Tiberius Constantinus (1), Mauricius Tiberius (1), Focas (9), Heraclius (10) sikkeyle temsil edilirken 2 sikkenin ise ön yüzünün düşük kondüsyonlu olması nedeniyle imparatoru tanımlanamamaktadır (Çize. 1). Ön yüzünün düşük kondüsyonlu olması nedeniyle imparatoru belirlenemeyen 2 sikkenin hem teknik özellikleri ve hem de arka yüzlerinin özelliklerinden yola çıkılarak MS 6. yüzyıla ait sikkeler olduğu söylenebilir. Erken Bizans sikkeleri içerisinde dikkati çeken bir konu da sikkelerin büyük çoğunluğunu Focas ve Heraclius Dönemi sikkelerinin oluşturmasıdır. Heraclius Dönemi sikkelerinin darp yıllarına göre dağılımına bakıldığında ise sikkelerin tamamının imparatorluğunun ilk 5 yılına ait sikkelerden oluştuğu görülmektedir (Çize. 2). Sikkelerin darphanelere göre dağılımında ise, Konstantinopolis (15), Thessalonika (4), Nikomedia (2), Kyzikos (4), Antiokheia (1), Alexandria (1) sikke örneği bulunurken 9 sikkenin ise darphanesi okunamamaktadır. Sikkelerin birimlere göre dağılımında ise *folles* (9), *yarım folles* (16), *dodecanummia* (1), *decanummia* (3) ve *pentanummia* (7) birimlerinde sikkeler bulunmaktadır. Sikkelerin birimlere göre dağılımına bakıldığında büyük birimli sikkelerin Heraclius Dönemi'nde yoğunlaştığı görülmektedir (Çize. 1). Yangın tabakası içerisinde ele geçen 9 *folles* birimindeki sikkenin 8'i Heraclius Dönemi'ne, 1'i ise, I. Iustinus Dönemi'ne aittir. Heraclius Dönemi sikkelerinin % 80'i *folles* biriminde iken, imparatorun diğer 2 sikkesi *yarım folles* birimindedir. Focas'a ait sikkelere bakıldığında ise, imparatorun 9 sikkesinin, 7'sinin *yarım folles*, 2'sinin de *decanummia* biriminde olduğunu görülmektedir. Yine yangın tabakasındaki sikkelerin birimlerine göre dağılımına bakıldığında Heraclius Dönemi'ne ait *folles* birimindeki 3 sikkenin, Focas'ın *folles* birimindeki sikkesinin üzerine darp edilen overstruck sikkeler oldukları görülmektedir. Bu durum Heraclius Dönemi'nde daha önceki imparatorlara ait sikkeleri yeniden darp etmek için tedavülden toplatılırken, küçük bronz birimlerinden ziyade, daha çok *folles* birimindeki sikkelerin tercih edildiğine işaret etmesinin yanında yeni bir metal kullanılmaması imparatorluğun ekonomik olarak sıkıntılı bir dönemde olmasından kaynaklanmaktadır⁶.

Parion Akropolü Doğu (İç) Surlarında, çalışma konumuzu oluşturan yangın tabakası dışında ele geçen sikkelere bakıldığında; 2019 yılında

duvar yangının sur duvarında oluşturduğu tahribattan sonraki bir dönemde basit bir şekilde inşa edilmiştir. Duvarı oluşturan taş sıralarının blok taş parçaları ve küçük moloz taşlardan örülü olduğu ve taşlar arasında kullanılan harcın killi topraktan yapılmış olan çamur harç olduğu tespit edilmiştir.

⁵ Troas Bölgesi Roma eyalet sikkelerinin dolaşımına bakıldığında, sikke buluntularının çoğunluğunu kentin kendisinin darp ettiği sikkeler oluştururken, ikincil olarak en fazla örnekle temsil edilen kentin Alexandria Troas olduğu görülmektedir (Çizmeli Öğün 2014: 175-182). Parion kenti için de aynı durum söz konusudur (Keleş 2016: 194).

⁶ DOC II/I, 218-219.

gerçekleştirilen kazılarda yangın tabakasının yaklaşık 23.90 m kuzeyinde yer alan kulenin, kuzey duvarı ile doğu sur duvarının kesiştiği noktadaki bir boşluk içerisinde, kırık ve eksik durumdaki tek kulplu bir testi parçasının içerisinde 475 sikkeden oluşan bir Geç Roma definesi ele geçmiştir. Akropol Doğu (İç) Surları ile ilgili günümüze kadar yapılan çalışmalarda, surların ilk inşasının Hellenistik Dönem'e kadar indiği ve Bizans Dönemi'nin sonlarına kadar çeşitli inşa ve tadilat evreleri geçirerek kullanıldığı görüşü hakimdir (Keleş 2008: 53; Ergürer ve Genç 2013: 43). Söz konusu Geç Roma definesi de, surların Bizans Dönemi öncesinde kullanımını göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Geç Roma definesi içerisindeki sikkelerin büyük bir bölümünün MS 395-423 tarihleri arasında darp edilmiş olması, olasılıkla bu sikkelerin bir testi içerisinde, MS 5. yüzyılın ilk yarısında, çalışma konumuzu oluşturan Sasani tahribatından yaklaşık iki yüz yıl önce, söz konusu kulenin kuzey duvarı ile doğu sur duvarının kesiştiği noktadaki bir boşluk içerisine saklanmış veya bu iki duvarın birleştiği alana gömülmüş olduğuna işaret etmektedir⁷. Söz konusu define dışında surlarda gerçekleştirilen kazılarda 4 sikke bulunmuştur⁸. Bu sikkelerden biri Maximus (MS 235-238), diğeri Gallienus (MS 253-268) dönemine tarihlenen Parion sikkeliyken, Bizans Dönemi'ne tarihlenen 2 sikkenin ise, biri Heraclius (MS 612-613 yılında darp edilmiş) ve diğeri de I. Manuel Komnenos'a (MS 1143-1180) aittir. Sur duvarı kazılarında farklı alan ve kotlarda ele geçen az sayıdaki sikkelerin dönemsel dağılımı, çeşitli onarım ve eklemelerle sur duvarının uzun süre kullanıldığı görüşünü desteklemektedir.

SONUÇ

Parion Akropolü Doğu (İç) Surları, arkeolojik kazı çalışmalarında yaklaşık 0.80 m. derinliğindeki yangın tabakası içerisinde ele geçen arkeolojik kalıntılar ve buluntuların yoğunluğu, surlarda dolayısıyla kentte gerçekleşen bir tahribat dönemini temsil ettikleri izlenimi uyandırmaktadır. Parion'da önceki yıllarda gerçekleştirilen bilimsel arkeolojik kazılarda, kentteki yapılarda gerçekleşen tahribatları destekleyen Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen sikke buluntuları ele geçmiştir (Keleş vd. 2018: 269-304; Keleş ve Oyarçin 2019: 189-208). Buna karşın, Bizans Dönemi'nde

kentte gerçekleşen bir tahribat evresini temsil eden numismatik veriler bulunmamaktaydı. Akropol Doğu (İç) Surlarında, yangın tabakası içerisinde bulunan sikkelerin darp yıllarına göre dağılımında sikkelerin belirli bir yıl aralığında yoğunlaştığı görülmektedir (Çize. 2). Yangın tabakasında ele geçen Erken Bizans sikkelerinin çoğunluğu MS 602-615 yılları arasında darp edilmiştir ve sikkelerin en geçi MS 615 yılına tarihlenmektedir. Bütün bu veriler, Akropol Doğu (İç) Surlarında bir yangın sonucu oluşan tahribatın, MS 602-615 yılları arası darp edilen sikkelerin yoğun olarak sirkülasyonda olduğu, MS 615 yılı veya birkaç yıl sonrası bir tarihte gerçekleştiği izlenimi uyandırmaktadır⁹. Parion'da 2005-2019 yılları arasında yapılan kazılarda ise, 7 Heraclius sikkesi ele geçmiş olup bu sikkeler imparatorun erken yıllarında (MS 610-616) darp edilmiş 1. ve 2. tip sikkelerinden oluşmaktadır. MS 615-616 sonrasında ise, Parion Bizans sikke buluntularında III. Leo Dönemi'ne (MS 717-741) kadar süren bir kesilme görülmektedir (Oyarçin 2019: 463). Buna karşın söz konusu tarihlerdeki kazılarda farklı alanlarda tekil buluntu olarak ele geçen tanımlanabilen Erken Bizans sikkelerinin imparatorlara göre dağılımında ise; yangın tabakasındaki sikkelerin aksine yoğunluğun MS 6. yüzyıl sikkelerinde olduğu görülmektedir. Aynı durum, Troas ve Mysia bölgesindeki yayımlanmış az sayıdaki sikke buluntuları için de geçerlidir (Demirel Gökalp 2018: 83-98). Troas Bölgesi'ndeki Assos ile Mysia bölgesindeki, Allionai ve Pergamon kenti sikkelerinde de, Parion'da olduğu gibi, MS 615-616 tarihinden sonra bir kesinti söz konusudur¹⁰ (Çize. 3). Batı Anadolu'da; Pergamon, Sardis, Ephesos, Aphrodisias, Hierapolis, Tripolis, Laodikeia'da MS 615-616 yılları sonrasında sikke buluntularında da, bir kesilme ve bu tarihlere ait tahribat tabakaları, söz konusu kentlerin Sasani akınlarından etkilenmiş

⁷ Geç Roma definesi ile konumuzu oluşturan sikkelerin buluntu yerleri ve temsil ettikleri dönemler birbirinden farklı olup, söz konusu definenin arkeolojik ve numismatik açıdan değerlendirilmesi tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

⁸ Parion Akropolünü çevreleyen doğu surlarında 2017 yılından bu yana gerçekleştirilen çalışmalarda, yangın tabakasında ele geçen buluntular ve Geç Roma definesi dışında, buluntu sayısı genel olarak azdır (Keleş vd. 2019: 607; Keleş vd. 2020: 397-398).

⁹ Sikkeler dışında yangın tabakasında ele geçen buluntuların çoğunluğu, sikkelerle aynı doğrultuda Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenmektedir. Roma Dönemi'ne tarihlenen az sayıdaki buluntular ise, 0.80 m. derinliğindeki yangın tabakasının alt kotlarında ele geçmiştir. Roma Dönemi sikkeleri ve diğer buluntular olasılıkla yangın tabakası toprağıyla karışmış olup daha önceki bir evreyi temsil etmektedirler. Yangın tabakası içerisinde ele geçen 3 Roma Eyalet sikkesinin, sikkelerin yoğunlaştığı Erken Bizans Dönemi'nde tedavülde olmaması da bu görüşü desteklemektedir.

¹⁰ Troas-Mysia Bölgesi'nde Parion dışında yayımlanmış sikke sayısı oldukça az sayıdadır. Troas Bölgesi'nde; Troia 4, Assos'ta 57, Mysia'da; Allionai 176 ve Pergamon 56 sikke yayımlanmıştır. Parion dışında, Assos'ta 2, Allionai'de 7, Pergamon'da 2 Heraclius sikkesi yayımlanmıştır ve bu sikkelerin en geç tarihleri MS 615-616 yıllarında darp edilmiştir. Troia için bkz: Bellinger 1961; Assos için bkz: Mascali 2015; Allionai için bkz: Tekin ve Erol-Özdizbay 2012: 347-401; Tekin ve Erol-Özdizbay 2013: 299-331; Tekin ve Erol-Özdizbay 2014: 293-336; Tekin ve Erol-Özdizbay 2016: 117-146; Pergamon için bkz: Bendall vd. 1993.

Darphane	CON				TES	NIKO		KYZ			THEUP	AACZ	Belirsiz			Toplam
Birim	40	20	10	5	20	40	20	40	20	5	20	12	40	20	5	
I. Iustinus MS 518-527		1		1									1		1	4
I. Iustinianus MS 527-565			1		1										1	3
II. Iustinus MS 565-578				1	1					1	1	1			1	6
II. Tiberius Constantinus MS 578-582				1												1
Mauricius Ti- berius MS 582-602		1														1
Focas MS 602-610		4	2		1				2							9
Heraclius MS 610-641	3				1	1	1	1					3			10
İmparator Belirsiz														2		2
Toplam	3	6	3	3	4	1	1	1	2	1	1	1	4	2	3	36

Çizelge 1: Yangın Tabakası Erken Bizans Sikkelerinin İmparatorlara, Darphanelere ve Birimlerine Göre Dağılımı / *Distribution of in Terms of Emperors, Mints and Units the Early Byzantine Coins of the Fire Layer*

olabilecekleri şeklinde yorumlanmaktadır (Tek 2015: 125-126). Aynı şekilde Stratonikeia kentinde ele geçen sikkelerde de, söz konusu tarihler sonrası bir kesilme görülmektedir (Tek vd. 2019: 183). 2012 yılı lasos kazılarında arkeolojik konteks içerisinde II. Khosrow'a (MS 590-628) ait bir Sasani sikkesinin ele geçmesi da, söz konusu kentlerde bir Sasani tahribatının olduğu görüşünü desteklemesi açısından oldukça önemlidir (Gariboldi and Molinari 2019, 25-30). Parion Akropolü Doğu (İç) Sur yangın tabakası içerisinde ele geçen sikkeler de, Sasaniler'in MS 615-616 yılında Khalkedon'u kuşatması sırasında Parion'a da uğradıkları¹¹ ve kente tahribat yaptıkları izlenimi uyandırmaktadır¹². Sasaniler, Khalkedon'u yaklaşık

bir yıl süren kuşatma sonrasında alabilmişlerdir. Khalkedon ele geçirildikten sonra Konstantinopolis'i ele geçirmek için Khalkedon ve Khrysopolis'te kamp kurmuşlarsa da, MS 617 yılında geri çekilmek zorunda kalmışlardır (Foss 1975: 724; Russel 2001, 58; Kaegi 2003, 84; Dignas and Winter 2007, 117). Parion'un jeopolitik konumu, verimli toprakları, bir ticaret istasyonu olarak Bizans Dönemi'nin sonlarına kadar önemini koruyan limanı gibi özellikleri, Sasaniler'in söz konusu savaş döneminde, Parion kentine uğramış oldukları düşüncesini güçlendiren verilerdir. Akropol Doğu (İç) Surları, yangın tabakasında ele geçen sikkeler; imparator Focas Dönemi'nde imparatorlukta başlayan çöküşü ve

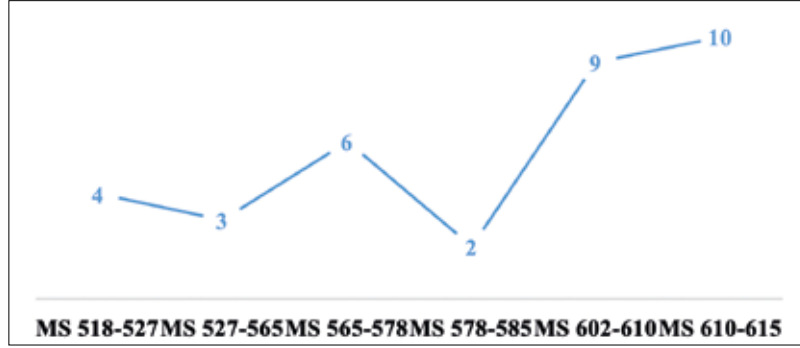
¹¹ Anadolu'da Bizans-Sasani savaşları hakkında detaylı bilgi için bkz: Foss 1975; Theophanes 1997; Sebeos 1998.

¹² Assos, Allionai ve Pergamon sikke buluntularında da, söz

konusu dönemlerdeki kesinti tahribatın sadece Parion kenti için geçerli olmadığını, çevre kentlerin de bu akınlardan etkilenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

ardından tahta geçen Heraclius'un ekonomik açıdan bir enkaz devraldığını ve bu nedenle Focas başta olmak üzere önceki imparatorların sikkelerinin üzerine overstruck darplar yapma zorunluluğunda kalmış olduğunu açıkça göstermesinin yanı sıra, Sasaniler'in, Parion'da oluşturduğu tahribat

dönemini işaret eden ilk arkeolojik veri olabileceğini göstermesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bizans'ın bu karmaşık dönemi ve bunun Parion'daki yansımaları ile ilgili olarak ilerleyen yıllarda kentte yapılacak kazılar Sasani akınlarının, Parion'da etkileri hakkında daha kapsamlı bilgiler sunacaktır.

Çizelge 2: Yangın Tabakası Erken Bizans Sikkelerinin Darp Yıllarına Göre Dağılımı
/ Distribution of in Terms of Struck Years the Early Byzantine Coins of the Fire Layer

İmparator	Akropol Doğu (İç) Sur Y. T.	Parion 2005-2019	Assos	Troia	Allionai	Pergamon	Toplam
Anastasius MS 491-518		27	10	3	16	1	57
Anastasius veya I. Iustinus			1		1		2
I. Iustinus MS 518-527	4	29	13		13		59
I. Iustinus veya I. Iustinianus			9		9	1	19
I. Iustinianus MS 527-565	3	17	9	1	36	2	68
II. Iustinus MS 565-578	6	24	2		51	3	86
II. Tiberius Constantinus MS 578-582	1	7	1		5		14
Anastasius ve Mauricius Tiberius arası			4				4
I. Iustinianus veya Mauricius Tiberius			1				1
Mauricius Tiberius MS 582-602	1	3	1		26	1	32
Focas MS 602-610	9	2	4		11		26
Heraclius MS 610-641	10	7	2		7	2	28
II. Constans MS 642-668						42	42
IV. Constantinus MS 668-685					1	4	5
Toplam	34	116	57	4	176	56	443

Çizelge 3: Troas-Mysia-Parion-Yangın Tabakası Erken Bizans Sikkelerinin İmparatorlara Göre Dağılımı / Distribution of the Early Byzantine Coins Found in Troad - Mysia and Parion According to Emperors

KATALOG

Roma Eyalet Sikkeleri

Parion

Antoninus Pius MS 138-161

Öy: ANTO[NINVS AVG]; İmparatorun defne çelenkli başı sağa.

Ay: [CGIHP]; Rahip, iki öküzün çektiği sabanı sürüyor, sağa.

Ref: BMC Mysia: 98; SNG *Tubingen*: 2353; SNG *Francke 5 Mysie*: 1474; RPC IV/2: 613 (online).

1. AE., 16 mm., 2.16 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSJ 11.

Alexandria Troas

Caracalla MS 198-217

MS 212/213-215

Öy: [MA]VREL [A-NTONIN]; İmparatorun defne çelenkli başı sağa.

Ay: COL ALEXA[ND] AVG; Otlayan at sağa.

Ref: SNG *München*: 87.

2. AE., 24 mm., 7.02 gr., Ky. 5, K. Kod. No. CSK 16.

Volusian MS 251-253

Öy: [IMP] VIBI [AFI VOL]VSSIAN; İmparatorun defne çelenkli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: COL AVGO TROA; Dişi kurt Lupa ve ikizler Remus ile Romulus sağa.

Ref: BMC *Troas*, 153; RPC IX, 462 (online).

3. AE., 23 mm., 4.48 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSK 9.

Bizans Sikkeleri

I. Iustinus MS 518-527

Konstantinopolis

Öy: [DN I]VSTI - NVS PP AVC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: K, solda uzun haç, sağda Δ, üstte ve altta *.

Ref: DOC I, 15d; BMC I, 34; MIB I, 19d; Sear 2006, 69.

4. AE., Yarım Follis, 26 mm., 7.31 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSJ 7.

Öy: [DN IVSTI] - NVS PP AVI; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Christogram, solda Δ, sağda €.

Ref: DOC I, 21d; BMC I, 46; MIB I, 32; Sear 2006, 75.

5. AE., Pentanummia, 14 mm., 2.10 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 28.

Darphane Belirsiz

Öy: DN IVSTI - [N]VS P[P A]VC; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: M, solda *, üstte ve sağda haç, aşağıda officina harfi [], Kesimde: [].

6. AE., Follis, 31 mm., 15.83 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSJ 12.

Öy: [DN IVS]TI - NV[S PP AVI]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: Christogram, solda ve sağda [].

7. AE., Pentanummia, 15 mm., 2.64 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSJ 6.

I. Iustinianus MS 527-565

Konstantinopolis

MS 560-561

Öy: [DN] IVSTINI - ANVS PP AV[C]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: I, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı X / XX / II / II, Kesimde: CON.

Ref: DOC I, 92.

8. AE., Decanummia, 17 mm., 5.10 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 15.

Thessalonika

MS 563-564

Öy: [DN IV]STINI - [ANVS PP AVC]; İmparatorun büstü cepheden, tüy sorguçlu miğfer giymiş, zırlı ve kalkanlı, kalkan üzerinde süvari betimi, sağ elinde haçlı globus tutuyor. Sağ boşlukta haç.

Ay: K, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı XXX / IIY, Kesimde: TES.

Ref: DOC I, 105; BMC I, 160; MIB I, 180; Sear 2006, 174.

9. AE., Yarım Follis, 22 mm., 5.70 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 17.

Darphane Belirsiz

Öy: [DN IVS]TINI - [ANVS PP AVC]; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: €, sağında [].

10. AE., Pentanummia, 13 mm., 1.83 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 33.

II. Iustinus MS 565-578

Konstantinopolis

Öy: İmparatorun monogramı.

Ay: €, sağında Γ.

Ref: DOC I, 60c; MIB II, 45; Sear 2006, 363.

11. AE., Pentanummia, 15 mm., 1.85 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSJ 4.

Thessalonika

MS 568-569

Öy: [DN IVSTI] - NVS PP A[V]; II. Iustinus ve eşi Sophia tahta oturuyorlar, cepheden; II. Iustinus sağ elinde haçlı globus tutuyor, Sophia sağ elinde haçlı asa tutuyor. Her ikisinin başında da nimbus var.

Ay: K, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı Δ, Kesimde: TES.

Ref: DOC I, 65; BMC I, 105.

12. AE., Yarım Follis, 19 mm., 4.53 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 35.

Kyzikos

Öy: İmparatorun monogramı.

Ay: €, sağında K.

Ref: DOC I, 137; MIB II, 53; Sear 2006, 375.

13. AE., Pentanummia, 15 mm., 1.75 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 22.

Antiokheia**MS 570-571**

Öy: Düzensiz Lejand; II. Iustinus ve Sophia tahta oturuyorlar, cepheden, aralarında uzun haçlı globus tutuyorlar. Ellerinde uzun asa.

Ay: K, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı 41, Kesimde: P.

Ref: DOC I, 165; BMC I, 216; MIB II, 60a; Sear 2006, 381.

14. AE., Yarım Follis, 25 mm., 6.11 gr., Ky. 11, K. Kod. No. CSJ 5.

Alexandria**MS 565-578**

Öy: DN IVSTI - NVS PP; İmparatorun diademli, paludementumlu ve zırlı büstü, sağa.

Ay: I+B, Kesimde: AΛEΞ.

Ref: DOC I, 188; BMC I, 245-246; MIB II, 67; Sear 2006, 389.

15. AE., Dodecanummia, 16 mm., 4.99 gr., Ky. 5, K. Kod. No. CSK 21.

Darphane Belirsiz

Öy: İmparatorun monogramı.

Ay: €, sağında [].

16. AE., Pentanummia, 15 mm., 1.88 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSK 34.

II. Tiberius Constantinus MS 578-582**Konstantinopolis**

Öy: [] P AV; İmparatorun inci diademli, giyimli ve zırlı büstü, sağa.

Ay: 4.

Ref: DOC I, 22; BMC I, 55-58; MIB II, 33; Sear 2006, 438a.

17. AE., Pentanummia, 15 mm., 1.62 gr., Ky. 9, K. Kod. No. CSK 1.

Mauricius Tiberius MS 582-602**Konstantinopolis****MS 584-585**

Öy: [DN] MAV[R] - TIBER [PP AV]; Büst cepheden, tüy sorguçlu miğfer ya da haçlı taçlı, zırlı, kalkanlı, sağ elinde haçlı globus tutuyor.

Ay: K, solda A/N/N/O, yukarıda haç, sağda yıl rakamı III, aşağıda officina harfi E.

Ref: DOC I, 48; Sear 2006, 497.

18. AE., Yarım Follis, 24 mm., 5.01 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 6.

Focas MS 602-610**Konstantinopolis****MS 602-603**

Öy: 3M FOCAE - [PP] AVC; Solda ayakta Focas taçlı, sağda ayakta Leontia taçlı ve nimbuslu. Focas sağ elinde haçlı globus, Leontia sağ elinde haçlı asa tutuyor. Başları arasında haç var.

Ay: XX yukarıda haç, kesimde: CONA.

Ref: DOC II/I, 35.

19. AE., Yarım Follis, 26 mm., 7.62 gr., Ky. 1, K. Kod. No. CSK 14.

MS 603-610

Öy: [3N FOCA - P]ERP AVC; Büst cepheden, konsul kıyafetli, haçlı taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

Ay: XX yukarıda yıldız, kesimde: CONS.

Ref: DOC II/I, 36; BMC I, 51-54; MIB II, 65a.

20. AE., Yarım Follis, 25 mm., 5.27 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 4.

Öy: [3N FOCA - P]ERP AVC; Büst cepheden, konsul kıyafetli, haçlı taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

Ay: XX yukarıda yıldız, kesimde: CON.

Ref: DOC II/I, 36; BMC I, 51-54; MIB II, 65a.

21. AE., Yarım Follis, 23 mm., 4.97 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 30.

Öy: [3N] FOCA - [PERP] AVC; Büst cepheden, konsul kıyafetli, haçlı taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

Ay: XX yukarıda yıldız, kesimde: CONA.

Ref: DOC II/I, 36; BMC I, 51-54; MIB II, 65a.

22. AE., Yarım Follis, 24 mm., 5.80 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSK 31.

MS 603(?) - 610

Öy: [3M FOC] - A PP AVC; İmparatorun haçlı taçlı, giyimli ve zırlı büstü, cepheden.

Ay: X, üstte haç.

Ref: DOC II/I, 39; BMC I, 55, MIB II, 66.

23. AE., Decanummia, 19 mm., 2.10 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSK 7.

Öy: 3N FO - CA PER []; İmparatorun haçlı taçlı, paludementumlu ve zırlı büstü cepheden.

Ay: X, üstte haç.

Ref: DOC II/I, 39; BMC I, 55, MIB II, 66.

24. AE., Decanummia, 22 mm., 3.60 gr., Ky. 5, K. Kod. No. CSK 27.

Thessalonika**MS 603-605**

Öy: ON FOCA - [ERP] AVC; Solda ayakta Focas taçlı, sağda ayakta Leontia taçlı ve nimbuslu. Focas sağ elinde

haçlı globus, Leontia sağ elinde haçlı asa tutuyor. Başları arasında haç var.

Ay: XX yukarıda haç, sağda I, kesimde; TES.

Ref: DOC II/I, 51.3.

25. AE., Yarım Follis, 19 mm., 4.99 gr., Ky. 7, K. Kod. No. CSK 5.

Kyzikos

MS 602-603

Öy: [əM] FOCAS PERP AVC; Büst cepheden, konsül kıyafetli, taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

Ay: XX, yukarıda haç, sağda yıl rakamı III, Kesimde: KYZ, sonra officina harfi B.

Ref: DOC II/I, 78b; BMC I, 97; MIB II, 78.

26. AE., Yarım Follis, 26 mm., 5.65 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSJ 8.

MS 606(?) - 610

Öy: [əN] FOCAS - [PERP] AVC; Büst cepheden, konsül kıyafetli, haçlı taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

Ay: XX yukarıda haç, kesimde; KYZA.

Ref: DOC II/I, 82b; BMC I, 100-101; MIB II, 80b; Sear 2006, 669.

27. AE., Yarım Follis, 23 mm., 5.29 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSK 3.

Heraclius MS 610-641

Konstantinopolis

MS 612-613

Öy: dd NN hE[RA ET hERA CONST]; Solda Heraclius, sağda Heraclius Constantinus, chlamys ve taç giymişler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Başları arasında haç var. Heraclius Constantinus daha kısa boyda.

Ay: M, solda A/N/N/O, üstte christogram, sağda yıl rakamı II / I, aşağıda officina harfi B, Kesimde: CON.

Ref: DOC II/I, 76b; BMC I, 118-121; MIB III, 160b; Tekin 1999, 126; Sear 2006, 805; Demirel Gökalp 2009, 343-361; Ünal 2012, 109; Demirel Gökalp 2014, 240-248; Demirel Gökalp 2017, 350-366; Ünal vd. 2017, 191.

28. AE., Follis, 31 mm., 10,75 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSJ 9.

MS 613-614 (Overstruck)

Öy: İlk Darp: əN FOCAS - PERP AVC; Büst cepheden, konsül kıyafetli, taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

İkinci Darp: [dd NN hE]RA [ET hERA] CONST; Solda Heraclius, sağda Heraclius Constantinus, chlamys ve taç giymişler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Başları arasında haç var. Heraclius Constantinus daha kısa boyda.

Ay: İlk Darp: M, yukarıda haç, sağda yıl rakamı S / III, Kesimde: [].

İkinci Darp: M, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı II / II, aşağıda officina harfi E, Kesimde: CON.

Ref: DOC II/I, 79e.

29. AE., Follis, 28 mm., 8,98 gr., Ky. 8, K. Kod. No. CSJ 1.

MS 614-615

Öy: dd NN hER[]; Solda Heraclius, sağda Heraclius Constantinus, chlamys ve taç giymişler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Başları arasında haç var. Heraclius Constantinus daha kısa boyda.

Ay: M, solda [A/N/N/O], üstte haç, sağda yıl rakamı 4, aşağıda officina harfi [], Kesimde: CON.

Ref: DOC II/I, 80.

30. AE., Follis, 31 mm., 10,04 gr., Ky. 1, K. Kod. No. CSJ 2.

Thessalonika

MS 611-612

Öy: dN hERA[C - LIYS PP AVC]; Heraclius'un büstü; cepheden, kısa sakallı, pendilialı taçlı, zırhlı ve paludamentumlu. Sağ elinde haçlı globus, sol elinde kalkan.

Ay: XX, üstte haç, sağda yıl rakamı II, Kesimde: TES.

Ref: DOC II/I, 131.

31. AE., Yarım Follis, 24 mm., 4,74 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSK 8.

Nikomedia

MS 610-611

Öy: [dN] hRACLI - PER[P AVC]; Heraclius'un büstü; cepheden, kısa sakallı, pendilialı taçlı, zırhlı ve paludamentumlu. Sağ elinde haçlı globus, sol elinde kalkan.

Ay: M, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı I, aşağıda officina harfi A, Kesimde: NIKO.

Ref: DOC II/I, 153a; BMC I, 229-230; MIB III, 174a; Sear 2006, 833; Demirel Gökalp 2014, 252.

32. AE., Follis, 30 mm., 12,98 gr., Ky. 6, K. Kod. No. CSJ 3.

MS 611-612

Öy: dN hR - ACLI[]; Heraclius'un büstü; cepheden, kısa sakallı, pendilialı taçlı, zırhlı ve paludamentumlu. Sağ elinde haçlı globus, sol elinde kalkan.

Ay: K, solda A/N/N/O, yukarıda haç, sağda yıl rakamı II, aşağıda officina harfi B.

Ref: DOC II/I, 156a.

33. AE., Yarım Follis, 22 mm., 5,60 gr., Ky. 8, K. Kod. No. CSK 32.

Kyzikos

MS 612-613

Öy: dN hRACLI - PERP AVC; Heraclius'un büstü; cephe- den, kısa sakallı, pendilialı taçlı, zırhlı ve paludamentum- lu. Sağ elinde haçlı globus, sol elinde kalkan.

Ay: M, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı II / I,

aşağıda officina harfi A, Kesimde: KYZ.

Ref: DOC II/I, 168a; BMC I, 252-254; MIB III, 184; Sear 2006, 839; Demirel Gökalp 2009, 388-390; Ünal 2012, 110; Demirel Gökalp 2017, 378-382.

34. AE., Follis, 29 mm., 11,44 gr., Ky. 12, K. Kod. No. CSK 2.

Öy: Düşük kondüsyonlu.

Ay: K, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı 4, Kesimde: Δ.

39. AE., Yarım Follis, 23 mm., 5,51 gr., Ky. -, K. Kod. No. CSJ 10.

Darphane Belirsiz

MS 612-613

Öy: dd NN hERA [ΕΤ hERA CONST]; Solda Heraclius, sağda Heraclius Constantinus, chlamys ve taç giymişler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Başları arasında haç var. Heraclius Constantinus daha kısa boyda.

Ay: M, solda A/N/N/O, üstte christogram, sağda yıl rakamı II / I, aşağıda officina harfi Δ, Kesimde: []

35. AE., Follis, 31 mm., 11,28 gr., Ky. 7, K. Kod. No. CSK 19.

MS 614-615 (Overstruck)

Öy: İlk Darp: [ΘΝ F]OCA[S - PERP AVC]; Büst cepheden, konsul kıyafetli, taç giyiyor. Sağ elinde mappa, sol elinde haç tutuyor.

İkinci Darp: [dd NN HΕ]RA ΕΤ H[ΕRA CONST]; Solda Heraclius, sağda Heraclius Constantinus, chlamys ve taç giymişler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Başları arasında haç var. Heraclius Constantinus daha kısa boyda.

Ay: İlk Darp: XXXX, yukarıda ANNO, sağda yıl rakamı II, Kesimde: CON.

İkinci Darp: M, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı 4, aşağıda officina harfi A, Kesimde: []

36. AE., Follis, 33 mm., 10,48 gr., Ky. 7, K. Kod. No. CSG 1.

MS 614-615 (Overstruck)

Öy: İlk Darp: Belirsiz.

İkinci Darp: dd NN hERA [ΕΤ hERACONST]; Solda Heraclius, sağda Heraclius Constantinus, chlamys ve taç giymişler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar. Başları arasında haç var. Heraclius Constantinus daha kısa boyda.

Ay: İlk Darp: XXXX, yukarıda ANNO, sağda yıl rakamı II / II, Kesimde: CON.

İkinci Darp: M, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı 4, aşağıda officina harfi Γ, Kesimde: []

37. AE., Follis, 34 mm., 12,28 gr., Ky. 2, K. Kod. No. CSI 1.

İmparator ve Darphane Belirsiz

Öy: []; İmparatorun büstü; cepheden, kısa sakallı, pendilialı taçlı, zırhlı ve paludamentumlu. Sağ elinde haçlı globus, sol elinde kalkan.

Ay: K, solda A/N/N/O, üstte haç, sağda yıl rakamı 5I, Kesimde: []

38. AE., Yarım Follis, 26 mm., 4,79 gr., Ky. 7, K. Kod. No. CSK 18.

KAYNAKÇA

- BAŞARAN, C., 1999, “*Parion 1997 Araştırmaları*”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XVI-I*, Ankara, s. 349-364.
- BELLINGER, A. R., 1961, *Troy the Coins*, Princeton.
- BENDALL, S. ve ILISCH, L. ve MORRISON, C. 1993, *Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Berlin.
- BMC I, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum: vol. I*, (Ed. W. Wroth), London, 1908.
- BMC MYRIA, *British Museum Catalogues of Greek Coins: Mysia*, (Ed. W. Wroth), Bologna, 1964.
- BMC TROAS, *A Catalogue of the Greek Coins in British Museum Troas, Aeolis and Lesbos*, (Ed. W. Wroth – A. Forni), Bologna, 1964.
- ÇİZMELİ-ÖĞÜN, Z., 2014, “*Smintheion Definesi ve Alexandria Troas Sikkelerinin Akdeniz Havzasındaki Dolaşımı*”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013 Bildiriler*, (Ed. K. Dörtük, O. Tekin, R. Boyraz-Seyhan), Antalya, s. 171-196.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2009, *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2014, *Malatya Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkeleri Kataloğu*, İstanbul.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2017, *Kütahya Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara.
- DEMİREL-GÖKALP, Z., 2018, “*Anadolu’nun Ege Kıyılarında Erken Bizans Dönemi Sikke Dolaşımı*”, *Ege Dünyası Liman Kentleri Sikke, Mühür ve Ağırlıkları*, Manisa, s. 83-98.
- DIGNAS, B., VE WINTER E., 2007, *Rome and Persia in Late Antiquity, Neighbours and Rivals*, Cambridge.
- DOC I, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume I, Anastasius to Maurice 491-602*, (Ed. A. R. Bellinger - P. Grierson), Washington, 1966.
- DOC II/I, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume II, Focas to Theodosius III 602-717, Part 1, Focas and Heraclius (602-641)*, (Ed. A. R. Bellinger - P. Grierson), Washington, 1966.

ERGÜRER, E., ve GENÇ, S., 2013,
“*Sur Duvarları, Kuleler, Kapılar ve Limanlar*”, (Ed. C. Başaran), **Antik Troas’ın Parlayan Kenti, Parion, 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, İstanbul**, s. 43-56.

FOSS, C., 1975,
“*The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity*”, **The English Historical Review, CCCLVII**, p. 721-747.

GARIBOLDI, A., ve MOLINARI, M., 2019,
“*Una Moneta Sasanide da Iasos*”, **Bollettino dell’Associazione Iasos di Caria**, vol. 25, 25-30.

KAEGI, W. E., 2003,
Heraclius Emperor of Byzantium, Cambridge.

KELEŞ, V., 2008,
“İlk Bulgular ışığında Parion Tiyatrosu”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi 128**, s. 45-56.

KELEŞ, V., 2016,
“*Parion Tiyatrosunda Ele Geçen Alexandria Troas Sikkeleri ve Goth İstilası*”, (Ed. C. Başaran - H. E. Ergürer), **Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları**, Ankara, s. 193-200.

KELEŞ, V., ÇELİKBAŞ, E., OYARÇIN, K., 2018,
“*Bir Grup Geç Roma Sikkesi Işığında Parion Yamaç Hamamının Son Kullanım Evresi Hakkında Görüşler*”, **Seleucia 8**, s. 269-304.

KELEŞ, V., ve OYARÇIN, K., 2019,
“*Parion Odeion’undan Bir Geç Roma Definesi*”, **TÜBA-AR 24**, s. 189-208.

KELEŞ, V., ERGÜRER, H. E., KASAPOĞLU, H., ÇELİKBAŞ, E., OYARÇIN, K., KABA, H., YILMAZ, A., KASAPOĞLU, B. E., YILMAZ, M. D., AKKAŞ, İ., AKIN, E., 2019,
“*Parion 2017 Sezonu Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları*”, **40. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt**, Ankara, s. 595-616.

KELEŞ, V., KASAPOĞLU, H., ÇELİKBAŞ, E., KABA, H., OYARÇIN, K., YILMAZ, A., KASAPOĞLU, B. E., YILMAZ, M. D., AKKAŞ, İ., AKIN, E., ÖZMEN, S., 2020,
“*Parion 2018 Sezonu Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları*”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt**, Ankara, s. 391-413.

MASCALI, A., 2015,
Die wirtschaftliche Entwicklung der frühbyzantinischen Stadt Assos (Türkei) im Spiegel der Fundmünzen 2008-2012, Magisterarbeit Johannes Gutenberg Universität, Mainz.

MIB I,
Moneta Imperii Byzantini, vol. I.: von Anastasius I bis Justinianus I (491-565), (W. Hahn), Wien, 1973.

MIB II,
Moneta Imperii Byzantini, vol. II.: von Justinus II bis Focas (565-610), (W. Hahn), Wien, 1975.

MIB III,
Moneta Imperii Byzantini, vol. III: von Heraclius bis Leo III (610-720), (W. Hahn), Wien, 1981.

OYARÇIN, K., 2019,
“*Sikke Buluntuları Işığında Parion’da Orta-Geç Bizans Dönemi*”, (Ed. V. Keleş, H. E. Ergürer, H. Kasapoğlu, E. Çelikbaş, A. Yılmaz), **Cevat Başaran’a 60. Yaş Armağanı**, Ankara, s. 451-468.

RPC IV/2,
Roman Provincial Coins Vol. IV/2, The Antonines (AD 138-192): Asia, (V. Heuchert), Online: 2005.

RPC IX,
Roman Provincial Coins Vol. IX, From Trajan Decius to Uranius Antoninus (AD 249-254), (A. Hostein - J. Mairat), Online: 2014.

RUSSELL, J., 2001,
“*The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Heraclius: Archaeological, Numismatic and Epigraphic Evidence*”, **The Dark Centuries of Byzantium (7th - 9th c.)**, (Ed. E. Kountoura-Galake), Atina, s. 41-71.

SEBEOS, 1998,
The Armenian History Attributed to Sebeos, (çev. R. W. Thompson), Liverpool.

SEAR, D. R., 2006,
Byzantine Coins and Their Values, London.

SNG TUBINGEN,
Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland Münzsammlung der Universität Tübingen, 4. Heft, Mysien-Ionien, München, 1989.

SNG MUNCHEN,
Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München, 19. Heft. Troas – Lesbos, Munich, 1991.

SNG FRANCE 5 MYSIE,
Sylloge Nummorum Graecorum France, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles, Vol. 5, Paris 2001.

TEK, T., 2015,
“Side Sikkeleri Işığında MS 622/3’de Pamphylia’ya
“Olası” Bir Sasani Saldırısı”, **CollAn 14**, s. 123-136.

TEK, T., KÖKER, H., SARIİZ, E., 2019,
“Stratonikeia 2008-2018 Yılı Kazılarında Bulunan Erken
Bizans Sikkeleri”, (Ed. B. Söğüt), **Stratonikeia Çalışmaları
4: Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları**,
İstanbul, s. 175-209.

TEKİN, O., 1999,
Bizans Sikkeleri, İstanbul.

TEKİN, O., ve EROL-ÖZDİZBAY, A., 2012,
“Coins from Allianoi Excavations: Campaign of 1998”,
CollAn. XI, s. 347-401.

TEKİN, O., ve EROL-ÖZDİZBAY, A., 2013,
“Coins from Allianoi Excavations: Campaign of 1999”,
CollAn. XII, s. 299-331.

TEKİN, O., ve EROL-ÖZDİZBAY, A., 2014,
“Coins from Allianoi Excavations: Campaign 2000”,
CollAn. XIII, s. 293-336.

TEKİN, O., ve EROL-ÖZDİZBAY, A., 2016,
“Coins from Allianoi Excavations: Campaign 2001”,
Anatolia Antiqua XXIII, s. 117-146.

THEOPHANES, 1997,
**The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and
Eastern History AD 284-813**, (çev. C. Mango and R. Scott),
Oxford.

ÜNAL, C., 2012,
Manisa Müzesi Bizans Sikkeleri, Manisa.

ÜNAL, C., TATAR, Ö., TOY, M., 2017,
Tunay Demran Koleksiyonu, İzmir.

HAYDARPAŞA KAZILARINDA ELE GEÇEN 19. VE 20. YÜZYIL DAMGALI TUĞLALARIN ARKEOLOJİK DEĞERLENDİRMESİ

ARCHAEOLOGICAL EVALUATION OF THE 19TH AND 20TH CENTURY STAMPED BRICKS FOUND IN HAYDARPAŞA EXCAVATIONS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 22 Aralık 2020	Received: December 22, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 28 Aralık 2020	Peer Review: December 28, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021	Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.005

Serhan MUTLU* – Meral BAŞARAN MUTLU**

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nda batılılaşma hareketlerinin yaşandığı 19. yüzyılda özellikle Tanzimat ile beraber Avrupa şehirlerinde yüksek estetiğe sahip sivil ve kamusal mimarinin kent yaşamına kattığı modernliğin getirdiği beğeni İstanbul'a çok sayıda yeni yapının kazandırılmasına vesile olmuştur. Modernliğin yanı sıra Osmanlı sivil mimarisinin vazgeçilmez unsuru haline gelmiş ahşabın geniş boyutta yangınlara sebep olmasından dolayı kanuni düzenlemelerle tuğlanın kullanıldığı kâgir yapılara dönüşüm sağlanarak mimari alanda yeni bir sürece geçilmiştir. Mimarideki değişimlerin ötesinde Endüstri Devrimi'nin Osmanlı'da etkisini gösterdiği 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi faaliyetleri ile Avrupa ülkelerinin Osmanlı'yı açık pazar haline getirme isteklerinden kaynaklı ulaşım projelerine gereksinim duyulmuştur. İstanbul'u Orta Doğu'ya bağlayacak demir yolu projesinin ilk durağını oluşturan Haydarpaşa Tren Garı'nın ilki 1873 yılında, ikincisi ise 1908 yılında hizmete girmiştir. Haydarpaşa Garı ve çevresinde Mayıs 2018'den itibaren Marmaray CR3 Projesi Haydarpaşa Gar Sahası İyileştirme Projesi kapsamında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin denetiminde arkeolojik kazılar yürütülmektedir. Kazılar sırasında tespit edilen 19. ve 20. yüzyıla ait damgalı tuğlalar Osmanlı'nın son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında kamusal alanda kullanılan birer yapı malzemesi olup bu çalışmada arkeolojik materyal bağlamında ele alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Haydarpaşa Tren Garı, Damgalı Tuğla, Kâgir Yapılar, 19. ve 20. Yüzyıl, Osmanlı Arkeolojisi.

* Doktorant, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı.
e-posta: cevizlibar@gmail.com ORCID: 0000-0001-8342-261X

** Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.
e-posta: mbmutlu@firat.edu.tr ORCID: 0000-0002-4965-0456

Çalışmanın gerçekleşmesinde gerekli izinleri sağlayan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü Rahmi Asal'a, bilgi ve belge paylaşımı konusunda yardımlarından ötürü müze uzmanlarına ve kazı ekibi arkadaşlarımıza teşekkür ederiz.

ABSTRACT

In the 19th century when westernization movements were experienced in the Ottoman Empire, especially with the Tanzimat there was an admiration towards the modernity of European urban life which was characterised by civil and public architecture with high aesthetics. This admiration had led to many new buildings being constructed in Istanbul. Since wood which is an indispensable element of Ottoman civil architecture causes large-scale fires; the transition with legal regulations to masonry buildings which brick was used also had occurred in this period, in addition to the modernisation. Beyond the changes in architecture, during the second half of the 19th century, when the Industrial Revolution affected the Ottoman Empire; the fact that European countries saw the Ottoman as an open market for industrial production revealed the need for transportation projects. The first building of Haydarpaşa Train Station, which is the first stop of the railway project connecting Istanbul to the Middle East, was put into service in 1873 and the second in 1908. Archaeological excavations have been carried out under the supervision of Istanbul Archaeology Museums within the scope of the Marmaray CR3 Project Haydarpaşa Station Area Improvement Project since May 2018 in Haydarpaşa Train Station. Locally produced stamped bricks from the 19th and 20th centuries discovered during excavations, which were used as a building material in the public during the late Ottoman and early years of the Republic of Turkey, was evaluated as archaeological material in this study.

Keywords: Haydarpaşa Train Station, Architecture, Stamped Brick, Masonry Buildings, 19th and 20th Century, Ottoman Archaeology.

GİRİŞ

Arkeoloji, insanı ve insanlık tarihinin geçirdiği süreçleri tanımlamaya çalışırken insanın bıraktığı, dokunduğu izleri kendine kaynak olarak seçmiştir. Arkeolojik materyal olarak tanımlayabileceğimiz insana dair her türlü kalıntının çözümü için arkeoloji bilimi her geçen gün farklı yöntemler ve disiplinler arası işbirlikleri ile kendini geliştirmektedir. Bu çalışmada Osmanlı'nın son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına ait bir buluntu grubu çalışma konusu seçilerek hem yakın dönem bulguları üzerinde arkeolojik bir bakış açısı örneği sunmak hem de seçilen herhangi bir malzemenin bir dönem hakkında bilgi sahibi olunmasına nasıl katkı sağlayabileceği konusunda bir farkındalık yaratmak istenmiştir. Söz konusu arkeolojik materyal Haydarpaşa Garı kazılarının 2018-2019 yıllarında ortaya çıkarılan, 19. ve 20. yüzyıllarda üretilen damgalı tuğlalar olup Haydarpaşa Garı hakkında yazılı kaynaklardan yararlanarak bilgiler verilmiş ve kazılarda elde edilen damgalı tuğlaların tarihi bilgileri doğrulayıp doğrulamadığı sorgulanmıştır.

OSMANLI'DA TUĞLA ÜRETİMİ VE KULLANIMI

Osmanlı'da 16. ve 19. yüzyıllar arasında, İstanbul ve çevresindeki tuğla üretimi Eceabat, Gelibolu, Tekirdağ, Bakırköy, Eyüp, Sütlüce, Hasköy, Piri Paşa, Kağıthane, Büyükdere, Üsküdar, Darica, Yalova ve İzmit Körfezi'nde gerçekleştirilmiştir (Kâhya 1992: 13; Aktuğ Kolay 2016: 213; Kaya 2017: 167). 18. yüzyıldaki Endüstri Devrimi'ne kadar geleneksel tuğla üretimi bilginin ve becerinin ustadan çırağa aktarıldığı son derece yavaş bir gelişim süreci izlemektedir. Hammadde kaynağı kilin çıkarılması, hamurunun hazırlanması, şekillendirilmesi, kurutulması ve pişirilmesi safhaları insan gücü ve tecrübesine ihtiyaç duymaktadır (Kâhya 1992: 6). Üretim sürecinin en önemli unsuru tuğlacılar ve sezonluk çalışan gezici işçilerdir. İlkbaharın ortasından sonbaharın sonuna kadar yağışsız havalarda çalışırlar. İhtiyaca göre çok kısa süre farklı şehirlerde görev alabilirler. 16. yüzyılın sonunda Osmanlı'daki tanınmış en büyük tuğla loncası Kırklareli, Mürefte, Hoşköy ve Şarköy'de toplanmış yaklaşık 800 üyeli Trakya Loncası'dır. Osmanlı'da çalışan tuğlacıların çoğu Trakyalı Rumlardan meydana gelmektedir (Kâhya 1992: 10-11). Sadece Trakya'dan ibaret olmayan tuğla üretiminin kalitesini arttırmak, tuğlaların kil kalitesi, ağırlıkları, boyutları ile pişirilmelerine dair kontroller ve çalışmalar Ahilik Örgütü'nün koymuş olduğu belli başlı kurallara göre yürütülmüştür (Kâhya 1992: 12). 1564 yılında Tekirdağ Kadısı'na hitaben yazılan belgede İstanbul'a gönderilmek için üretilen tuğlaların küçük boyutlu ve iyi pişirilmediği, hilesiz tuğlaların üretilmesi gerektiği ifade edilirken, 1596 yılında ise Hassa Mimarbaşı Davut

Ağa, Haliç'teki Hasköy tuğla esnafına taahhüt edilen tuğlaları pişirmemeleri üzerine, eski kalıplarla eski usule göre tuğlanın üretilmesini emretmiştir (Kaya 2017: 168). Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de İstanbul'un alınmasıyla faaliyete geçtiği düşünülen ve saraya hizmet eden ilk mimarlık örgütlenmesi niteliğindeki Hassa Mimarlar Ocağı, kamu yapılarının onarım ve inşaatından sorumludur. Varlığını 19. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdürmüş ve teknolojik gereksinimler sebebiyle yerine Ebniye-i Hassa Müdüriyeti kurulmuştur (Yergün 2002: 23).

Osmanlı'da tuğla üretimi, tuğla harmanı denilen açık geniş alanlarda tuğlanın şekillendirildiği, kurutulup pişirildiği insan gücüne dayalı teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmış üretim modelidir (Er 2013: 62). Tuğlalar sahra fırını adı verilen fırınlarda zorlu bir ısı kontrol sürecinden sonra oldukça fazla üretim artışı vererek üretilmektedir. Üretimin mevsimsel oluşu ile yağışsız dönemlerde yapılması gibi nedenler eklendikten sonra tuğla harmanlarının 19. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber ekonomik açıdan değer kaybettiği görülmektedir. Ancak 20. yüzyılın sonlarına kadar üretim sürecini devam ettirmiştir (Kâhya 1992: 14). Bir diğer tuğla fırını ise 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı'da kullanılan sabit basit fırın olarak bilinen veya Balkan tipi fırınlardır. Eski örneklerine Tekirdağ'da Hoşköy ve Mürefte'de rastlanırken, fırınlar tuğlaların hızlı bir şekilde ulaştırılması adına kıyıya yakın yerlere yerleştirilmişlerdir. Yoğun tuğla ihtiyacının karşılanabilmesi için günümüzdeki fırınların öncüsü olarak kabul edilmektedir (Kâhya 1992: 10). İki katlı olacak şekilde yapılan fırınların ilk katı ateşleme kısmıdır ve toprağa gömülü haldedir. İkinci kat ise malzemelerin olduğu bölmedir. Yuvarlak form yerine, kare veya dikdörtgen biçimli olan fırınların iç duvarları tuğladan inşa edilirken dış cepheleri pişirme esnasında oluşabilecek genleşmeyi önleyebilmek için taş örülerek desteklenmektedir. Duvar örgüsünde tuğla ve kiremit kullanılırken kil, bağlayıcı harç vazifesi görmektedir (Kâhya 1992: 10-11).

Osmanlı'da üretilen tuğlalar boyut, biçim, nitelik, ağırlık, kullanıldığı yer, üretildikleri harman yeri, satış fiyatı, satış şekli ya da birkaçını bir arada barındıran adlarla tanımlanmıştır (Kaya 2017: 167). 19. yüzyılın başında tuğlaların Beylik ve Topaç Tuğla, Beylik ve Çarşı Tuğla, Harci Çarşı Tuğla, Battal Tuğla, Kebir Şişhâne Tuğla, Sagir Şişhane Tuğla, Bahçe Tuğla, Minare Tuğlası, Tepek Tuğlası, Mucuf Tuğlası şeklinde fiyatlandırılması tuğla çeşitliliğini ortaya koymaktadır (Kaya 2017: 168). Tuğlalar "tuğla-i carşu" (tam tuğla), "tuğla-i miri carşu" (yarım tuğla) ve "tuğla-i harci carşu" (battal tuğla) olarak üç farklı boyutta üretilirken, kemer, tonoz ve almaşık duvar yapımında kullanılan tam tuğla 24x24, 28x28, 30x30 cm ebatlarında, 3, 3.5, 4, 4.5 cm kalınlığında yassı

tuğlalar (Yergün 2002: 58; Çiftçi ve Yergün 2012: 179). Ayrıca tuğlalar yapılış biçimi ve işlevine göre duvar yapımında kullanılmak üzere adi ve tazyik tuğlası ile yüksek sıcaklıklara maruz kalan fabrika ve atölyelerde kullanılan ateş tuğlası şeklinde adlandırılmıştır (Tok 2015: 772).

Bizans'ta "Keremitya" adı verilen (Kaya 2017: 168) Haliç ve çevresi tıpkı Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı'da tuğla üretiminin ana merkezi konumundadır. Sütluçe ve Hasköy arasındaki Piri Paşa Osmanlı'da tuğla harmanlarının sayıca yüksek olduğu bir yerdir. Haliç'in doğu yakasında siyah kilin ağırlıkta olduğu ifade edilmektedir. Eyüp tuğla harmanları Büyükdere'den gelen sarı renkli kille İstinye'den gelen adına Rum kili denilen killeri karıştırarak işlemektedirler. Bu killer önceleri arabalarla Kağıthane'ye getirilirken, 1723 yılında Kağıthane Sarayı'nın inşası sonrasında İstinye sahilinden Defterdar iskelesine ve oradan çevredeki çömlekçi dükkanlarına getirilmiştir. Bölgedeki tuğla harmanlarında Eğimli Ermenilerin çalıştığı belirtilmektedir (Kâhya 1992: 14). Gerekli hammadde ve insan gücüne sahip Haliç'in liman ve ulaşım yollarına yakınlığı, yerleşim yerlerinin dışında geniş üretim yerlerine sahip olması nedeniyle Bizans'tan beri tuğla üretimi için tercih edilmektedir.

18. yüzyılın başlarında Avrupa'dan etkilenmeye başlayan ve Batılılaşma hareketleri olarak tanımlanan sürece giren Osmanlı'da mimari alanda önemli değişimler gerçekleşmiştir. Fransa'daki sarayların sentezi olarak değerlendirilebilecek "Sadabat" kavramı Haliç'in kuzeyinde Kağıthane'de kendine yer bulmuştur. Saltanat ailesinin Haliç ve Boğaziçi kıyılarında yapı inşa etme arzuları yine bu döneme denk gelmektedir. Batı mimarisine ve kent dokusuna uygun ilk kamu yapılarının görülmeye başlandığı 18. yüzyılın sonunda III. Selim döneminde Avrupa tarzı askeri okul ve kışlalar inşa edilmiştir (Yergün 2002: 12). 16. ve 19. yüzyıllar arasında üretilen tuğlalara ve Batılılaşma hareketlerine karşın halkın çoğunluğu kâğır binalar inşa edemeyecek kadar yoksul olduğundan İstanbul'da Galata, Pera ve Suriçi'nde yapı stokunun büyük bir kısmını ahşap binalar oluşturmaktadır (Yergün 2002: 13).

1839 yılındaki Tanzimat Fermanı sonrasındaki dönem Osmanlı'da modernleşmenin yolunu açmıştır. Tanzimat'ın önemli kişilerinden Mustafa Reşid Paşa 1836 yılında Londra elçisiyken II. Mahmut'a edindiği izlenimleri aktararak İstanbul'daki ahşap binaların sürekli yangınlara maruz kaldığını, binaların ahşap yerine kâğır olması gerektiğini ve sokakların yeniden düzenlenerek rahat ulaşılabilir olmasını ifade etmiştir (Yergün 2002: 15). Bu izlenimler neticesinde II. Mahmut orduyu, ordu binalarını modern hale getirmek ve mevcut geleneksel ahşap mimariyi kâğır binalara dönüştürüp geniş ve

boş arazilere taşımak, sokakları yeniden düzenleyerek herhangi bir yangında rahat ulaşımı, yangına müdahaleyi mümkün kılabilmek amacıyla Prusyalı Maraşel Helmuth von Moltke'yi Osmanlı'ya davet edip görevlendirmiştir (Yergün 2002: 15).

Kırım Savaşı sonrasında 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı 19. yüzyıldaki köklü değişimlerin ana unsurları arasında yer alır. Sultan Abdülmecid'in 1856 yılında inşaatı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'na taşınmasının ardından sarayın davranış biçimine uygun hareket eden varlıklı Müslüman halkın da Dolmabahçe'ye yakın Akaretler, Teşvikiye ve Nişantaşı'nda inşa edilen kâğır binalara yerleştiği görülmektedir (Yergün 2002: 18). Suriçi ise eski kent dokusunu korumaya devam etmekle beraber 19. yüzyılın ikinci yarısında Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Samatya gibi gayrimüslim mahallerde kâğır konutlar inşa edilmeye başlanmıştır (Kuban 2020: 80).

Islahat Fermanı gayrimüslim Osmanlılara yapı faaliyetlerinde büyük bir özgürlük tanımıştır (Sağ 2016: 93). 1870 yılındaki büyük Pera yangını onlarca mahalleyi ve üç binden fazla ahşap evin ortadan kalkmasına neden olurken gayrimüslimlere tanınan inşaat faaliyetlerindeki serbestlikle Pera'nın Batı tarzı modern bir yüze sahip olmasının da önü açılmıştır (Yergün 2002: 18; Eldem 2017: 465). Ayrıca 19. yüzyılda elçiliklerin Pera'ya taşınması ile kâğır bina olarak yeniden inşa edilen elçilik binalarında görev alan gayrimüslim ve Avrupalı mimarlar bölgenin çehresini değiştirmeye başlamışlardır. 1868'de İstanbul'da altı adet serbest mimarlık bürosu varken yüzyılın sonunda yirmiyi bulmuştur (Yergün 2002: 25-26). Bu sürecin etkisi aynı zamanda varlıklı gayrimüslim tebaanın da Pera'yı yeni yerleşim bölgesi olarak görüp binalarını modern tarzda inşa ettirmeleri ile devam etmiştir. Pera'daki sosyal kulüpler, kafeler, restoranlar, tiyatrolar, pasajlar ve oteller başkentin yeni kültürel yaşam merkezine işaret etmektedir. Galata ise kurulan bankalar ve ticaret merkezleri sayesinde uluslararası ticaret niteliği kazanırken kültürel açıdan batıyı anımsatan Pera Osmanlı'nın batıya bakan yüzü olmuştur.

Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinde III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde yeni askeri yapıların inşası için tedarik edilen yabancı mimarlar göz önüne alındığında kökleri asırlara dayanan, ancak akademik eğitim almamış saraya bağlı Hassa Mimarlar Ocağı etkisini yitirmiştir (Yergün 2002: 23). Yangınların yıkıcı etkisi düşünüldüğünde yeni bir yapı sistemi oluşturmak isteyen yöneticilerin saraya bağlı mimarların gerekli teknolojik bilgiden yoksun olmasından dolayı çalışmaya başladıkları yabancı mimarlar, halkın da kâğır yapılara yavaş yavaş yönelmesi neticesinde kamu binaları dışına da ilgi göstermişlerdir.

Artan nüfus ile Avrupa tarzı modern mimari ihtiyacı İstanbul'da yoğun inşaat faaliyetlerini başlatmıştır. Tanzimat ile mimari alanda dönüşüm sürecine girilmesine karşın geleneksel mimarinin bir anda ortadan kalkması mümkün olmamıştır. İstanbul yangınlarının sonuçları mimaride yasal düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda 1848 ve 1864 yıllarında Ebniye Nizamnameleri (Yapılar Tüzüğü) çıkartılarak halk kâgir yapılara teşvik edilse de ahşap yapılara yasak getirilmemiştir. Ancak 1875 yılındaki Ebniye Suver-ı İnşaiyesine Dair Nizamnamesinde ahşap yapılar tamamen yasaklanmıştır. 1882 yılındaki Ebniye Kanunu (İmar Yasası) ile yollar, yangın yerleri ve binalarla ilgili düzenleme yapılmıştır. Çıkarılan kanunlar sonunda taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı kâgir yapıların inşa edilmesi geniş, düz sokak ve caddelerin birbirini kesen ızgara planlara sahip yeni bir kent dokusu yaratma düşüncesi İstanbul'da yer yer uygulanabilmiştir (Yergün 2002: 35-51; Tok 2015: 770).

Tanzimat'la birlikte artan nüfus ve büyüyen şehrin kâgir bina sayısına paralel olarak tuğla ihtiyacı artmış ve İstanbul'da 19. yüzyılın sonunda milyonlarca tuğla kullanılmıştır (Tok 2015: 771). 1846 yılında Paşabahçe Çukurçayırı Tuğla ve Kiremit Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi tarafından satın alınarak işletilmeyle kurulmuştur (Kurt *et. al.* 2016: 272). Fabrikaya ilave tuğla harmanları veya çeşitli yerel atölyelerin varlığına karşın tuğlaların büyük bir kısmı, yapı teknolojisinde ilerlemeler kaydeden makine ve teknik yeterliliğe sahip seri üretim yapan, Osmanlı ile ticari ilişkileri güçlü Avrupa ülkelerinden karşılanmıştır. Kullanılan tuğlaların çoğu Fransa'dan gelen kaliteli Marsilya tuğlası ve kiremitleridir. Akdeniz ile Karadeniz arasında ticaret yapan Fransa, gemiler sayesinde çok sayıda tuğlayı Marsilya'daki Saint Henri ve Saint André kasabalarından İstanbul'a ulaştırmıştır (Yergün 2002: 62; Tok 2015: 773). Büyükdere'deki tuğla fabrikasında üretimin pahalıya mal olması ve kalitesiz tuğla üretiminden dolayı Marsilya dışında daha hesaplı olması nedeniyle İtalya'nın kıyı şehri Livorno'dan tuğla ve kiremit ithal edilmiştir (Çiftçi ve Yergün 2012: 181; Kaya 2017: 171). 20. yüzyılın başında Fransa ve İtalya'dan ithal edilen tuğlalara, mekanik tuğla makinelerinin ilk defa 1840'larda ortaya çıktığı İngiltere, Almanya, Avusturya, Belçika ve Rusya'dan ithal edilen tonlarca ağırlıktaki tuğlalar eklenmiştir (Çiftçi ve Yergün 2012: 180; Tok 2015: 774; Tab. 1).

Meydana gelen teknolojik gelişmeler sayesinde 19. yüzyıl Avrupa ülkelerindeki tuğla üretimine benzer fiziksel özellikleri ile gelişen yüksek dirençli endüstriyel tuğlalar belirli bir standartta ve yoğunlukta Osmanlı'da üretilmeye başlanmıştır. Endüstriyel olarak üretilen modern tuğlalar 6–8 × 10–12 × 21–23 cm ebatlarında olup ucuz ve pratik oldukları için yapı malzemesi

ahşaba kıyasla kullanım kolaylığı sağlamış ve yangına dayanıklı olacak şekilde kâgir yapılarda kullanılmıştır (Yergün ve Çiftçi 2008: 1000). Osmanlı'nın 19. yüzyılın son çeyreğindeki yerli tuğlacılık faaliyetleri, Osmanlı vatandaşı gayrimüslim üreticiler veya Avrupa'dan gelen yabancı yatırımcılardan oluşmaktadır (Tok 2015: 775). Geleneksel tuğla harmanlarına ilave fabrikalardaki üretim süreci İstanbul'da Haliç kıyısında Hasköy, Karaağaç, Eyüp Bahariye Caddesi, Kağıthane ile Büyükdere, Feriköy, Göksu, Beykoz ve Helmuth von Moltke'nin işaret ettiği Selimiye Kışlası ile Haydarpaşa Hastanesi arasında başlamıştır (Çiftçi ve Yergün 2012: 182; Tok 2015: 775). 19. yüzyıl Osmanlı ticaret yıllıklarında İstanbul'da tuğla üreten yerli firmalar ve üretim yerleri hakkında yeterince bilgi vardır. Bunlar arasında 1891 tarihli Osmanlı Ticaret Yıllığı'ndan Haliç Ayazma Kapı'da "Aslanian Frères", İstanbul'un tuğla ihtiyacının üçte birini karşılayan çok kaliteli tuğla üretimi yapan Büyükdere Kalafatyeri'nde İtalyan "Pierre Salomone", Kağıthane'de "J. Camondo et Cie"; 1893-1894 tarihli Osmanlı Ticaret Yıllığı'ndan Haliç Karaağaç'ta "K. Demirdjian", 1894 tarihli Osmanlı Ticaret Yıllığı'ndan ise Göksu'da "J. Camando", Galata'da "Mustafa et Cie" ve Feriköy'de "Pasquale Rossi" adında tuğla üreticileri olduğu öğrenilmektedir (Çiftçi ve Yergün 2012: 183). Ayrıca Söğütözü'de "Şahbaz Agia" fabrikası 1882'de (Çiftçi ve Yergün 2012: 183), Göksu'da Mustafa Bey ve ortaklarının tuğla fabrikası 1890'lı yılların başında (Kaya 2017: 172), Büyükdere'de "Vasilaki" 1891'de (Eldem 2017: 468); Anadolu Hisarı'nda "Foti Kendros" 1893 yılında kurulmuştur (Köksal 2005: 248). 20. yüzyılda kurulan tuğla fabrikaları arasında 1910 yılında Fransız sermayeli Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası (Tok 2015: 775), 1912'de Büyükdere'de N. Demirciyan ve Mahdumları Tuğla Fabrikası (Köksal 2005: 248), 1912'de Eyüp Bahariye'de Yaşarzade Hasan Hüsnü Efendi Tuğla Fabrikası (Köksal 2005: 248), 1913'ten önce Göksu Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Köksal 2005: 248), 1913'te Tuzla'da "Pedotti" kardeşler tarafından kurulan ve hisse senedi çıkaran Osmanlı'daki ilk ve tek tuğla ve kiremit fabrikası (Sandalcı 1997: 55-56), 1913'te Pendik'te Stelyanidi Tuğla Fabrikası (Köksal 2005: 248), 1918 yılı öncesinde Merter'deki Haznedar fabrikası (Çiftçi ve Yergün 2012: 183), Cumhuriyet sonrasında Arslan Tuğla Fabrikası (Çiftçi ve Yergün 2012: 186), 1951'de ise Büyükdere'deki Topser Fabrikası bulunmaktadır (Çiftçi ve Yergün 2012: 183).

Çiftçi ve Yergün'e göre (2012: 183-184) 19. ve 20. yüzyıllara tarihli Büyükdere'de 14 tesis arasında, Briqueterie D. Demetropoulo Buyukdere, Briqueterie Halilbintihamed Buyuk-Dere, Briques Buyukdere A.N, Bien Presse B.I. Buyukdere, Atm St.... Briqueterie Buyuk Dere, Hall Ahmed Briqueterie Buyuk-Dere, Manizade & Tachdjoglou Buyuk Dere / Constantinople, Saraf Buyuk-Dere, Bouyouk Dere 1901, D. F Buyukdere, B-Dere/

Ams, Ali Nami Bouyouk Dere, Κώσθθ-Korφιαθθ Mıtonmap Σσε Buyuckdere ve yukarıda bahsedilen Topser Büyükdere yer almaktadır. İstanbul'daki 2 tesis içinde, Constantinople ve K. Demirdjian Constantinople vardır. Haliç kıyısında Karaağaç, Kırkağaç ve Hasköy'de 3 tesis, Cara-Agatch Constantinople, Kerk-Agatch Chahbazian Constantinople, Chahbazian Has-Keuy Briqueterie De Toutes Qualites isimleri ile bilinmektedir. Boğaz kıyısında Paşabahçe ve Göksu'da Societe Ottomane Tuilerie Pacha-Bagtche, Bricfield Company Ld Pacha-Baghtché, H Göksu - Osmanlıca yazı ile - T, Briqueterie Tuilerie Gueuk-Sou, Chenne Bosphore adlı 5 tesis bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul yakınındaki Tuzla'da Pedotti dışında S. P. Touzla fabrikası bulunmaktadır.

İstanbul dışında tuğla üretimi yapan ve İstanbul'a gerekli tuğla ihtiyacını karşılayan yerler arasında bugünkü Tekirdağ ilçesi Mürefte (Eldem 2017) ve Çanakkale ilçesi Eceabat (Maydos) ile Yunanistan'ın Selanik şehirleri bulunmaktadır. Mürefte'de iki tesis: Αχμετ Αλη Πασσα Μυριοφυτον, Demetreus X Laghias Myriophyton; Eceabat'ta (Maydos) üç tesis: ΙΓ Μαδτοσ, ΝΚ Μαδτοσ, Δδμ Μαδτοσ bulunmaktadır. Selanik şehrindeki Fratelli Allatini Salonicco firması İstanbul'a tuğla göndermektedir (Çiftçi ve Yergün 2012: 184). 19. yüzyılın sonlarında özel teşebbüslerin yanı sıra devlet adına üretim yapan tuğla fabrikaları da kurulmuştur. Yıldız Sarayı civarında, Sütlüce'de ve Çobançeşme'de olmak üzere üç adet fabrika sarayın ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi üretim fazlasını piyasaya sürmüşlerdir (Kaya 2017: 173). Devletin kaldırdığı vergilerle birlikte kaliteli yerli tuğla üretiminde görülen artış sayesinde ithal tuğlaların rekabet gücü azalmıştır (Ürer *et. al.* 2019: 434-435).

19. yüzyılın ortalarında icat edilen yeni bir fırın sistemi ile tuğla sektöründe ilerleme kaydedilmiştir. 1858 yılında Friedrich Eduard Hoffmann tarafından Almanya'da tasarlanan Hoffman tuğla fırınları 120-160 metre uzunluğa, 15-20 metre genişliğe, sabit çatı sistemine, kalın duvarlara ve ısı yalıtımına sahip olmakla birlikte yüksek enerji verimliliği sayesinde tüm yıl boyunca tuğla üretimi yapmak için elverişli bir sisteme sahiptir. Artan nüfus ve yapı stoku düşünüldüğünde Hoffmann fırınları her zaman üretim yaparak gerekli ihtiyacı karşılayabilecek durumdadır. Ancak Osmanlı'da sadece Fratelli Allatini Salonicco firması ile Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası Hoffmann fırınlarını kullanmışlardır (Tok 2015: 778).

Bahsi geçen tuğla fabrikalarının günümüzde birkaçının izine rastlanmaktadır. Bunlardan Sütlüce'de 1882 yılında faaliyete geçen Şahbaz Agiya Mahdumları Tuğla Fabrikası'nın muhtemel duvar kalıntıları ile dikdörtgen planlı yapılarına rastlanmıştır (Köksal 2005:

87; D.141-142). Fransız sermayesi ile 1910 yılında kurulan Paşabahçe Kiremit ve Tuğla Fabrikası'na ait müdüriyet binalarından biri, tuğla kurutma alanı ile bazı duvar kalıntıları günümüze ulaşmıştır (Köksal 2005: 88; D.143-145). Devlet himayesi ile kurulmuş Haznedar Tuğla Fabrikası ise 2008 yılına dek Merter'deki arazide üretim yapmaya devam etmiş (Köksal 2005: 88; D.146-147); ancak Çerkezköy ve son olarak Silivri tesislerine taşınan firmanın uzun yıllar üretim yaptığı arazide tuğla fabrikasına ait herhangi bir iz kalmamıştır.

HAYDARPAŞA TREN GARI VE ÇEVRESİ

IV. Haçlı seferinde Haçlılar Venedik'ten Kudüs'e yola çıktıklarında Haziran 1203'te Khalkedon'a demir atarak büyük olasılıkla Bizans'a ait yazlık sarayda üç gün boyunca dinlenerek ve kendileri için gerekli yiyecekleri etrafındaki bereketli topraklardan sağlayıp Konstantinopolis'e yola çıktıkları belirtilmektedir (Yavuz 2005: 16; Eyice 2017: 81). Yazlık sarayın bugünkü Haydarpaşa'da veya 19. yüzyıldaki ismi ile Haydarpaşa Çayırılığı'nda olma ihtimali vardır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri arşivlerinde Maarif Nazırı Zühdü Bey tarafından Müze-i Hümayun'a yazılmış dilekçelerde 1892 yılında demiryolu mühendislerinin inşa edilen bir yapının temel hafriyatında bulunan lahit ve eski eserlerin Bizans'a ait olduğu ifade edilmiştir (Kösebay Erkan 2013: 102). Tüm bu ifadelerin dışında 2018 yılının Mayıs ayında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin denetiminde başlayan Haydarpaşa Kurtarma kazılarında Bizans'a ait kalıntılar tespit edilmiştir.

İstanbul Osmanlı tarafından alındıktan sonra Haydarpaşa Çayırılığı süvari birliklerinin eğitim alanı olmuştur. Haydarpaşa kazılarında tespit edilen kalıntılar sayesinde III. Murat dönemindeki 12 yıllık İran Seferi öncesi hazırlıkların ordugâh alanında yapıldığı anlaşılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın ve oğlu II. Selim'in sadrazamlığını yapan Haydarpaşa isimli kişi çayırılığa yazlık bir ev yaptırmıştır. Yazlık evin inşasından sonra bu alana Haydarpaşa'nın Bahçesi denilmiştir (Atılğan 2011: 13). Nizam-ı Cedid ordusu için inşa edilen Selimiye Kışlası'nın yapımında görev alan Sadrazam Haydarpaşa'nın gayretlerine ithafen Sultan III. Selim tarafından bölgeye Haydarpaşa Çayırılığı ismi verilmiştir (Atılğan 2011: 13). Haydarpaşa Çayırılığı'nda 1807 tarihinden ilk gar binasının yapımına dek geçen yaklaşık 65 yıllık sürede düğünler, panayırılar ve spor karşılaşmaları gibi çeşitli organizasyonlar gerçekleşmiştir (Atılğan 2011: 18). 1854-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı esnasında ölen İngiliz askerler için yapılan mezarlık ve anıt, eski GATA Askeri Hastanesi, Haydarpaşa Numune Hastanesi ve eski Haydarpaşa Lisesi tren garının etrafındaki önemli yapılarıdır (Yavuz 2005: 15; Sağ 2016). Haydarpaşa, çevresindeki önemli yapıları, tren garı, limanı ve iskelesi ile özdeşleşirken bugünkü Yeldeğirmeni ve İbrahimağa mıntıkları ile Acıbadem semti Haydarpaşa alanına dâhildir.

Fotoğraf 1: İlk gar binasının kuzeyden görünümü (Yıldız Fotoğraf Arşivi). / North view of the first station building. (Yıldız Photo Archive).

1872 yılında Sultan Abdülaziz Haydarpaşa'dan başlayarak Ankara ve Bağdat üzerinden İran Körfezi'ne ulaşacak demiryolu hattı projesi için Alman mühendis Wilhelm von Pressel'i görevlendirmiştir (Bartsch 2014: 230). Yerli sermaye ile devlet eliyle ve olanakları (Kaynar 2015: 140) sayesinde 11 Mart 1872 tarihinde iki katlı ahşap gar binasının temeli atılmış ve 22 Eylül 1872'de Haydarpaşa-Pendik seferi ile hizmete girmiştir (Kösebay Erkan 2013: 103). Haydarpaşa Çayırılığı'nda, İngiliz Mezarlığı'nın güneydoğusunda yer alan ilk gar binası bugünkü konumu ile 1 ve 2 no'lu peronların doğu ucunun altında kalmıştır (Foto. 1). Bazı ekonomik sıkıntılara rağmen 3 Mayıs 1873 tarihinde Haydarpaşa-İzmit arasındaki demiryolu hattı İbrahimağa ve Yeldeğirmeni arasından geçerek açılmıştır (Atılğan 2011: 9; Kaynar 2015: 137). Haydarpaşa Tren Garı önce iki katlı nispeten küçük inşa edilirken 1890 yılındaki kat ilavesiyle toplamda üç katlı ve daha büyük bir binada hizmetini sürdürmüştür (Foto. 2). Gar 1894 yılındaki İzmit Depremi sonrasında büyük hasar görek kısmen yıkılıp onarım görmüştür (Bartsch 2014: 238-239).

Fotoğraf 2: 1890 yılında yenilenen ilk gar binasının kuzeybatıdan görünümü (Ed. Ludwigsohn Freres, İBB Atatürk Kitaplığı). / Northwest view of the the first station building renovated in 1890 (Ed. Ludwigsohn Freres, İBB Atatürk Library).

Yerli sermayeli ve devlet imkânlarıyla işletilen hatta yaşanan zararların yol açtığı ekonomik zorluklar sebebiyle 1880 yılında Messrs Ludwing Seefelder, Wm. John Alt, Charles S. Hanson & Co. ve D. Zafiropoulo adlı İngiliz girişim grubu hattın yirmi yıllık işletmesini kiralamıştır (Kösebay Erkan 2013: 104; Kaynar 2015: 141). Ancak işletme sekiz yıl devam ettirilebilmiştir. 1888 yılında Haydarpaşa-İzmit hattını Eskişehir üzerinden Ankara'ya bağlamak amacıyla demiryolu projesi Alman Deutsche Bank'a verilmiştir. Alman Deutsche Bank 1889 yılında Anadolu Demiryolları ile ilgili Société du Chemin der Fer Ottoman d'Anatolie adlı şirketi kurarak inşaattan Alman Philipp Holzmann ile denizaşırı projelerde tecrübeli Fransız inşaat firması Régie Générale des Chemins der Fer sorumlu olmuştur. 31 Aralık 1892'de hat Ankara'ya ulaştırılmıştır. Alman sermayeli Anadolu Demiryolları şirketi Eskişehir Konya arasındaki 445 km'lik hattı Fransız şirketin ayrılmasına karşın 3 yılda tamamlayarak 20 Temmuz 1896'da devreye sokmuştur (Bartsch 2014: 230).

Fotoğraf 3: 1890 yılı öncesine ait kartpostalda ilk gar binası ve deniz kıyısının kuzeyden görünümü (Ed. Georges Papantoin, İBB Atatürk Kitaplığı). / The first station building and the seashore on the postcard dating back to 1890, the view from the north (Ed. Georges Papantoin, İBB Atatürk Library).

Haydarpaşa'daki gar binasının kurulmasından sonra insan hareketliliğinden daha çok ticari malların sevkiyatında yoğunluk yaşanmıştır. Gar binasına kadar gelen malların rıhtıma ulaştırılması yine raylarla sağlanmıştır (Foto. 3, 4). Ancak İdostan dolayı rıhtıma yanaşamayan gemilerden dolayı liman ihtiyacı doğmuştur. Bu anlamda 1889 yılında liman inşasına karar verilir. Limandan önce dalgakıran yapılır. Alman firması Philipp Holzmann 1900 yılında inşaata başlamıştır. Limanın temel atma töreni için II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı planlanmışsa da gerçekleşmemiş, daha önceden yapılan ve üzerinde kitabe olan mermerden hatıra sütunu dalgakıran üzerine dikilmiştir. Temel atma töreni ileri bir tarih olan 1902'de gerçekleşmiştir. 14 Nisan 1903 yılında liman hizmete sokulmuştur (Yavuz 2005: 21; Kösebay Erkan 2013: 104).

Fotoğraf 4: İlk gar binasının önündeki iskelenin kuzeyden görünümü (Ed. Ludwigsohn Freres, İBB Atatürk Kitaplığı). / *The pier in front of the first station building, the view from the north* (Ed. Ludwigsohn Freres, İBB Atatürk Library).

Yeni liman için İngiliz Mezarlığı'nın önü (Yavuz 2005: 21), eski Üsküdar Caddesi önüne (Foto. 3) kadar deniz doldurulmuştur. Denizin doldurularak 21 metre uzunluğundaki her bir ahşap kazıktan toplam 1100 ahşap kazığın üstüne ızgara plan üzerine Hereke'den getirilen açık pembe renkli mermer bloklar yerleştirilmiştir (Atılğan 2011: 32). Liman tesisleri içerisinde silo, depo, gümrük binası, liman polisi binası, liman (rıhtım idaresi), pasaport idaresi (askeri karakol), elektrik santrali binası, yataklı yemekli vagonlar şefliği sonradan inşa edilen bekleme salonu muhacir misafirhaneleri bulunmaktadır (Foto. 5) (Yavuz 2005: 27-32; Atılğan 2011: 25). Avrupa standartlarındaki limanda artan insan ve ticaret trafiğinden dolayı yeni bir binanın yapılmasını zorunlu hale gelmiştir.

Fotoğraf 5: İkinci gar binasının inşaatı öncesinde limanın kuzeyden görünümü (Ed. Constantin Nittis, İBB Atatürk Kitaplığı). / *The harbor before the construction of the second station building, the view from the north* (Ed. Constantin Nittis, İBB Atatürk Library).

II. Abdülhamid Haydarpaşa'da uzaktan bakıldığında görkemiyle dikkat çekecek yeni bir tren garının yapılmasını istemiştir. Padişah demiryolu inşaat projeleri ile canlanan ekonomiden memnun kalmış ve hattın

ilerlemesiyle artacak güçlü yönetimi için projenin devam etmesini istemiştir. Bağdat Demiryolları Projesi ile Almanya yakından ilgilenmiştir. Proje Almanya için sadece ekonomik anlamda değil siyaset, madencilik ve özellikle arkeolojik kalıntılar (Bartsch 2014: 241) için önemli hale gelmiştir.

İkinci gar binasının inşasında mimar Hellmuth Cuna ile Otto Ritter görev almıştır (Kösebay Erkan 2013: 104). Alman mimar ve mühendislerin yanı sıra taş işlerinde İtalyan ustalar çalışmıştır¹. Gar binasının inşaatına 30 Mayıs 1906 yılında başlanmış ve 19 Ağustos 1908 tarihinde tamamlanmıştır. Ancak tümüyle hizmete girmesi 4 Kasım 1909 tarihinde mümkün olmuştur (Foto. 6).

Fotoğraf 6: 1910'lu yıllara ait kartpostalda ikinci gar binasının güneyden görünümü (SALT Araştırma). / *The second station building on a postcard from the 1910s, the view from the south* (SALT Research).

Binanın dış cephesini Osmaneli'nden getirilen Lefke taşları oluşturmaktadır. 2525 m2 arsa üzerine kurulan, ancak sonrasında 3836 m2'lik alana yayılan binanın U şeklinde planı vardır. Bodrum ve zemin katların üstünde üç kat ile çatı katı bulunmaktadır. Art-Nouveau süslemelerle bezenmiş bina Alman Neo Klasik üslupta yapılmıştır (Atılğan 2011: 35). Farklı dönemlerde farklı yerlere inşa edilen her iki gar binasının 1939 yılına kadar varlığını bir arada sürdürdüğü bilinmektedir (Kösebay Erkan 2013: 103).

6 Eylül 1917 yılında Almanya'dan Osmanlı'ya Anadolu'ya gönderilmek üzere ulaştırılan cephanenin yük trenlerine taşınması esnasında ateş almasıyla gar

¹ Yeldeğirmeni Mahallesi'ndeki Osmangazi İlköğretim Okulu garın yapımı için Almanya'dan gelen mühendis ve mimarlar tarafından çocuklarının eğitimi için gar inşaatından artan malzemelerle 1902-1903'te yapılmıştır. Mahallede bulunan Valpreda Apartmanı ise Levi Kehribarcı tarafından garın inşaatında çalışan mühendislerle 1909'da yaptırılmış, bir dönem garın taş işçiliğini yapan İtalyan ustalara ev sahipliği yaptığı için de sonraları İtalyan Apartmanı olarak anılmıştır (Tarkay 2010: 134).

Şekil 1: Makalede adı geçen bölgeleri gösteren plan (Nisan 1906 tarihli Charles Edward Goad ve 1930 yılına ait Pervititch planlarından uyarlanmıştır). / Plan showing the regions described in the article (adapted from the Charles Edward Goad of April 1906 plan and the Pervititch plan of 1930)

binasının büyük bir bölümü yanmıştır (Yavuz 2005: 23). Geçirdiği onarımlarla eski haline dönmesi ise 1931-1932 yıllarını bulmuştur. 15 Kasım 1979 yılında Independenta isimli tankerin gemiyle çarpışması sonucunda patlama meydana gelmiş, gar binasının vitraylarında hasar oluşmuştur. 28 Kasım 2010 tarihinde çatısında yürütülen çalışmalar esnasında yangın çıkmış ve çatı katı kullanılmaz hale gelmiştir (Manap 2019: 17). 2012 yılı başından itibaren tren seferlerine ara verilmiş, 19 Haziran 2013 tarihinde gar seferlere kapatılmıştır. Gar binasında 2015 yılında başlayan restorasyon süreci 2024 yılına dek süreceği öngörülmektedir (Manap 2019: 18).

HAYDARPAŞA KAZILARINDAKİ 19. VE 20. YÜZYIL DAMGALI TUĞLALAR

İstanbul ili Kadıköy ilçesinde Haydarpaşa Tren Garı'nda, "Marmaray Projesi Gebze-Halkalı Banliyö Hattı İyileştirme" projesi kapsamında peronlar ve demiryolları arasındaki bölgede İstanbul 5 Numaralı Kültür Varlıkları Koruma Bölge Müdürlüğü'nün kararı ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin başkanlığında Mayıs 2018'de kurtarma kazılarına başlanmıştır. Çalışmalar gar önünde, peron aralarında, eski yaya yolunun ve Haydar Baba Türbesi çevresinde, menfez, ordugâh, İbrahimağa bölgelerinde sürmektedir. Alanda MÖ 5. yüzyıl ile

Cumhuriyet Dönemi arasındaki sürece ait önemli bilgilere ulaşılmıştır. Yoğunluğu İbrahimağa bölgesinde olmak üzere Khalkedon sikkelerine, peron arasında platformu ile tespit edilen Hellenistik yapıya, Erken Dönem Bizans klisesine ve mezar alanına, ikinci gar binasının inşaatı sırasında doldurulan deniz dolgusuna kurtarma kazıları sayesinde ulaşılmıştır.

Haydarpaşa tren garı ile ilişkili yapılar, deniz doldurularak genişletilen alan üzerine eskilerin üzerine yenilerinin inşa edilmesi ile 1870'li yıllardan itibaren pek çok kez değişikliğe uğramıştır. Kazılarda yapılan tüm yenilemeler takip edilmektedir. Bu çalışmaya konu olan 19. ve 20. yüzyıla ait damgalı tuğlalar ise kazı sahasının sekiz farklı alanında tespit edilmiş olup bu alanlar anlatımı kolaylaştırmak adına planda harflerle belirtilmiştir (Şek. 1). Buna göre ilk gar binasındaki bölge A, ilk gar binasının güneyi B, menfezin batısı C, 1 numaralı peronun güneyi D, lojman alanı E, 3 ve 4 numaralı peronların arası F, Haydarpaşa Caddesi'nin güneyi G ve İbrahimağa Bölgesi H harfi ile adlandırılmıştır. Damgalı tuğlaların ele geçtiği alanlar arasında bir binanın duvarlarında kullandığı anlaşılan tek bölge ilk gar binasının güneyindeki yapılarda (B) ele geçmiştir. Geri kalan tüm alanlarda damgalı tuğlalar ya alt yapı sisteminden ya da karışık dolgu içinden gelmiştir.

Fotoğraf 7: Atık su kanalının doğudan görünümü (Kazı Arşivi). / The waste water canal, view of from the east (Excavation Archive).

A- İlk Gar Binasının Batısı

1872 yılında inşa edilen ve birkaç kez yenilenen ilk gar binasının 1939 yılına kadar kullanıldığı bilinmekle birlikte 1945 yılında açılan² Haydarpaşa (Tıbbiye) Köprüsü'nün yapımı sırasında ilk gar binasının kesinlikle yıkılmış olması gerekir. Günümüzdeki adları ile Tıbbiye Caddesi'nden Rıhtım Caddesi'ne bağlanan köprü'nün üzerinden ayrılan bir yol ilk gar binasının hemen kuzeyinden ikinci gar binasına bağlanmaktaydı. Köprü'nün yer aldığı fotoğraflarda ilk gar binası görülmemektedir.

Fotoğraf 8: Kanaldan detay (Kazı Arşivi). / Detail from the canal (Excavation Archive).

Fotoğraf 9: Kanalın tabanındaki tuğla döşeme. / Brick pavement at the base of the canal (Excavation Archive).

İlk gar binasının hemen batısında 1900, 1903 yıllarına ait planlarda³ yer alan ve 1906 planında Haydarpaşa Caddesi'nin Haydarpaşa Yolu-Yalı Caddesi⁴ ile birleştiği köşenin kuzeyinde restoran olarak not edilen ufak bir bina yer almaktadır. Bina günümüzde Haydar Baba türbesinin kuzeybatısındadır ve 1 no'lu peronun altında kalmıştır. 1890 yılı öncesine ait kartpostallarda aynı konumda tek katlı yapılar, 1890 sonrası kartpostallarda ise iki katlı bir yapının olduğu görülmektedir (Foto. 2). Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde söz konusu binanın hemen güneyine denk gelen alanda, 1 no'lu peronun güney kenarına hemen hemen paralel uzanan bir atık su kanalı tespit edilmiştir (Foto. 7).

Üstü sal taş ile kapalı, yanları ve tabanı tuğla ile örülü kanalın yenilemeler geçirerek 20. yüzyılın sonuna kadar kullanıldığı içinden çıkan kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kanalın inşa şekline bakıldığında ise önce tabanına tuğlaların döşendiği sonra yan duvarların örüldüğü daha sonra da iç kısmına yeni bir taban ve yan duvarlar eklenerek üstünün kapatıldığı görülmektedir. Kanalın yanlarındaki dış duvarda yan yüzünde Osmanlı, Ermeni ve Latin harfleri ile Chahbaz (Lev. 5.1) damgalı *in situ* tuğlalara çok sayıda rastlanırken (Foto. 8) kanalın en alttaki tabanına döşenen *in situ* durumdaki tuğlalarda SP damgası bulunmaktadır (Foto. 9). En alttaki tabanda kırık ve yarım vaziyetteki tuğlalar ikincil kullanıma işaret

² Köprü'nün açılışı Cumhuriyet Gazetesi'nin 30 Ağustos 1945 tarihli sayısına konu olmuştur (bkz. https://www.cumhuriyetarsivi.com/sign/buy_page.xhtml?news=3278684&no=2)

³ Devam eden paragraflarda bahsi geçen 1900 yılı planı 21 Eylül 1900 tarihli Hardarpaşa Limanı planıdır (bkz. Kösebay Erkan 2007: EK D.3 Şekil 1). 1903 yılı planı aynı yıl Zeitschrift für Bauwesen adlı dergide Haydarpaşa planı olarak yayınlanmıştır (Denicke 1903; bkz. Kösebay Erkan 2007: EK D.3 Şekil 2). 1906 yılı planı Charles Edward Goad tarafından hazırlanmıştır. 1913-1914 yılı planı Alman Mavisi olarak bilinen Deutsch Syndikat für Staebaliche Arbeiten şirketi tarafından ve 1930 yılı planı Jacques Pervititch tarafından hazırlanmıştır.

⁴ Cadde isimleri yıllar içinde değiştiğinden Şekil 1'de belirtilen caddelerin konumları dikkate alınmalıdır.

Fotoğraf 10: 1890 öncesine ait kartpostalda kafe ve otel binasının güneybatıdan görünümü (Ed. Max Fruchtermann). / *The cafe and hotel building on postcard dating back to 1890, the view from the southwest (Ed. Max Fruchtermann).*

etmekte ve bu durum tuğlaların bir binanın yıkıntılarından elde edildiklerini ve üretildikleri tarihten daha sonraki bir zamanda kanalda kullanıldıklarını akla getirmektedir. Kanalin ilk gar binası ile çevresindeki binaların atıklarını denize aktaran bir atık su kanalı olduğu ve ilk gar ile birlikte yapıldığı düşünülmektedir.

SP damgalı tuğlalarla ilgili ulaşılan en erken tarih Akaretler'de bulunduğu için 1875 yılıdır. Chahbaz damgalı tuğlalar ise eğer 1882'de kurulan Şahbaz Agia tuğla fabrikasında (Çiftçi ve Yergün 2012: 183) üretildilerse bu tarihten önceye ait olamazlar. Sonuç olarak kanal ya en erken 1872 yılında yapılmış ve en erken 1882'de yenilenmiştir ya da en erken 1882 yılında inşa edilmiştir. Bu durumda her iki tuğlayı da 19 yüzyılın son çeyreğine tarihlenmek yanlış olmayacaktır.

B –İlk Gar Binasının Güneyi

Günümüzde peronların altında kalan ilk gar binasının güneyinde gerçekleştirilen kazılarda 19. yüzyıl sonundan 20 yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdüren yapılarla ilgili damgalı tuğlalar ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu yapıların hemen güney bitişiğinde mezar taşında Lahuti Abdullah Baba'ya ait olduğu anlaşılan ve 1950'li yıllarda onarım gören Haydar Baba Türbesi bulunmaktadır (Atılğan 2011: 57). Rayların arasında yer alan türbe makinistlerin yolculuk öncesi gelip dua ettikleri türbe zamanla günümüzdeki ismi ile bilinir olmuştur. Günümüzde türbe yerinde durmaktadır ve arkeolojik kazılar neticesinde türbenin kuzeyinde farklı dönemlerin kalıntılarına ulaşılmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan 19. ve 20. yüzyıla ait tuğlalar yoğun şekilde ele geçmekle birlikte binada yapı malzemesi olarak kullanılan damgalı tuğlalar sadece bu alanda tespit edilmiştir.

Fotoğraf 11: Kafe ve Otel binası etrafındaki kazılar sonrasına ait hava fotoğrafı (Kazı Arşivi). / *Aerial photograph of the excavations around the cafe and hotel building (Excavation Archive).*

Plan ve fotoğraflardan anlaşıldığı üzere ilk gar binasının hemen güneyinde kafe ve otel hizmeti veren iki katlı kâğır yapı bulunmaktadır (Foto. 10) (Kösebay Erkan 2007: 50). Tren yolculuğu öncesi ve sonrasında yolcuların dinlenmeleri için inşa edilmesi muhtemel yapının kesin inşa tarihine dair bilgimiz yoktur. Bununla birlikte Osmanlı arşivlerinde Haydarpaşa istasyonu karşısında mağazalar, gazino ve rıhtım inşası konulu 1883 tarihli bir belge bulunmaktadır⁵. 1900, 1903 ve 1906 tarihli planlarda yer alan binanın ilk gar binasının inşaat sürecine dâhil edilerek en geç 1883 yılında inşa edildiği tahmin edilmektedir. 1906 planına göre *Hotel-Cafe* olarak adlandırılan yapı, U planlı, dokuz odalı ve iki caddenin köşesinde yer alır. Kuzeyinden Haydarpaşa Caddesi, batısından Haydarpaşa Yolu-Yalı Caddesi geçmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde 1906 planında olduğu gibi bir yapı tahrip olmuş vaziyette ortaya çıkarılmıştır (Foto. 11). Ayrıca yapının oturduğu düzlemi paylaşan daha geç döneme ait bir yapı ile yapının altında daha eski dönemlere ait farklı yapılar da tespit edilmiştir. Damgalı tuğlaların yoğun olarak ele geçtiği kısım ise kafe ve otel binasının hemen doğu bitişiğindeki alandır. Bu alanda ince duvarlı, içinde yan yana ocakların olduğu bir binanın izlerine rastlanmıştır. 20. yüzyıl ortalarına doğru inşa edildiği düşünülen bu ikinci yapının da tam olarak hangi yılda inşa edildiği ve ne zaman yıkıldığı net değildir. Bununla birlikte 1946 yılına ait hava fotoğrafında⁶ kafe ve otel binası hala görülmekte iken 1966 yılına ait hava

⁵ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/BelgeGoster.aspx?ItemId=30536686&Hash=B4FEF299E044698D40FD7278A-E5AA0111FD66F057F05A7F9C73A74C36430F228&A=2&Mi=0>

⁶ Hava fotoğraflarına <https://sehirharitasi.ibb.gov.tr/> adresinin arşiv bölümünden ulaşılabilir.

fotoğrafında yeni bir bina daha eklendiği, 1970 yılına ait hava fotoğrafında ise Haydarpaşa Köprüsü'nün yenilenerek yol ayrımının kaldırıldığı, söz konusu binaların da yıkıldığı görülmektedir. 1966 yılı hava fotoğrafında kafe ve otel binasının kuzeyindeki odaların ortadan kalktığı, yeni binanın hemen güney bitişiğinden geçen tren rayının 2. gar binasının güneyindeki iskeleye bağlandığı anlaşılmaktadır. Yapılan kazılarda yıkıntıların her iki yapının ortak yaşam düzlemi üzerine yıkılması her ikisinin bir dönem çağdaş olarak kullanıldıklarını kanıtlamaktadır. Yeni binanın içinde yan yana atnalı şeklindeki ocakların varlığı bu binanın bakım-onarım işlerinde kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Kafe ve otel binasının ise son döneminde hangi amaca hizmet ettiği bilinmemektedir.

Tuğlalar bakım onarım binası olabilecek yapının üzerindeki tesviye edilerek düzleştirilmiş bina molozları içinden gelmiştir. *În situ* olarak ele geçen tek tuğla tipi ise ikinci binaya ait ocakların üzerinde ele geçirilen M*Ş damgalı tuğlalardır (Foto. 12). Damgalı, damgasız, delikli ve oluklu şeklinde farklı türlerde ele geçen tuğlaların arasında ithal Marsilya çatı kiremitleri de görülmektedir.

Fotoğraf 12: Ocaklar ve döküntülerin güneydoğudan görünümü (Kazı Arşivi). / *Hearths and debris, the view from southeast (Excavation Archive).*

Bölgede tanımlanan tuğlalar arasında SP (Lev. 1.1), A (Lev. 1.3), F*Z (Lev. 1.5), M*Ş (Lev. 1.7), FIL (Lev. 2.1), H (Lev. 3.2), ^ (Lev. 3.4), 30 (Lev. 3.5), 1 (Lev. 3.6), 73 (Lev. 4.1), ** (Lev. 4.4), Saraf (Lev. 4.5), Arslan (Lev. 4.6), Chahbazian Has-Keuy Briquerie De Toutes Qualites (Lev. 5.2), M. Salomone Pierre Briquerie De Toutes Qualites (Lev. 5.3), Briquerie Ali. Nami Bouyoukdere (Lev. 5.6) ve Briquerie D Demetropoulou Buyukdere (Lev. 6.1), damgalı olanlar vardır. Chahbazian Has-Keuy damgalı tuğlaların sayısı mevcut alanda diğer tuğlalara nazaran daha fazladır. Ayrıca bu alanda tespit edilen

damgalı tuğlaların 19. yüzyılın son çeyreği ile 20 yüzyıl ortaları arasında tarihlendirildiği farklı kaynaklardan da teyit edilmektedir. Farklı boylara ve ağırlıklara sahip, farklı üreticilerden tedarik edilen tuğlalar arkeolojik olarak yapının geçirdiği tarihsel süreç hakkında bilgi verirken çeşitli yerli tuğla üreticilerinin kamusal alandaki varlığını da gözler önüne sermektedir.

C – Menfezin Batısı

Günümüzde kurumuş olan Şeyh Ahmet Deresi ile batıdan gelen demiryolunun kesiştiği alanda Cumhuriyet Dönemi'nde inşa edilmiş bir menfez bulunmaktadır. Menfez'in hemen batısındaki alanda 1900, 1903 yılı planlarında yer alan ve 1906 yılı planında tiyatro ve bahçe olarak adlandırılan bir kısım yer almaktadır. Ancak 1913-1914 ve 1930 yıllarındaki planlarda tiyatro yapısı görülmemektedir. Kazılar sayesinde menfezin hemen batısında tiyatro yapısına ait olabilecek taş temel, duvar ve kanal kalıntılarına rastlanmıştır. Atık su kanalı binanın temeli ile bağlantılıdır ve Şeyh Ahmet Deresi'ne doğru kanala eğim verilmiştir. Kanal 19. yüzyılın sonlarında, tiyatro binasının atık sularının tahliyesi için kullanılmış olmalıdır. Kanalin yapımında taşla birlikte damgasız ve az sayıda SP damgalı tuğla kullanılmıştır (Foto. 13). Ayrıca bölgede ithal Marsilya çatı kiremit parçaları da ele geçmiştir.

Fotoğraf 13: Kanal ve duvarların batıdan görünümü. / *The canal and walls, the view from the west (Excavation Archive).*

D – 1 Numaralı Peronun Güneyi

Haydarpaşa kazılarında 1 no'lu peronun güneyinde, Üsküdar Caddesi ayrımına yakın konumda ve İstasyon Caddesi hizasında üç farklı alanda kümelenmiş alt yapı sistemleri ile ilişkili damgalı tuğlalara rastlanmıştır. Bunlardan en doğuda olanı (D1) beton künk etrafındaki dolgu içinden gelen PS damgalı tuğladır (Lev. 1.2). İstasyon Caddesi'nin Üsküdar Caddesi'ne dönüş yaptığı

köşede (D2) peron 1'in altına doğru devam eden tuğla ile örülmüş su kanalında (Foto. 14) CK damgalı tuğla (Lev. 3.1) kullanılmıştır. Kanalin 9-10 metre güneyinde, 1900 yılı öncesi kıyı kenarı dışında kalan alanda, su vanası etrafına örülmüş tuğlaların arasında yan yüzünde Osmanlı, Ermeni ve Latin harfleri ile Chahbaz damgalı tuğla bulunmaktadır (Foto. 15). İstasyon Caddesi üzerinde tespit edilen tuğlalardan en batıda olan grup (D3) su vanaları etrafındaki dolguda bulunmuştur. Bu grupta M. Pierre Salomone ❧ Briqueterie ❧ De Toutes Qualites (Lev. 5.4) ön yüzünde M. Salomone Pierre Briqueterie ❧ De Toutes Qualites arka yüzünde arı figürlü (Lev. 5.5) ve sadece ön yüzlerinde S & P Touzla (Lev. 6.2) damgalı tuğlalar bulunmaktadır. Ayrıca bu alanın dolgusu içerisinde mimari bağlamdan kopuk halde ithal Marsilya çatı kiremitleri de tespit edilmiştir.

Fotoğraf 14: Su kanalı (Kazı Arşivi). / *Water canal (Excavation Archive).*

Fotoğraf 15: Su vanası etrafına örülmüş tuğlalar (Kazı Arşivi). / *Bricks around the water valve (Excavation Archive).*

Alt yapı sistemleri ile ilişkili olan D bölgesindeki tuğlalar tarihi bilinen herhangi bir yapı ile ilişkilendirilemedikleri için tarihleri hakkında çıkarım yapılamamıştır. Bununla birlikte 1900 tarihli plana göre ikinci gar binasının olduğu kısımda deniz doldurulmuşken bu tarihten daha öncesine ait olması gereken bir kartpostalda (Foto. 3) deniz kıyısının günümüze göre daha içeride olduğu görülmektedir. Fotoğraf ve planlar karşılaştırıldığında Haydarpaşa Caddesi'nden kuzeye doğru kıvrılan Üsküdar Caddesi'nin denize kıyısı olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan kazılarda söz konusu caddenin batı sınırına uyan konumda kesme blok taşlardan örülmüş bir duvara rastlanmıştır. Bu doğrultuda D3 ve D2'deki su vanası 1900'lü yıllarda doldurulan alanın üzerinde yer aldığından bu alanlarda ele geçirilen tuğlalar kesinlikle 20. yy'a aittir veya kullanılmıştır.

E – Lojman Alanı

Menfez'in kuzeybatısında, Haydarpaşa Caddesi'nin kuzeyinde ve 1906 planına göre lojmanların yer aldığı kısımda gerçekleştirilen kazılarda lojman binasına ait olabilecek temeller, su kanalları ve su vanası tespit edilmiştir. Taştan yapılmış su kanalının üzerinde kapak vazifesi gören damgalı tuğlalar açığa çıkarılmıştır (Foto. 16). Yerinde bırakılan tuğlalar arasında PS ve 8 damgalı tuğlalar yer almaktadır. Yapının üzerindeki dolgu içinden ise bir köşesi eğik olan ve köşe tuğlası olabilecek J.V.C^{IE} (Lev. 6.5) ile J.V.M C^{IE} (Lev. 6.6) damgalı ve defne çelenkli iki çeşit tuğla ele geçmiştir. Bu türdeki tuğlaların ortak girişim (*Joint Venture*) yoluyla üretildikleri düşünülmektedir. Lojman binasının ne zaman inşa edildiği bilinmemekle birlikte 1900 planında yer alması nedeniyle ilk garın inşa süreciyle birlikte değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Fotoğraf 16: Su kanalı ve vana (Kazı Arşivi). / *Water canal and valve (Excavation Archive).*

F – 3 ve 4 Numaralı Peronların Arası

1906 yılında inşaatına başlanılan ikinci gar binası ile birlikte dört peron ve yedi yol yapılmıştır (Yavuz 2005: 22). Yeni gar binasına yakın konumda ve 3 ile 4 numaralı peronlar arasında yürütülen kazı çalışmalarında Almanya'daki demiryollarının alt yapılarında kullanılmış olan *Ribberwerke Hermülheim h.. Köln* damgalı sırlı pişmiş topraktan künkler ve onun paralelinde demirden yapılmış su kanalları tespit edilmiştir. İkinci gar binasına doğru devam eden su kanalının bir kenarı boyunca destek amaçlı tuğlalar dizili halde bulunmuştur (Foto. 17). *İn situ* olarak açığa çıkarılan damgalı tuğlalar arasında Y Z (Lev. 2.4), H, 7 * 3 (Lev. 4.2) ve " " (Lev. 2.6) marka işaretli tuğlalar yer almaktadır. Ayrıca peron aralarındaki çalışmalarda diğer bölgelerde de dikkati çeken ithal Marsilya çatı kiremitlerine de rastlanmıştır. Söz konusu tuğlalar tren rayları altından geldiğinden alt yapı sisteminin ikinci gar binasının inşaatı sırasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu durumda buradaki tuğlaların 1906 yılından sonrasına ait olması gerekir.

Fotoğraf 17: 3 ve 4 numaralı peronların arasındaki demir su borusu ve tuğla dizisi (Kazı Arşivi). / Iron water pipe and brick row between platforms 3 and 4 (Excavation Archive).

G – Haydarpaşa Caddesi'nin Güneyi

İlk gar binasının doğusunda Menfez bölgesinin hemen batısında, seyrek olarak ufak çakıl taşları ile döşeli yaklaşık altı metre genişliğinde Osmanlı Dönemi'ne ait bir cadde kalıntısı tespit edilmiştir. 1906 yılı planında Haydarpaşa Caddesi olarak anılan yolun ilk gar binasının güneyine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 1930 yılına ait planda caddenin adı geçmediği ve yol güzergâhı üzerine yeni yapılar inşa edildiği için 1930'lu yıllarda caddenin ortadan kalktığı düşünülmektedir. Caddenin 1-2 metre güneyinde caddeye paralel uzanan demirden su kanallarının etrafına konulmuş az sayıda tuğlaya rastlanmıştır. Damgasız tuğlaların fazla olduğu su kanalı çevresinde Y Z damgalı tuğlalar da görülmüştür. Bu su

borularının Osmanlı Dönemi'nde caddenin güneyinde bölgede başka bir yapı olmadığından Cumhuriyet Dönemi'nde caddenin güneyine inşa edilen atölye binaları ile ilgili olduğu düşünülmekle birlikte buradaki yapılarla boruların bağlantısı henüz kurulamamıştır.

H – İbrahimağa Bölgesi

Haydarpaşa demir yolları sahasının güneydoğu istikametindeki sınırında İbrahimağa bölgesi bulunur. Bölge günümüzde Ayrılık Çeşmesi Metro ve Marmaray durağının güneybatısında yer almaktadır. Burası aynı zamanda trenlerin 1938 yılında inşa edilen köprü'nün altından geçerek dönüş yaptığı armut hattı alanıdır. Bölgede yapılan kazı çalışmalarında Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait kalıntılara rastlanmıştır. Kazı yapılan alanın güneyinde çimento harçla örülmüş tuğladan su kuyusu tespit edilmiştir (Foto. 18). Kuyunun altından doğu batı yönünde uzanan beton kapaklı bir su kanalı geçmektedir. Su kanalı, tren raylarının döşendiği sırada kesildiğinden 1930'ların sonundan daha öncesine ait olmalıdır. Kuyudaki damgalı tuğlalar arasında S & P Tousla damgalı tuğlaların farklı versiyonları yer almaktadır (Lev. 6. 3-4). İbrahimağa'nın kuzeyindeki kazı çalışmaları esnasında ise yüzeye yakın dolgudan C-K (Lev. 1.4), (M) (Lev. 3.3), M-T (Lev. 1. 6), K T (Lev. 2.2), S . K (Lev. 2.3), " " (Lev. 2.5), ** (Lev. 4.3) ve Arslan s (Lev. 4.7) damgalı tuğlalar gelmiştir. Tuğlaların herhangi bir mimari bağlamla ilişkisi bulunmadığından tuğlaların kullanım tarihini belirlemek mümkün olmamıştır.

Fotoğraf 18: Su kuyusu ve su kanalı (Kazı Arşivi). / Water well and canal (Excavation Archive).

İbrahimağa bölgesinin kuzey tarafında trenlerin manevra sahası (armut hattı) içinde MS 5. yüzyıla tarihlendirilen Bizans Dönemi'ne ait T biçimli yapının hemen güneyinde yer alan ve günümüzde ayakta duran yanıcı yağ deposunun tuğla ile örülü duvarlarında S&P.

damgalı tuğlalar da görülmektedir (Foto. 19). Ancak bu yapının içinde veya dışında arkeolojik kazı henüz gerçekleştirilmemiştir.

Fotoğraf 19: S&P. damgalı tuğladan detay. / Detail from S&P. stamped brick (Excavation Archive).

SONUÇ

Haydarpaşa'daki kurtarma kazıları sayesinde sekiz farklı çalışma bölgesinde 19. ve 20. yüzyıla tarihlenen farklı şirketlere ait harman ve endüstriyel olmak üzere 40 çeşit damgalı tuğla tespit edilmiştir. Günümüzde devam eden kazıların 2018 - 2019 yıllarında tespit edilen damgalı tuğlalar bu çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Tespit edilen damgalı tuğlalar yerli üretim olmakla birlikte üreticisi tanımlanamayan bazı tuğlaların yabancı üretim olma ihtimali de vardır. Ayrıca bir bölge dışında hemen hemen hepsinin alt yapı sistemlerinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Tuğlalar alt yapı sistemlerinde, elektrik kablolarının içinden geçirildiği kanallarda, demir su borusu yanına veya üstüne tek sıra halinde, altı taş ve tuğla ile örülü üstü tek tuğla ile kapalı temiz veya pis su kanallarında, su vanalarının etrafında, su kuyusunda veya geniş atık kanalında kullanılmıştır. Alt yapının inşa edildiği tarihi saptamak için tuğlanın üretim yılını bilmek tek başına yeterli değildir çünkü tuğlaların bu gibi işlerde ikincil kullanıma ihtimali vardır. Örneğin ilk gar binasının batısındaki kanalın tabanına döşenen tuğlalar kırık oldukları için asıl kullanıldıkları yapı yıkıldıktan sonra kanalda tekrar kullanılmış olmalıdır. Ayrıca sürekli yıkılan ve yenilenen bir sahada atık haline gelen inşaat malzemelerini farklı işlerde veya dolgu malzemesi olarak kullanmanın mümkün olduğunu düşünmek gerekir.

Tarihleme ile ilgili diğer olumsuzluklar C ve E bölgesi haricinde alt yapı sistemlerinin bir binaya bağlanmaması, çukur açılarak yerleştirildikleri için seviyelerine göre sınıflandırılmaması veya aynı konumda olmadıkları için aralarında stratigrafik bir sıralamanın yapılamaması

olarak sıralanabilir. Bu yüzden tuğlaların ait oldukları konumlara, çevrelerindeki yapılara ve tuğlaların tespit edilebilen yaşlarına göre en erken ve en geç tarih aralıkları olasılıklı olarak sunulmuştur (Çize. 1). Örneğin F bölgesindeki tuğlalar ikinci gar binasına yönelen temiz su boruları üzerinde yer aldıkları için inşaatın başlama yılı olan 1906 yılından önce buraya konmuş olamazlar. Üretim yılı ile kullanım yılı arasındaki fark binalarda kullanılan tuğlalarda daha azdır. Burada da dikkat edilmesi gereken binanın orijinal hali ile yenilenen kısımlarının tespit edilmesidir.

Haydarpaşa kazılarında bulunan damgalı tuğlaların büyük çoğunluğu bir binanın yapı malzemesi olarak 19. yüzyılın sonlarında inşa edilen önceleri kafe ve otel hizmeti sunan daha sonra yenilenerek bakım onarım işlerinde kullanılmış olabilecek binalara aittir. Günümüzde Haydar Baba Türbesi'nin kuzey bitişiğinde yer alan yapılardan ilki en geç 1883 yılında inşa edilmiş iki katlı kafe ve otel binasıdır. Kafe ve otel binasının işlevini ne zaman yitirdiği bilinmemekle birlikte 1966 yılına ait hava fotoğrafında binanın kuzey kanadının olmadığı, doğusundaki alanda ise yeni bir binanın inşa edildiği, 1970 yılına ait hava fotoğrafında ise iki binanın da ortadan kalktığı görülmektedir. Arkeolojik kazılar sayesinde 1906 planında olduğu gibi bir plana sahip bir bina ile hemen doğusunda L biçimli, içinde ocakların olduğu bir bina daha tespit edilmiştir. Binaların üzerindeki yıkıntı içinden gelen ve ocakların üzerindeki *in situ* vaziyetteki damgalı tuğlalar yapıların geçirdiği dönemsel değişimleri, geri kalanlar *in situ* bulunmadığı için, genel olarak göstermektedir.

Tuğlaların değerlendirilmesi sayesinde farklı üreticilere ait tuğlaların Haydarpaşa Tren Garı gibi önemli bir kamu yapısında kullanıldığını kanıtlamakla birlikte, bu yapı kompleksinin ne kadar büyük, canlı ve dinamik bir süreçte sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Haydarpaşa yapı kompleksinde olduğu gibi kamusal yapılarda her daim süren inşaat, onarım veya yenileme faaliyetleri için tuğla ihtiyacını yurtdışından karşılamak yerine yerli üreticilerin özellikle Fransa'dan esinlenerek ürettikleri tuğlaları satın alarak yerel ekonominin canlanmasına olanak sağlamıştır. Haydarpaşa kazılarında ele geçen damgalı endüstriyel tuğlaların yerli üretim olması Marsilya'nın tekeli ortadan kaldırmaya yönelik bir adım olarak görülebilir. Ayrıca yerli tuğlalar nispeten daha hesaplı ve lojistik kolaylık sunması açısından tercih edilir olmuştur. Bu bağlamda İstanbul'daki yerli tuğla üreticilerinin lojistik kolaylık açısından Haliç ve Boğaziçi kıyılarını tercih ettiği anlaşılmaktadır. Tüm bunlar bir araya geldiğinde inşaat sanayisi Osmanlı'nın en çok tercih ettiği ve kazanç sağladığı sektör haline gelmiştir (Kurt *et. al.* 2016).

Tuğla üretimi yapan gayrimüslim tebaanın Osmanlı ekonomisi içerisinde lokomotif olma özelliği zamanla kendini daha güçlü hissettirmiştir. Chahbazian ve M. Salomone Pierre markalı yerli tuğlalar dönem itibarı ile İstanbul'un genelinde kullanıldığı gibi Haydarpaşa yapılarında da kullanılmıştır (Yergün 2002: Çize. 3.5). Haydarpaşa kazılarında Marsilya'dan ithal edilen çatı kiremitleri haricinde Avrupa'dan ithal edilmiş tuğlalara henüz rastlanmamıştır. Bununla birlikte Yeldeğirmeni semtinde yapılarda Chahbazian ve M. Salomone Pierre markalı tuğlalar ile Marsilya tuğlaları da görülebilmektedir.

Damgalı tuğlalar özelinde gerçekleştirilen bu çalışma, arkeolojik bulgularla elde edilen bilgilerin eski fotoğraf, kartpostal, plan, gazete kupürü, arşiv belgeleri ve tezler gibi diğer tüm verilerin birlikte değerlendirilmesi sayesinde yakın bir döneme ait olsalar bile unutulmuş olan ve neredeyse hiçbir belge ve kaydına henüz ulaşamamış yapılar ve yapıların dönemine ait olaylar hakkında anlamlı bir sonuç çıkarılabileceğini bir kez daha göstermektedir. Bu bağlamda Haydarpaşa'da tespit edilen tuğlaların Osmanlı'nın yeni ulaşım ağını inşa etme sürecine, modern kâgir yapılar için Avrupa tuğlalarından esinlenen yerli tuğla üreticilerine, devletin kamu yapısında yerli üretim tercih etmesine ve her iki gar binasının inşa sürecindeki dönüşüme tanıklık ettiğini ifade etmek mümkündür.

Yapılan bu çalışma bir yandan materyal bilgisinin değerini anlatmaya çalışırken diğer yandan 19. ve 20. yüzyıl damgalı tuğlalar ile ilgili yapılan çalışmaların son derece az olduğunu da göstermiştir. Tuğla fabrikalarının isimleri, kuruluş yılları hakkındaki bilgilere ulaşmak daha kolay iken üzerinde marka işareti bulunan tuğlaların çoğunun hangi fabrikaya ve yıla ait olduğu ile ilgili çok az bilgi vardır.

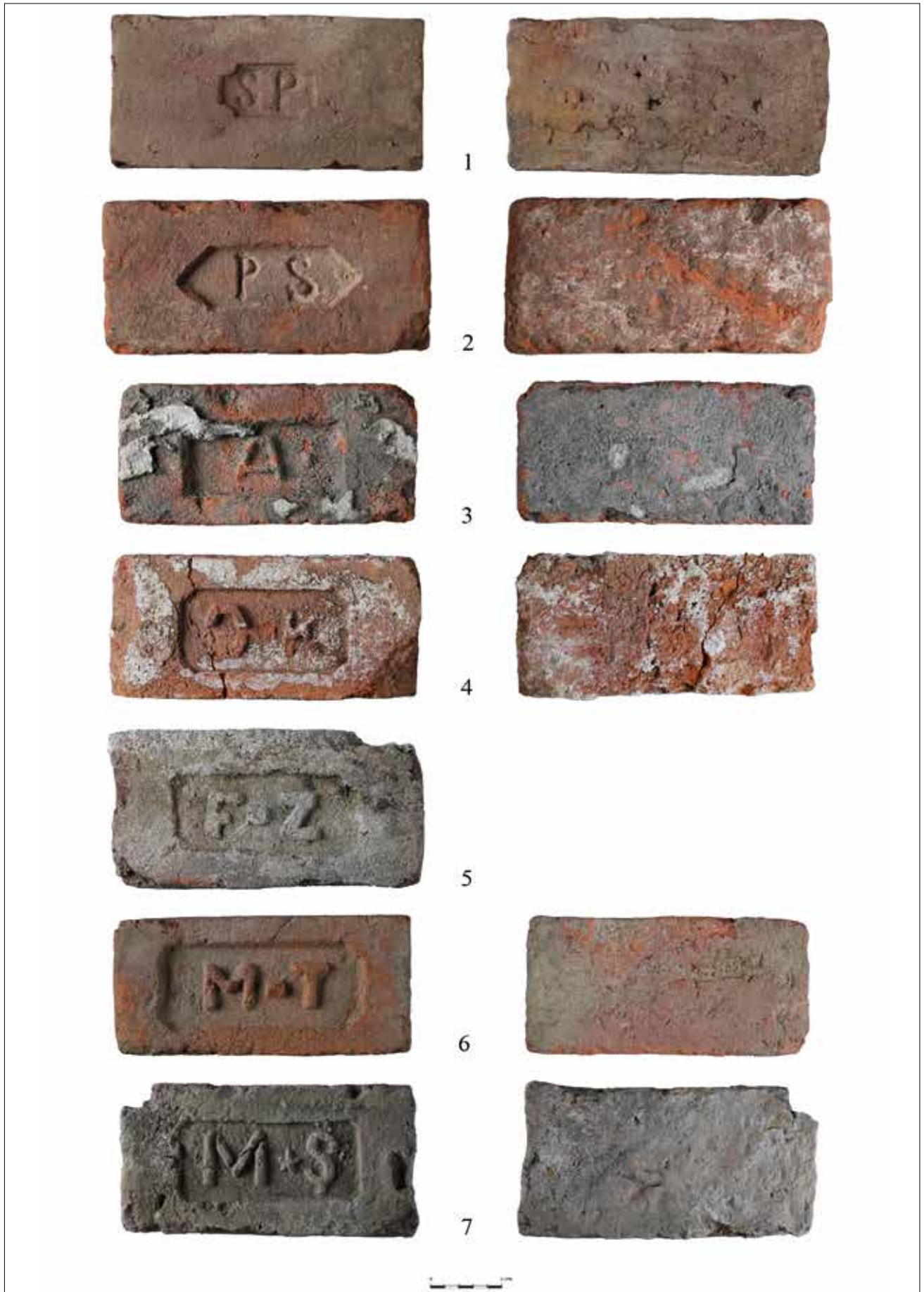
Türkiye'de arkeolojinin geçirdiği süreç (Mutlu ve Başaran Mutlu 2018) göz önüne alındığında 19. veya 20. yüzyıla ait maddi kültür öğelerinin arkeolojik materyal olarak değerlendirilmesi gerektiğine yönelik kuramsal alt yapı tam anlamıyla oturmuş değildir. Haydarpaşa Tren Garı ve çevresindeki ilişkili çok katmanlı yapıların açığa çıkarılarak arkeoloji dünyasına ve topluma kazandırılması toplumsal süreklilik ve toplum belleğine katkı bakımından Haydarpaşa'nın kültürel varlığını güçlendirmektedir. Bu bağlamda tuğlaları Osmanlı'nın son döneminde Batılılaşma sürecinde İstanbul kent merkezinde sivil veya kamusal alanda yaşamış insanların davranış biçimlerini, sanayi kuruluşlarının veya üreticilerin ticari faaliyetlerini okumamıza yardımcı olan bir arkeolojik materyal olarak görmek gerekir. Diğer yandan damgalı tuğlaları günümüzde olduğu gibi sadece bir yapı malzemesi, estetik bir süs eşyası veya koleksiyon

malzemesi olarak değerlendirmek, arkeoloji biliminin oluşum aşamasındaki tarih öncesi buluntulara olan bakış açısı ile aynıdır. Kullanımının bitmesinin üzerinden çok az zaman geçmiş olmasına rağmen hakkında çok az bilgimiz olan 19. ve 20. yüzyıl damgalı tuğlalara ait bilginin, ait oldukları bağlamın değerlendirilmesinin yapılmasını sağlayabilen önemli bir bilgi kaynağı olduğunun anlaşılması son derece gereklidir.

HAYDARPAŞA KAZILARINDA ELE GEÇEN 19. VE 20. YÜZYIL DAMGALI TUĞLALARIN ARKEOLOJİK DEĞERLENDİRMESİ

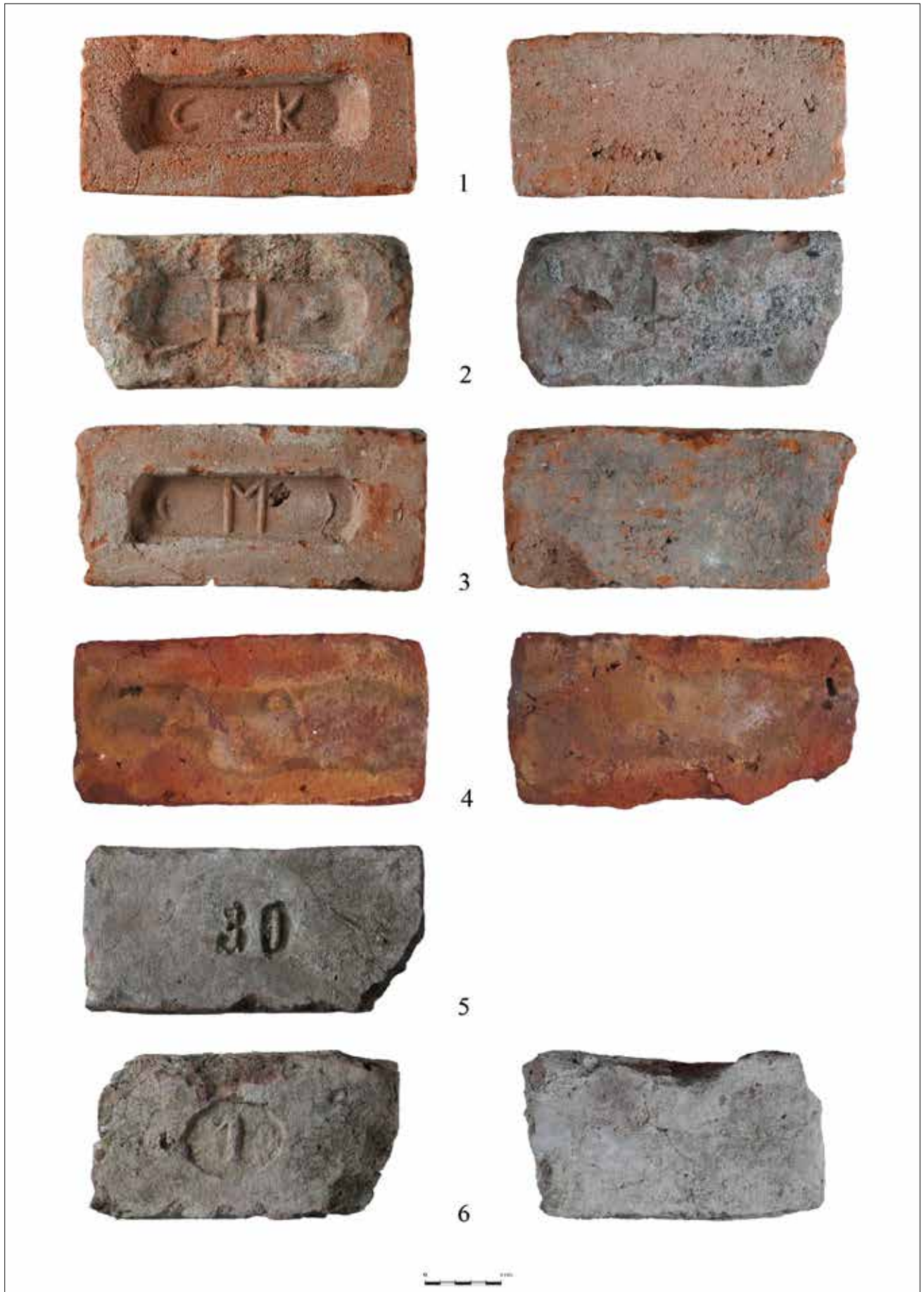
	Levha no	Ölçüleri U / G / K. cm, A. gr.	Marka İşareti	Karşılaştırma	Bulunduğu Bölge ve Bölgenin Kullanım Aralığı
1	Lev. 1.1	U: 22, G: 11, K: 6, A: 2500	S P	Akaretler 1875 (Yergün 2002:342).	B (?-1883-1970), A (1872-?), C (?-1900-1910).
2	Lev. 1.2	U: 23,7, G: 11, K: 6,7, A: 3100	P S		D1, E (?-1903-1939-?)
3	Lev. 1.3	U: 21, G: 7, K: 6,5, A: 2200	A		B (?-1883-1970)
4	Lev. 1.4	U: 22, G: 10, K: 6,5, A: 1900	C - K		H
5	Lev. 1.5	U: 22, G: 10, K: 7, A: 2700	F - Z		B (?-1883-1970)
6	Lev. 1.6	U: 21, G: 10, K: 6, A: 2100	M - T		H
7	Lev. 1.7	U: 21, G: 10,7, K: 6, A: 2100	M*Ş	Bab-ı Seraskeri Hastanesi 20 yy (Şahin 2017: 81, Şek. 3. 115)	B (1946-1970)
8	Lev. 2.1	U: 20,7, G: 10, K: 6,3, A: 2300	FIL		B (?-1883-1970)
9	Lev. 2.2	U: 22, G: 10, K: 6	K T		H
10	Lev. 2.3	U: 22,5, G: 10, K: 6, A: 1800	S - K		H
11	Lev. 2.4	U: 21,5, G: 10, K: 5, A: 1300	Y Z		F (1906-?), G (?-1930-?)
12	Lev. 2.5	U: 21,5, G: 10, K: 6, A: 1800			H
13	Lev. 2.6	U: 21,5, G: 10, K: 5,5, A: 1740			F (1906-?)
14	Lev. 3.1	U: 22, G: 10,7, K: 6,3, A: 2300	C - K		D2
15	Lev. 3.2	U: 21,5, G: 10,5, K: 6,5, A: 2000	H		B (?-1883-1970), F (1906-?)
16	Lev. 3.3	U: 23, G: 10,5, K: 6, A: 1800	(M)		H
17	Lev. 3.4	U: 23,3, G: 11,7, K: 6,5, A: 3000	ΛΛ	Akaretler 1875 (İspir 2010: 32, fig.2.10/5,9).	B (?-1883-1970)
18	Lev. 3.5	U: 22,5, G: 11, K: 6,5, A: 2300	30		B (?-1883-1970)
19	Lev. 3.6	U: 20,3, G: 11, K: 6,5, A: 2000	1		B (?-1883-1970)
20	Foto. 16		8		E (?-1903-1939-?)
21	Lev. 4.1	U: 20, G: 10,5, K: 5,5, A: 1500	73		B (?-1883-1970)
22	Lev. 4.2	U: 20, G: 9,3, K: 6, A: 1800	7 * 3		F (1906-?)
23	Lev. 4.3	U: 21,3, G: 10,5, K: 6,5, A: 2240	* *		H
24	Lev. 4.4	U: 20,8, G: 10, K: 7	* *		B (?-1883-1970)
25	Lev. 4.5	U: 22, G:11, K: 6, A: 2200	SARAF		B (?-1883-1970)
26	Lev. 4.6	U: 25, G: 12, K: 6, A: 3800	ARSLAN	Sultanahmet Cezaevi 1918-1919 (Yergün 2002:344).	B (?-1883-1970)
27	Lev. 4.7	U:22,4, G:11, K: 6	ARSLAN s		H
28	Lev. 5.1	U: 22,2, G: 10,5, K: 6, A: 2600	CHAHBAZ	1882'de Sütluçe'de Şahbaz Agia tuğla fabrikası kurulmuştur. (Çiftçi ve Yergün 2012: 183); 1918 fabrika planı (Köksal 2005:87, şekil.141-142)	A (1872-?), D2 (1906-?)
29	Lev. 5.2	U: 21, G: 10, K: 6,5, A: 2600	CHAHBAZIAN HAS-KEUY BRIQUETERIE DE TOUTES QUALITES		B (?-1883-1970)
30	Lev. 5.3	U: 21, G: 10, K: 6,6, A: 2800	M. SALOMONE PIERRE BRIQUETERIE DE TOUTES QUALITES	1881 yapımı Özel Fener Rum Lisesi; 1891 Yılı Osmanlı Ticaret Yıllığında adı geçer. (Çiftçi ve Yergün 2012: 183); 1902 Topkapı Sarayı dış karakolu (Yergün 2002:344).	B (?-1883-1970)
31	Lev. 5.4	U: 21,5, G: 10,3, K: 7, A: 2400	M. PIERRE SALOMONE BRIQUETERIE DE TOUTES QUALITES		D3 (1906-?)
32	Lev. 5.5	U: 21,5, G: 10,3, K: 7, A: 2400	M. SALOMONE PIERRE BRIQUETERIE DE TOUTES QUALITES		D3 (1906-?)
33	Lev. 5.6	U: 20,8, G: 10,3, K: 7, A: 2800	BRIQUETERIE ALI . NAMI BOUYOUKDERE		B (?-1883-1970)
34	Lev. 6.1	U: 21,2, G: 10,5, K: 7, A: 2800	BRIQUETERIE DEMETROPOULU BUYUKDERE	Yeşilköy Tren İstasyonunda Demetropoulou tuğla, 1871 (Kuban 2002:49).	B (?-1883-1970)
35	Lev. 6.2	U: 22,4, G: 10,5, K: 7, A: 2900	S & P TOUZLA		D3 (1906-?)
36	Lev. 6.3	U: 22,5, G: 11, K: 7, A: 2200	S & P TOUSLA		H Kuyu
37	Lev. 6.4	U: 22,5, G: 10,7, K: 7, A: 2900	S & P TOUSLA		H Kuyu
38	Foto. 19		S & P.		Yanıcı Yağ Deposu
39	Lev. 6.5	U: 22, G: 11, K: 7, A: 2300	J. V. C ^{IE}		E (?-1903-1939-?)
40	Lev. 6.6	U: 23,3, G: 11, K: 6,5, A: 2700	J. V. M C ^{IE}		E (?-1903-1939-?)

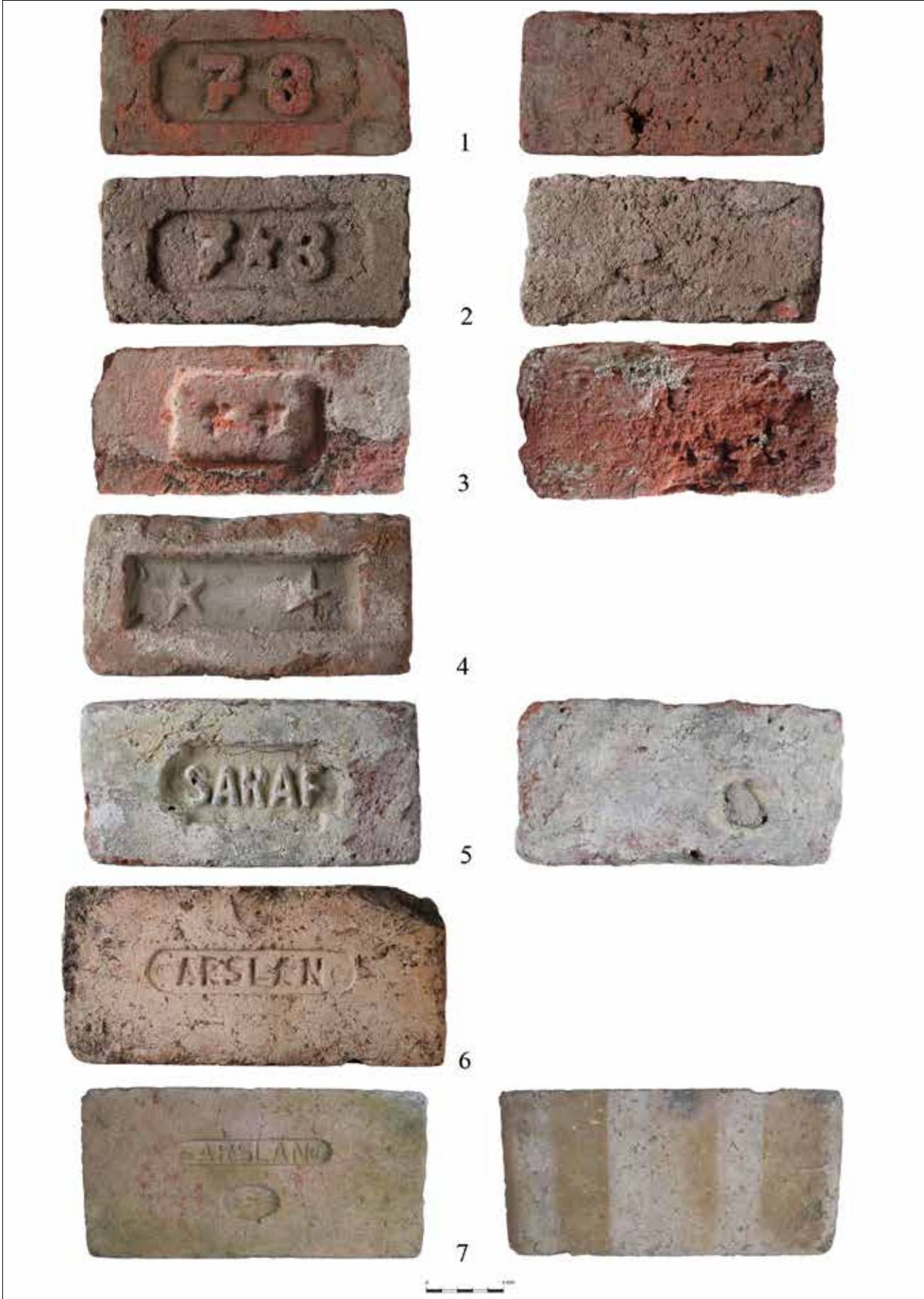
Çizelge 1

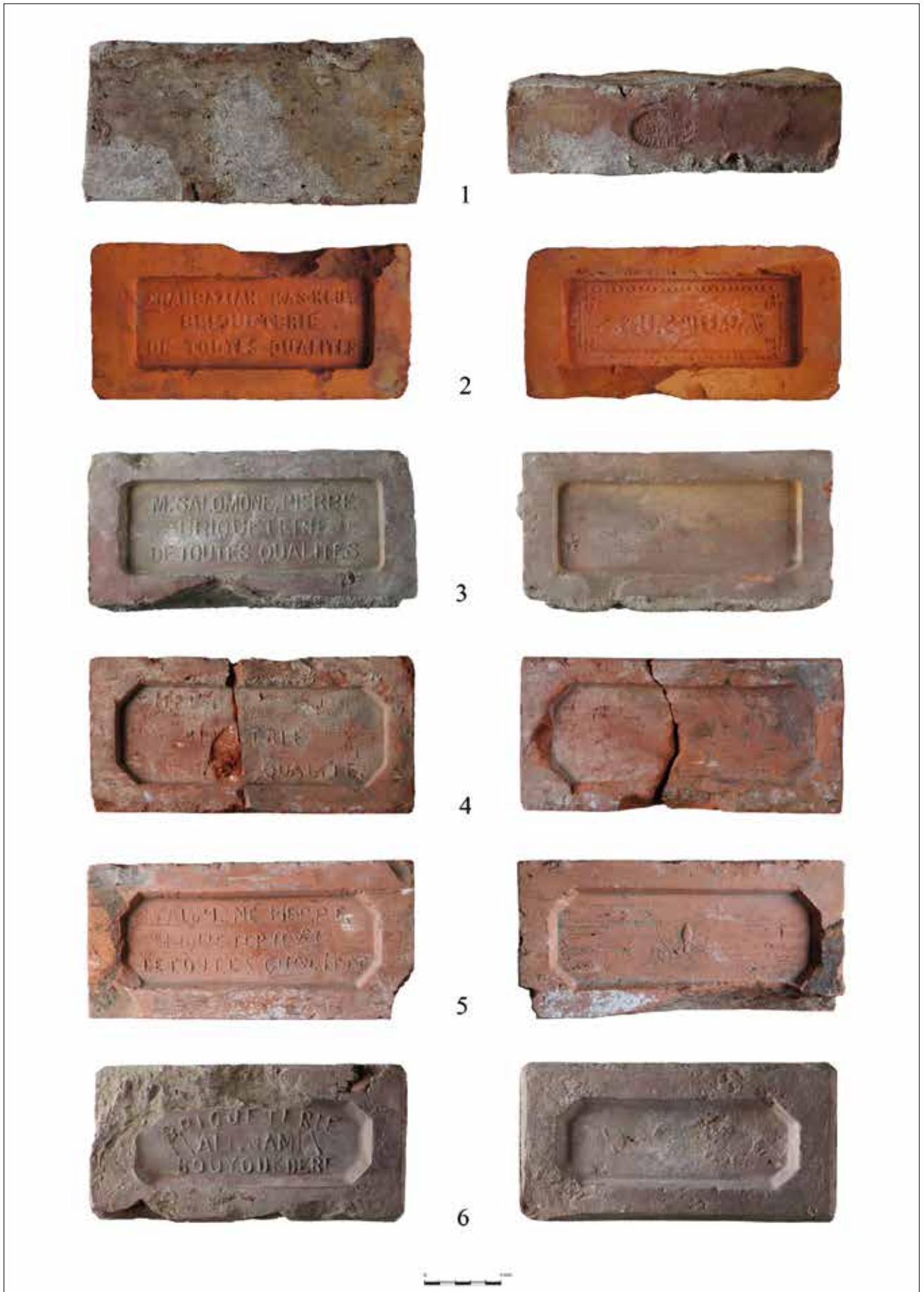

Levha 1

Levha 6

KAYNAKÇA

- AKTUĞ KOLAY, İ., 2016.
“Osmanlı Dönemi İnşaat Belgelerine Göre Anıtsal Yapılarda Örtü ve Duvar Sistemleri,” **8. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu** 2-3 Haziran 2016 Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fındıklı-İstanbul: 211-219.
- ATILGAN, A., 2011.
Haydarpaşa. TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Anadolu 1 Büyükkent Bölge Temsilciliği, İstanbul.
- BARTSCH, P., 2014.
“Fritz Rothschuh Anadolu ve Bağdat Demiryolları Hattında Bir Alman Mühendis”, (Ed.) E. Pauw, **Memleketimiz Dersaadet 1850’lerden İtibaren Boğaziçi’ndeki Alman İzleri**, Nürnberg: 230-245.
- ÇİFTÇİ, A. ve YERGÜN, U., 2012.
“Osmanlı Mimarlığının Modernleşme Sürecinde Temel Bir Yapı Malzemesi: Tuğla”, (Ed.) E. Dönmez, **Modernite ve Mimari**, Şehir Yayınları, İstanbul: 179-191.
- DENICKE, 1903.
Der Hafen von Haidarpascha gegenüber Konstantinopel, *Zeitschrift für Bauwesen*, **53**: 475-478 ve Bl.56.
- ELDEM, E., 2017.
“Of Bricks and Tiles: The History of a Local Industry in the Area of Mürefte (Thrace)”, (Eds.) E. Akçetin, S. Faroqi, **Living the Good Life: Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century**, Koninklijke Brill NV, Leiden: 433-473.
- ER, A. C., 2013.
“Geleneksel Harman Tuğlası ve Üretimi”, **Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)** **2(2)**: 61-70.
- EYİCE, S., 2017.
Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul’u. Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- İSPİR, M., 2010.
A Comprehensive Experimental Research On The Behavior Of Historical Brick Masonry Walls Of 19th Century Buildings. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- KÂHYA, Y., 1992.
İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekanik Özellikleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KAYA, Ş., 2017.
“XIX. Yüzyılda İstanbul’da Tuğla Üretimi ve Çobançeşme Tuğla Fabrikası”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, **Yıl: 5, Sayı: 50**, Temmuz: 165-188.
- KAYNAR, İ. S., 2015.
“Haydarpaşa – İzmit Demiryolu ve İskelelerle İlişkisi, Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu – VII Karadeniz Limanları”, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, **Cilt: 5, Sayı: 12**: 136-148.
- KÖKSAL, T. G., 2005.
İstanbul’daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KÖSEBAY ERKAN, Y., 2007.
Anadolu Demiryolu Çevresinde Gelişen Mimari ve Korunması, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KÖSEBAY ERKAN, Y., 2013.
“Haydarpaşa Tren Garı: Bugün, Dün ve Yarın (1) Kentin Bedeninde Yara (2)”, **METU JFA 2013/1 (30:1)**: 99 - 116.
- KUBAN, D., 2020.
İstanbul 1600 Yıllık Bir Müzedir: Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları. YEM Yayın, İstanbul.
- KUBAN, N., 2002.
Yeşilköy Tren İstasyonu Yapılar Grubu Restorasyon Projesi, (Yayınlanmamış Yüksek Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- KURT, M., KUZUCU, K., ÇAKIR, B. ve DEMİR, K., 2016.
“19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, **OTAM**, **40/Güz**: 245-277.
- MANAP, H.N., 2019.
Haydarpaşa İstasyonu: Mimari Bir Değerlendirme, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- MUTLU, S. ve BAŞARAN MUTLU, M., 2018.
“Anadolu’da Arkeolojinin Kurumsallaşma Süreci ve Gelişimi”, **Academic Knowledge** **1(1)**: 64-76.

SAĞ, M. K., 2016.

“Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı”, **Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaştırmaları**, (Yay. Haz.) G. Çelik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 93-117.

YERGÜN, U. ve ÇİFTÇİ, A., 2008.

“Imported Construction Materials and Techniques in 19th Century Ottoman Architecture,” (Eds.) D. D’Ayala, E. Fadde. **Structural Analysis of Historic Construction**, Taylor & Francis Group, London: 999-1006.

SANDALCI, M., 1997.

“Asırlardır Sıcaklığını Kaybetmeyen Yapı Malzemesi... Tuğlalar”, **Tombak Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi**, Sayı 17: 50-58.

ŞAHİN, G., 2017

Bab-I Seraskeri Hastanesi (İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi) Yapısında Kullanılan Farklı Dönem Tuğlalarının Karakterizasyonu ve Koruma Önerileri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.

TARKAY, G., 2010.

Bir Erken 20. Yüzyıl Kent Mahallesi İçin Kentsel Yenileşme Konularının Değerlendirilmesi: Kadıköy Yeldeğirmeni, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

TOK, A., 2015.

“İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul’da Tuğla Üretimi ve Ticareti (1839 – 1914)”, (Eds.) F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan, **Osmanlı İstanbul’u III III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul: 769 – 779.

ÜRER, H., ALATEPELİ, S. ve ÇAKMAK, O., 2019.

“Smyrna Agorasında Ele Geçen Geç Osmanlı – Erken Cumhuriyet Dönemi Tuğla Buluntuları,” (Eds.) H. Göncü, A. Ersoy, D. S. Akar Tanrıver, **Smyrna / İzmir Kazı ve Araştırmaları III**, Ege Yayınları, İstanbul: 429-448.

YAVUZ, S., 2005.

Haydarpaşa Garı ve Çevresindeki Yapıların Tarihsel Araştırması, Askeri Karakol ve Muhacir Misafirhanesi Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

YERGÜN, U., 2002.

Batılılaşma Dönemi Mimarisinde, Yapım Teknolojisindeki Değişim ve Gelişim, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

VAN MOLLAKÂSİM KÖYÜ'NDE BULUNAN İSLAMİ DÖNEM MEZAR TAŞLARI

ISLAMIC PERIOD TOMBSTONES FOUND IN MOLLAKÂSİM VILLAGE IN VAN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 24 Eylül 2020	Received: September 24, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 16 Ekim 2020	Peer Review: October 16, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021	Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.006

Resul YELEN* - Ayşegül BEKMEZ**

ÖZET

Van Gölü Havzası, Türk dönemi mezar taşları açısından Anadolu'daki en zengin eserleri bünyesinde barındırmaktadır. Ahlat, Erciş ve Gevaş gibi merkezlerde yer alan mezar taşları Anadolu'nun diğer bölgelerindeki mezar taşlarından farklı özellikler sergilemektedir. Şahidelerin boyutları, sanduka çeşitlilikleri bilhassa mimari, bitkisel, geometrik süslemeler ve kandil gibi simgesel anlamı olan kompozisyonlar havzadaki mezar taşı envanterinde farklı türleriyle sürekli kullanılmışlardır. Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Mollakâsım Köyü mezar taşları da bu merkezlerin üsluplarını yansıtan örnekler barındırmaktadır. Köydeki mezar taşlarında görülen kemer, mukarnas gibi mimari unsurlar, sembolik anlamları bulunan kandil motifleri, çiçek, kıvrım dal ve üzüm şeklindeki bitkisel bezemeler, yazı türleri ile biçimsel ve yapım teknikleri Van Gölü havzasındaki diğer mezar taşları ortak özellikler taşımaktadır. Mollakâsım Köyü'nde günümüze ulaşabilen iki hazire alanı mevcuttur. Bunlardan ilki köyün içerisinde Kara Şeyh Türbesi'nin etrafında bulunan hazirede yer almaktadır. Hazirede 6 adet nitelikli tarihi mezar tespit edilmiştir. Alan günümüzde de mezarlık olarak kullanılmaya devam etmektedir. İkinci hazire alanı ise köyün kuzeydoğusunda bir bahçe içerisinde yer almaktadır. Şeyh Ali Mezarlığı ismiyle anılan bu alanda 5 şahide 3 sanduka olmak üzere toplam 8 adet mezar tespit edilip incelenmiştir. Hazire alanında mezar taşlarının bir kısmı muhtemelen toprak altında yer almaktadır. İncelenen mezar taşları ise geçen zamanın verdiği bir tahribata uğramıştır. Her iki hazire alanında incelenen mezar taşları, bezeme ve biçimsel özellikleriyle Orta Çağ ve Osmanlı dönemi gibi geniş bir tarih aralığına tarihlendirilmektedir. Mollakâsım Köyü mezar taşları Van Gölü havzasında uzun yıllar boyunca devam eden geleneğin daha önce yayınlanmamış parçalarıdır. Bu mezar taşları bölgedeki mezar taşı üslubunun küçük köy hazirelerine kadar taşındığını ve halk tarafından yüzyıllar boyunca benimsenerek kullanıldığı göstermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Van, Mezar taşı, Mollakâsım Köyü, Kandil, Şahide, Sanduka.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı.
e-posta: esulyelen@hotmail.com ORCID: 0000-0001-7606-4025

** Dr. Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.
e-posta: aysegulbekmez@msn.com ORCID: 0000-0001-6121-1045

ABSTRACT

Van Lake Basin contains the richest artifacts in Anatolia in terms of Turkish period tombstones. Tombstones located in centers such as Ahlat, Erciş and Gevaş exhibit different characteristics than tombstones in other regions of Anatolia. The sizes of the tombstones, the variety of sarcophagus, especially the compositions with symbolic meaning such as architectural, herbal, geometric ornaments and oil lamps, were constantly used in the gravestone inventory in the basin with different types. Mollakâsım Village tombstones on the northern shore of Van Lake also contain examples that reflect the styles of these centers. Architectural elements such as arches and stalactite seen on the gravestones in the village, oil lamp motifs with symbolic meanings, floral ornaments in the form of curved branches and grapes, types of writing and formal and construction techniques share common features with other tombstones in the Van Lake Basin. There are two exclusion areas in Mollakâsım Village that can reach today. The first of these is in the graveyard around the Kara Şeyh Tomb in the village 6 qualified historical graves were found in this area. The area continues to be used as a cemetery today. The second burial area is in a garden in the northeast of the village. In this area, which is known as Şeyh Ali Cemetery, a total of 8 graves, including 3 sarcophagi for 5 witnesses, were identified and examined. Some of the gravestones are probably underground in the exclusion area. The gravestones examined have been damaged over time. With their ornamentation and formal features, the tombstones examined in both burial sites are dated to a wide range of dates such as the Middle Ages and the Ottoman period. Mollakâsım Village gravestones are previously unpublished pieces of the tradition that has continued for many years in the Van Lake Basin. These tombstones are important in terms of showing that the tombstone style in the region has been carried to the small village areas and has been adopted and used by the people for centuries

Keywords: Van, tombstone, Mollakâsım Village, oil lamp, gravestone, sarcophagus.

GİRİŞ

Van'ın Tuşba ilçesine bağlı köylerinden biri olan Mollakâsım, şehir merkezine 30 km uzaklıktadır. Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında bulunan köy, rivayetlere göre ismini İran'dan buraya göç eden Mollakâsım isimli bir şeyhten almıştır. Köyün ne zaman ve nasıl kurulduğu ile ilgili bilgiler köy halkının anlatılarıyla sınırlıdır. Diğer bir söylenti bir hazirenin de etrafında şekillendiği Kara Şeyh Türbesinde yatan zatın Diyarbakır'dan Van'a göç ettiği ve Ermenilerle savaşırken şehit düştüğü yönündedir (Durma, 2014, 78). Bu bilginin doğru olduğu kabul edilirse köydeki türbenin 19. yüzyıldan sonra yapılmış olabileceği varsayılabilir. Devlet arşivleri incelendiğinde köyde Mollakâsım ismiyle anılan bir zaviyenin¹ ve bu zaviyeye ait bir vakfın olduğu anlaşılmaktadır (Arvas, 2017, 18) (Url 1). Bu bilgi köyün ismi ile ilgili söylentilerle de örtüşmektedir. Bölgedeki Ermeni olaylarının anlatıldığı diğer bir arşiv belgesinde “*Meshur ziyaretgah-ı Musliminden bulunan Mollakasım karyeli*” ifadesi köydeki zaviyenin önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001, 23). Köyün 1836 yılında yapılan sayım ile nüfusunun 28 hane ve 73 erkekten oluştuğu anlaşılmaktadır (Bingöl, 2016, 99). Bu rakam, köyde Müslüman nüfusun yoğunluğuna işaret etmekle birlikte dönemin diğer köylerine oranla kalabalık olduğunu da göstermektedir. Mollakâsım Köyü'nün Osmanlı dönemi ile ilgili son kaydı ise 1896 ve 1915 yıllarında yaşanan Ermeni olaylarıdır. Kayıтта bu tarihler arasında, içinde Mollakâsım'ın da bulunduğu pek çok köyde ayaklanmaların neden olduğu tahribattan bahsedilmektedir (Ağaoğlu, 2007, 324). Bu bilgi Mollakâsım Köyü'ndeki tarihi yapıların ve mezar taşlarının günümüze neden gelemediğine de ışık tutmaktadır. Tarihi kaynaklarda bahsedilen zaviye ve iki hazire alanında incelenen örneklerinin benzerleri muhtemelen bu tahribattan etkilenmiştir.

Köydeki iki hazire alanında Van Gölü havzasında Orta Çağ döneminde yaygın olarak görülen mezar taşı üslubundadır. Van, Bitlis ve Ağrı köylerinde bu ortak üslupla yapılmış pek çok mezar taşı, birçok yayına konu edilmiştir. Ancak Mollakâsım Köyü'ndeki bu örnekler daha önce yayınlanmamıştır. Mollakâsım Köyü Tarihi Mezarlığı'nın tescili 2016 yılında güncellenmiştir (Url 2)². Köyde bulunan iki hazire alanının ilki, Kara Şeyh Türbesi olarak anılan yapının etrafında şekillenmekte ve bu alan bugünde aynı amaçla kullanılmaktadır. Hazire alanı ve türbe, 2019'da gerçekleştirilen restorasyon sırasında yeniden düzenlenmiştir. 2020 Haziran ayında

yapılan arazi çalışması sırasında daha önce yıkık vaziyette olan şahidelerin düzenlendiği gözlenmiştir. Hazire alanında üzerinde kitabe ya da süsleme unsuru olan 6 mezar taşı bulunmaktadır. Ayrıca Kara Şeyh Türbesi'ne ait olduğu düşünülen özgün mimari parçalar da hazirenin bazı kısımlarına dağılmış vaziyettedir. Şahidelerin 5'i üzerinde kitabe bulunurken, 1'inde sadece süslemeye yer verilmiştir. Diğer hazire, köyün kuzeydoğusunda bir bahçe içerisinde yer almaktadır. Hazirenin uzun zamandır kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu alanda 5 şahide 3 sanduka bulunmaktadır. Bu hazire alanı köy halkı tarafından Şeyh Ali Mezarlığı olarak anılmaktadır. Söylentilere göre Şeyh Ali, Kara Şeyh olarak anılan kişinin kardeşidir.

Kara Şeyh Türbesi'nin etrafındaki mezarlarda Orta Çağ ve Osmanlı Dönemine ait taşlar görülürken köyün kuzeydoğusunda yer alan Şeyh Ali mezarlığındaki taşların üslup özellikleri nedeniyle Orta Çağa ait olduğu düşünülmektedir. Mollakâsım Köyü'ndeki mezar taşlarının bezeme özellikleri Van Gölü Havzası'ndaki Ahlat, Erciş, Gevaş ve Ağrı gibi merkezler ile ortak beğeniler göstermektedir. Fakat üslupsal kimlikleri Gevaş ve Erciş mezar taşlarıyla yakın ilişkidir. İncelenen taşlar tarih, tipoloji, malzeme-teknik ve süsleme özellikleriyle analiz edilerek bölgedeki konumu belirlenmiştir. Ayrıca Mollakâsım Köyü'ndeki mahalli ve sade işçilikler ile Gevaş ve Erciş gibi merkezi üslup arasındaki farklar ortaya çıkartılarak, bölgede Orta Çağ döneminde mezar taşı ticaretinin niteliksel değişkenlerinin var olabileceğini akla getirmiştir.

Kara Şeyh Türbesi Hazire Alanı

Katalog çalışmasında sıralama, hazire alanının batısından doğuya doğru mezar taşlarının mevcut yerleri göz önüne alınarak yapılmıştır.

Fotoğraf 1: Kara Şeyh Türbesi hazire alanı genel görünümü (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / General view of Kara Sheikh Tomb cemetery area

¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, İE, EV, 66-7158, H-25-06-1134 erişim tarihi: 13.06.2020.

² Url 1, 2020. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, İE, EV, 66-7158, H-25-06-1134 erişim tarihi: 13.06.2020.

1. No.lu Şahide / Hasan Çakeri Mezarı

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 1.14 m x 0.39 m x 0.14 m
Kitabesi : Baş Şâhidesi Ön Yüzü

- 1- Hüve-l-Hallâku'l-Bâkî
- 2- Hayf bir mirliva-i askeri halefi Hasan
- 3- Çakırı aldın kim nazırın yoksam olmaz riya
- 4- Firkad vermedi gezerken erkenden dâr-ı ahire
- 5- Düşdi nale-i male çün firkat u feza
- 6- El çeküb bu topra'a kıydı fenadan geçtin heman
- 7- Şahidim ben ki şehiden gitti tâ bezm-i likâ
- 8- Lik-i ikâbı yatub yakıldı firkatle tamam
- 9- Hâk vire ecr u tesellim her kim eyleirse azâ

۱. هو الخلاق الباقي

۲. حیف بر میرلوی ای عسکری خلفی حسن

۳. چقیری الدن کیم نظیرین یوقسم اولمز ریا

۴. فرقه دورمده کز رکن ایر گدن دار اخره

۵. دوشدی ناله مل چون فرقات وفضا

۶. ال چکوب بو طوبره قید فندان کچدی همان

۷. شاهدم بنکه شهیدا کندی تا بزم لقا

۸. لیک اعقبی یاتوب یاقلدی فرقتله تمام

۹. حق ویره اجر و تسلم هر کیم ایلر سه عزا

Fotoğraf 2: 1 no.lu Hasan Çakeri'ne ait mezar taşı (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone of Hasan Çakeri no.1

Tanım: Türbenin doğu tarafında bulunan ve günümüze sadece baş şahidesi ulaşan mezar, yıkılmış vaziyettedir. Dikdörtgen formlu baş şahide toprak üzerinde yer almaktadır. Şahidenin başlık kısmı ve tarihin yazıldığı kartuş kırılmış ve kaybolmuştur. Şahidenin ön yüzünde dokuz satırlık Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir kitabe yer almaktadır. Mezar taşı oldukça sade düzenlenmiştir. Yazı kartuşu çerçevesinin elips şekli, taştaki tek bezeme unsurudur. Kitabe yazımında kelimeler bitişik şekilde yazılarak kartuş içerisine sıkıştırılmıştır. Ayrıca üç, altı ve sekizinci satırların son

kısımlarında harfler üst üste yerleştirilmiştir. Yazılar nizami olarak kartuş içerisine sıkıştırılrsa da son satırda "kef" ve şeddenin kartuş dışına taşırıldığı anlaşılmaktadır. Şahide kalker taşından yapılmıştır. Kitabenin devamı ve tarih kısmının yer aldığı kartuş muhtemelen toprak altında kalmıştır.

2 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.82 m x 0.49 m x 0.16 m
Kitabesi : Şahide üzerinde kitabe bulunmamaktadır.

Tanım: Mezar sadece baş şahidesinden oluşmaktadır. Dikdörtgen gövdeli baş şahide tepelik kısmına hafif bir üçgen şekli verilmiştir. Şahidenin gövdesinde hafif bir kabartma ile sivri ve çift kemerli bir bezeme uygulanmıştır. Bu süslemenin merkezinde ise dilimli kemerli niş formu yer almaktadır. Şahidenin tepelik kısmının altında ise kademeli çift profilli silme kuşağı mevcuttur. Fakat tepelikteki üçgenin ve gövdedeki kemer formlarının şekillendirilmesindeki özensiz işçilik dikkat çekmektedir. Ayrıca taşta bozulma başlamıştır.

Fotoğraf 3: 2 no.lu mezar taşı şahidesi (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone of no.2

3 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.75 m x 0.44 m x 0.15 m
: (Ayak Ş.) 0.78 m x 0.57 m x 0.17 m

Kitabesi: Şahidelerin yan ve ön yüzlerinde kitabe bulunmaktadır ancak oldukça yıpranmış olduğundan birçok bölümü okunamamaktadır. Okunan kısımlarda “saide ve şehide” ifadeleri tespit edilebildiğinden bir kadın mezar taşı olduğu anlaşılmıştır.

Tanım: Türbenin yanında bulunan mezar, baş ve ayak şahidesinden oluşmaktadır. Şahideler sonradan yapıldığı anlaşılan mermer bir pehle ile bir araya getirilmiştir. Pehlenin ortası toprakla doldurulmuştur. Şahidelerin yarısı toprak altında kalmış ve sonradan yerleştirilen pehle ile özgün formları bozulmuştur.

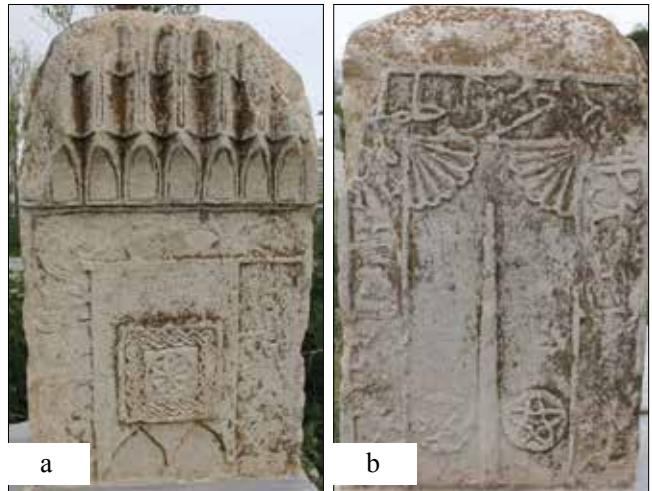
Mezarın baş şahidesi dikdörtgen bir formla düzenlenmiştir ve tepelik kısmında üç sıra mukarnas dişleri yer almaktadır. Baş şahidesinin ön yüzünün merkezinde dikdörtgen bir çerçeve içerisinde çift kemerli bir kompozisyon bulunmaktadır. Bu kompozisyonun üstünde kare bir düzenleme içerisinde düğümlü geçme bordürü ve çiçek rozet mevcuttur. Bu bezemenin en üstünde ise kazıma teknikli basit bordür yer almaktadır. Bu süsleme merkezinin etrafında tahribata uğramış “U” şeklinde dolaşan kitabe kuşağı vardır. Fakat bu kuşağın sağ tarafında bordür kesintiye uğramaktadır. Başlıkta birbirinden farklı olan üç sıra mukarnas dizisi bulunmaktadır. Mezar taşının iki yanında da kitabe kuşağı vardır. Sol yüzün alt tarafında yarım istiridye kabuğu ve hilal motifi görülmektedir. Baş şahidenin arka yüzünde üç yönden şahideyi çevreleyen kitabe bulunmaktadır. Merkezde dikdörtgen çerçeve içerisinde şamdan motifi yer almaktadır. Şamdanın iki yanında ise beş kollu yıldız biçimli çiçek rozetler mevcuttur. Çerçevenin üst köşelerinde ise yine yarım istiridye kabukları görülmektedir.

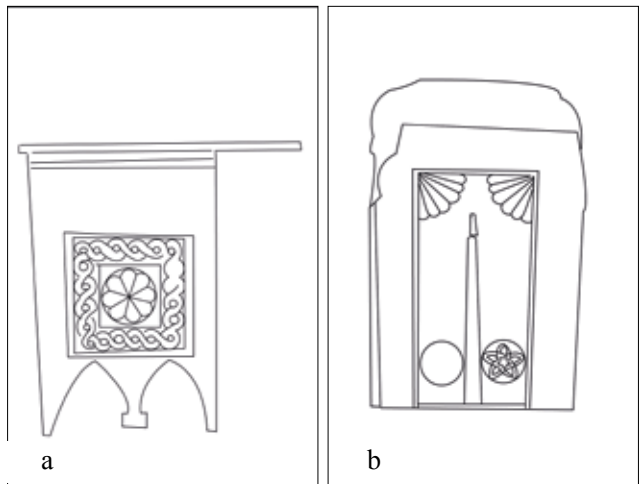
Fotoğraf 4: 3 no.lu mezarın genel görünümü (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / General view of tombstones no.3

Ayak şahidesi baş şahidesi ile benzer bir şekilde dikdörtgen formu ve mukarnas tepeliklidir. Ayak şahidesin ön yüzünde “U” şeklinde dolaşan kitabe

kuşağı yerleştirilmiştir. Taşın merkezinde kare çerçeve içerisinde büyük boyutlu rozet biçiminde çiçek motifi yer almaktadır. Fakat çiçek bu sınırların dışına taşmaktadır. Ayrıca bu çerçevenin simetrik yapılmadığı ve özensiz işçiliğin olduğu gözlenmektedir. Bunun etrafında yivli oyma tekniği ile yapılmış “S” kıvrımlı dallar ve çiçek, palmet ve yürek motifleri mevcuttur. Kitabe kuşağında da bitkisel motifler aralara serpiştirilmiştir. Bazı çiçek bezemelerinin yarım bırakıldığı görülmektedir. Taşın alt bölümünde baş şahidesinde olduğu gibi çift kemer kompozisyonuna yer verilmiştir ancak bu kısım toprak altında kaldığı için kompozisyonun nasıl devam ettiği anlaşılamamaktadır. Ancak betonun yer yer kalktığı kısımlarda üzüm motifine benzer taneli ve dairevi bir kompozisyon göze çarpmaktadır. Fakat bu kısımda kompozisyonun niteliği tam olarak anlaşılamamaktadır. Taşın yan yüzeylerinde dikdörtgen çerçeveli kitabe kuşakları yerleştirilmiştir. Fakat yüzeylerin birinde çerçevenin bir köşesi pahlıdır. Ayrıca yarım kalmış kazımalardan da bu yüzeyde gerekli itina gösterilmediği

Fotoğraf 5 a-b: 3 no.lu mezarın baş şahidesinin ön ve arka yüzü (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Front and back of part of the head tombstones no.3

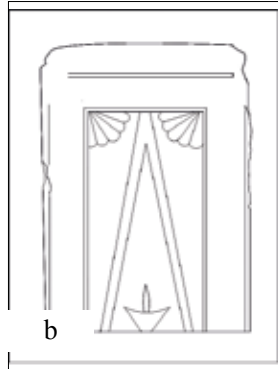
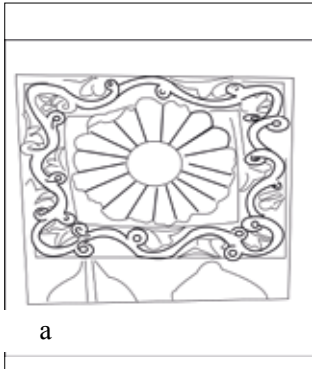
Çizim 1 a-b: 3 no.lu mezarın baş şahidesinin ön ve arka yüzdeki süsleme çizimleri (Çizim: Resul Yelen / Front and back of part of the head tombstones ornament drawings no.3

Fotoğraf 6 a-b: 3 no.lu mezarın baş şahidesinin yan yüzleri (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Side parts of the head tombstones no.3

Fotoğraf 7 a-b: 3 no'lu mezarın ayak şahidesinin ön ve arka yüzü (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Front and back of part of the tombstones no.3

Çizim 2 a-b: 3 no.lu mezarın ayak şahidesinin ön ve arka yüzdeki süsleme çizimleri (Çizim: Resul Yelen) / Front and back of part of the tombstones ornament drawings no.3

Fotoğraf 8 a-b: 3 no.lu mezarın ayak şahidesinin yan yüzleri (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Side parts of the tombstones no.3

görülmektedir. Yan yüzeylerde de basit süslemeler vardır. Bu şahidenin arka yüzünde de aynı kitabe kuşağı düzenlemesi mevcuttur. Fakat bu kez taşın merkezinde çift kulplu bir kandil motifi bulunmaktadır. Mermere gömüldüğü için kandilin ağız kısmı ve sadece ateş görülmektedir. Süslemelerin köşelerinde yine yarım istiridye kabuğu kullanılmıştır.

4 No.lu Şahide Yoz Bey'e ait Mezar taşı

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.84 m x 0. 40 m x 0.09 m
Kitabesi : Baş Şâhidesi Ön Yüzü

1. Ah ah Yoz beg ah
2. Kaside-i katib-i kudret ne yazdı bilmedim
3. Ahi kim bu girşân-ı âlâ da kaderim bilmedim
4. düşdi

Tanım: Mezar, toprağa gömülü halde bulunan baş şahidesinden oluşmaktadır. Dikdörtgen formlu şahide üçgen alınlıklıdır. Şahide de toprak altında bulunmayan dört satırlık kitabe yer almaktadır. Kitabelerin içerisinde yer aldığı kartuşlar kenarları sivriltilmiş elips biçimindedir. Ayrıca kartuşların eşit genişlikte ve yükseklikte olmadığı anlaşılmaktadır. İkinci satırın son harfinde yarım bırakma durumu söz konusudur. Taşın cinsinden dolayı yüzeyde yer yer doğal kabarıklıklar olduğu ve bu durumun ilk

۱. آه آه یوز بیک آه
۲. قصید کاتب قدرت نیانددی بلمنیم
۳. اهی کیم بو کرشنی علاد قدریم بالمنم
۴. نوشدی

Fotoğraf 9: 4 no.lu şahide / Yoz Bey'in Mezarı (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone no. 4-Yoz Bey's gravestone

şekillendirmede düzeltilmediği görülmektedir. Şahidede süsleme unsuru bulunmamaktadır.

5 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : h. 1283
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.85 m x 0.25 m x 0.13 m
Kitabesi : Baş Şâhidesi Ön Yüzü
5. satır :Lillah.....
9. satır : sene (1)283

Tanım: Yıkılmış bir vaziyette bulunan baş şahidesinin mezar kısmının nerede olduğu anlaşılamamaktadır. Şahide dikdörtgen formludur başlık kısmı

kaybolmuştur. Şahidenin ön yüzünde cetvellerle dokuz satıra ayrılmış kitabe yer almaktadır. Kitabe yoğun bir tahribata uğradığı için üzerindeki yazılar okunamamakla birlikte son satırdaki tarih kısmında üç rakam okunabilmektedir. 283 olarak okunan bu kısım mezar sahibinin 1866-1867 yılında vefat ettiği ortaya koymaktadır. Bunların dışında taş sade bir görünüme sahiptir.

Fotoğraf 10: 5 no.lu şahidenin ön yüzü (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Front part of the tombstone no.5

6 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 1.00 m x 0.25 m x 0.20
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Şahide yekpare parçadan oluşmaktadır. Sadece baş şahidesi bulunan mezar, yıkılmış bir şekilde bulunmaktadır. Baş

şahidenin gövdesi kare prizmadır. Şahidenin tepelik kısmı ise üçgen prizma başlık şeklinde düzenlenmiştir. Üçgen tepeliğin köşelerine dairesel bir form verilmiştir. Şahide üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Taşın üzerinde kitabe ve süslemeye yer verilmemesi ayak şahidesi olabileceğini de akla getirmektedir.

Fotoğraf 11: 6 no.lu şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone no.6

ŞEYH ALİ MEZARLIĞI

Mollakasım Köyü'nün kuzeydoğusunda tellerle çevrili bir bahçe içinde bulunan mezarlık oldukça tahribata uğramıştır. Günümüze hazire alanın büyüklüğüne oranla çok az mezar taşı ulaşmıştır (Foto.12).

Fotoğraf 12: Şeyh Ali mezarlığı genel görünüm (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / General view of Sheikh Ali cemetery

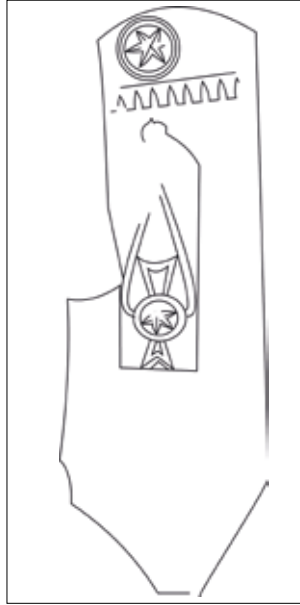
1 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 1.51 m x 0.43 m x 0.18
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Dikdörtgen prizma gövdeli baş şahidesi, yuvarlak kemerli tepelikle sonlanmaktadır. Şahidenin alınlık kısmında iç içe geçmiş daireler içerisinde altı kollu yıldız yer almaktadır. Bu kompozisyonun alt kısmında basit mukarnas sırası yerleştirilmiştir. Şahidenin gövdesinde, üç dilimli bir kemer içinde çift askılı ateşi yanar bir biçimde tasvir edilmiş bir kandil motifi vardır. Kandilin gövdesi daireseldir ve merkezinde yine altı kollu yıldız bulunmaktadır. Şahidede kitabeye yer verilmemiştir. Şahidenin sol tarafı üst kısımdan orta kısma kadar kırılmıştır.

Fotoğraf 13: 1 no.lu şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone no.1

Çizim 3: 1 no.lu şahide çizimi (Çizim: Resul Yelen) / Drawing the tombstone no.1

2 No.lu Şahide

Vefat Tarihi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.48 m x 0.40 m x 0.24
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Sadece baş şahidesi bulunan mezar oldukça sadedir. Üçgen alınlıklı şahide süslemesiz ve yazısızdır. Ayrıca taş özensiz bir şekilde işlenmiştir.

Fotoğraf 14: 2 no.lu şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone no.2

3 No.lu Sanduka Parçası

Vefat Tarihi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Sanduka) 0.86 m x 0.26 m x toprak altında
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Sanduka tipi mezardır. Profilli bir görünüme sahip taş, nitelik açısından herhangi bir özelliği bulunmamaktadır.

Fotoğraf 15: 3 no.lu sanduka (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Sarcophagus no.3

4 No.lu Sanduka Parçası

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Sanduka parçası) 1.02 m x 0.40 m x toprak altında
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Sanduka tipli mezar, yekpare bir taştan oluşmaktadır. Üçgen prizma şeklindeki sanduka çift oturtmalığa sahiptir. Sanduka üzerinde herhangi bir yazı ve süsleme unsuru bulunmamaktadır. Sanduka üzerinde yoğun deformasyon mevcuttur.

Fotoğraf 16: 4 no.lu sanduka (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez)/ *Sarcophagus no.4*

5 No.lu Sanduka Parçası

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Sanduka) 0.98/0.88 m x 0.37/0. 25 m x 0.51/ 0.35
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Sanduka tipli olan mezar, tek parça taştan yapılmıştır ve bir oturtmalığı bulunmaktadır. Üçgen prizma biçimindeki sandukanın üzerinde herhangi bir süsleme unsuru yoktur.

Fotoğraf 17: 5 no.lu sanduka (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez)/ *Sarcophagus no.5*

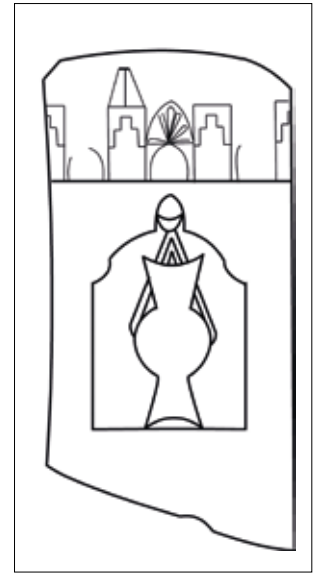
6 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.78 m x 0. 38 m x 0.13
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Dikdörtgen gövdeli baş şahidesinden oluşan mezar, mukarnas tepeliklidir. Şahide üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Tepelik kısmının mukarnas yuvalarında istiridye kabuğu motifi bulunurken bu yuvaların aralarında basit üç dilimli niş görünümeleri yer almaktadır. Taşın gövdesinde üç dilimli kemere asılı çift kulplu ateşi yanan kandil bezemesi vardır. Dairesel olan gövdenin ortasında yıldız ya da çiçek bezemeli bir motif görülmektedir.

Fotoğraf 18: 6 no.lu şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez)/ *Tombstone no.6*

Çizim 4: 6 no.lu şahide çizimi (Çizim: Resul Yelen) / *Drawing tombstone no.6*

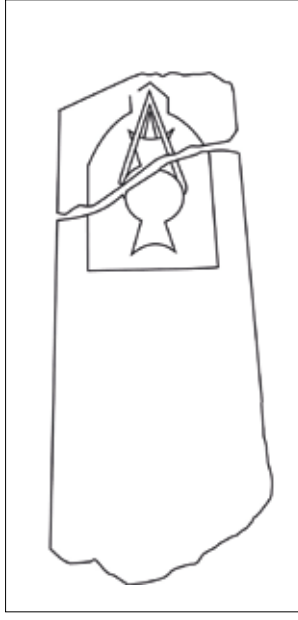
7 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.98 m x 0. 38 m x 0.08
Kitabesi : Bulunmuyor

Tanım: Dikdörtgen gövdeli baş şahidesinin tepelik kısmı kırılmıştır. Gövdenin üst kısmında üç dilimli kemerli bir niş içinde asılı olarak tasvir edilmiş, çift kulplu bir kandil motifi vardır. Ateşi yanar vaziyette işlenen kandil bir asma kandildir. Ayrıca taşın bu yüzünün 3/2'sinin boş bırakılması dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 19: 7 no.lu şahide
(Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone no.7

Çizim 5: 7 no.lu şahide
çizimi (Çizim: Resul Yelen) /
Drawing tombstone no.7

8 No.lu Şahide

Vefat Târîhi : Tarih yok
Malzeme : Kalker
Ölçüleri : (Baş Ş.) 0.84 m x 0.48 m x 0.21
Kitabesi : Kazıma şeklinde kitabesi bulunan şahidenin üzerindeki likenler okunmayı güçleştirmektedir.

Tanım: Dikdörtgen gövdeli baş şahidesinin tepelik kısmı dışarı taşkındır. Gövde üzerindeki okunamayan kitabe dışında herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Fotoğraf 20: 8 no.lu şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone no.8

DEĞERLENDİRME

Mollakasım Köyü hazirelerinde yer alan ve inceleme konusu yapılan 14 mezar taşı bu kısımda kronolojik, mezar tipi, şahide formu, başlık ve tepelik kısımları, kitabeleri, malzeme, teknik ve süsleme başlıklarında ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Tarihlendirme

Mollakasım Köyü'ndeki mezar taşlarında doğrudan tarih tespit edilen bir taş bulunmaktadır. Kara Şeyh Haziresindeki 1 No.lu şahidenin tarih kısmı olmamasına ve eceded bulunmamasına rağmen yazı stili ve içeriği 19. yüzyılın 2. yarısına ait olabileceğine işaret etmektedir. Kara Şeyh Haziresi 5. No.lu. şahidenin son satırında sene H. (1)283 (1866-67) tarihi düşülmüştür. Bu tarih Kara Şeyh hazire alanının 19. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldığı göstermektedir. Bu taş üzerindeki tarih 1 No.lu taş için düşünülen tarihlendirmeyi de doğrulamaktadır. Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu şahidelerin yazılarının çoğu okunamaz durumdadır (Foto. 21). Fakat taşın biçimsel ve süsleme özellikleri bazı ipuçları vermektedir. Bu nedenle taşların zamansal çizelgeye yerleştirilmelerinde üslup ve dönemsel özellikler dikkate alınarak önermelerde bulunulmuştur. Benzer özellikteki taşlara Erciş Çelebibağı Mezarlığı, Gevaş Selçuklu Mezarlığı ve Gevaş Beyler Mezarlığı'nda rastlanmaktadır. Kandil motifli şahideler çok olsa da kandil etrafındaki yarım istiridye kabuğu motifleri ve çift kemerli uygulama bulunması önemlidir. Erciş Çelebibağı Mezarlığı'ndaki 1315 tarihli bir taşın köşelerinde yer alan istiridye kabukları Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu mezar taşını anımsatmaktadır. Gevaş'taki 14. yüzyıla tarihlenen mezardaki çift kemer uygulaması, kandil köşelerindeki istiridye kabukları ve şamdan kullanımları da yakın benzerlik sağlamaktadır.³ Van Gölü'nün güney kıyısında bulunan Gevaş Beyler mezarlığında yine 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir şahide üzerinde de çiçek rozeti uygulaması, çift kemer ve mum motifinin iki yanındaki bezemeler müşterek uygulamalardır (Foto.22-23). Mollakâsım Köyü'nün yukarısında yer alan Kara Şeyh Mezarlığı'ndaki prizmatik sandukalar ve kandilli şahidelerin Erciş ve Çelebibağı Mezarlığı ile karşılaştırıldığında 14-15. yüzyıllar arasında yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Kara Şeyh Haziresi 1. No.lu ve 4. No.lu şahideler Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır ve biçimsel özellikleri nedeniyle bu örneklerin geç döneme 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına tarihlendirilmesi mümkündür. Kara Şeyh Haziresi 6. No.lu taşın bölgedeki mezar taşı geleneğinin dışında bir görünüm vermesinden dolayı daha geç bir dönemde 20. yüzyılda üretildiği düşünülmektedir.

³ Bu mezar taşların ayrıntılı bilgisi için bkz. Uluçam, 2000, 28-29; Başak, *Gevaş Mezar Taşları*, 2008, 15-16.

Fotoğraf 21: Kara Şeyh haziresi 3'no'lu mezar baş şahidesi / Tombstone no.3 in Kara Şeyh cemetery

Fotoğraf 22: Erciş Çelebibağı Mezarlığı'ndaki 1315 tarihli şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone dated 1315 in Erciş Çelebibağı Cemetery

Fotoğraf 23: Gevaş Selçuklu Mezarlığı'ndaki 14. yüzyıla ait şahide (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone dated 14th century in Gevaş Selçuklu Cemetery

Şeyh Ali Mezarlığı'ndaki eserlerde yazı bulunamamıştır. Şeyh Ali Mezarlığı 8. No.lu şahide kazıma teknikli yazı okunamamıştır. Taşların biçimsel özellikleri yine bölgedeki mezarlar incelendiğinde 14. ve 15. yüzyıllara tarihlendirmeye ihtimal vermektedir.

Böylelikle Mollakâsım Köyü mezarlarının tarih aralığının olasılıkla 600 yıla kadar çıktığı anlaşılmaktadır. Mezarlık günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Bu durumda köyün Orta Çağın herhangi bir döneminde kurulduğu ve Şeyh Ali Mezarlığı'nın Kara Şeyh haziresinden daha önce oluşturulduğu düşünülebilir. Ayrıca Kara Şeyh Türbesi ve hazire alanı Osmanlı Döneminde muhtemelen 16-19. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır. Kara Şeyh Türbesi haziresinde bulunan ve form itibarıyla Orta Çağ örnekleriyle benzerlikler gösteren mezar taşlarının Şeyh Ali Mezarlığı'ndan buraya taşındığı ve tekrar kullanıldığı diğer bir varsayımdır. Bu fikir, Kara Şeyh Türbesi ve haziresinin 18-19. yüzyıllarda oluşturulmuş olabileceğini de düşündürmektedir. Bu durumda Şeyh Ali köyün en eski haziresidir ve Orta Çağ'ın herhangi bir döneminde oluşturulmuştur. Kara Şeyh Türbesi ve haziresi ise Osmanlı geç döneminde yapılmış olmalıdır. İki hazire arasındaki üslup ve form farklılıkları bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Mezar Tipi

İncelenen 15 mezar taşı Van Gölü havzasında çeşitli dönemlerde karşımıza çıkan örneklerle benzerlik taşımaktadır. Kara Şeyh Mezarlığı'ndaki 7 örneğin 4'ü sadece baş şahidesinden oluşmaktadır (Kara Şeyh Haziresi. 1, 2, 4, 5 No.lu). Baş ve ayak şahidesinden oluşan tek mezar, sonradan yapıldığı anlaşılan mermer bir pehle ile birleştirilmiştir (Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu). Üzerinde kitabe ya da herhangi bir süsleme bulunmayan 1 mezar taşının baş ya da ayak şahidesi olduğu anlaşılmamakla birlikte bölgedeki mezar taşı geleneği incelendiğinde ayak şahidesi olma ihtimali ağır basmaktadır (Kara Şeyh Haziresi 6 No.lu). Diğer hazire alanındaki 8 mezarın 3'ü küçük boyutlu sandukadır (Şeyh Ali Mezarlığı 3. 4. ve 5. No.lu). Diğer örneklerin, üzerinde kitabe ya da başlık bulunmaması baş ya da ayak şahidesi olup olmadıklarını belirlemeyi zorlaştırmaktadır (Şeyh Ali Mezarlığı 1. 6. ve 7 No.lu). Bölgede kandil bezemeli mezar taşları hem baş hem de ayak şahidesi olarak kullanılmıştır. Üzerinde kazıma olarak işlenmiş kitabe yer alan mezar taşı da baş şahidesi olmalıdır. (Şeyh Ali Mezarlığı 8. No.lu) Oldukça sade ve kitabesi bulunmayan tek mezar taşı da muhtemelen ayak şahidesidir (Şeyh Ali Mezarlığı 2. No.lu).

Hazirelerdeki mezar tipleri, Gevaş ve Çelebibağı Mezarlıkları ile karşılaştırıldığında benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Bezemeli baş şahideler ve sandukalar Van Gölü havzasında Orta Çağ boyunca kullanılmış mezar tipleridir. Mollakâsım Köyü'ndeki şahidelerinde bu geleneğin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Sanduka ve Şahide Formları

Mollakasım Köyü iki hazire alanı içindeki mezar taşlarının tamamı dikdörtgen prizması şeklinde yapılmıştır. Bölgede Gevaş, Çelebibağ ve Ahlat mezarlıklarında çoğunlukla şahidelerde dikdörtgen prizması form tercih edilmektedir. Hazirelerdeki üç sanduka örneğinde sandık ya da üçgen prizma olarak isimlendirilen biçim kullanılmıştır. Üçgen prizma şeklindeki sandukalar, bölgedeki diğer Orta Çağ dönemi hazirelerinde de tercih edilmiştir.

Başlık-Tepelik

Kara Şeyh Türbesi haziresinde incelenen mezar taşlarının sadece 2'sinde başlık bulunmaktadır. Diğer mezar taşlarında ise tepelik kullanılmıştır. Başlıklardan ilki sivri üçgen prizması şeklindedir. Osmanlı Dönemi 18-19. yüzyıl mezar taşlarında özellikle ayak şahidesinde bu tür başlıklar kullanılmaktadır (Baş v.d. 2019,305). Diğer örnekte ise sadece başlık kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu başlığın oldukça yıpranmış olmasına rağmen kâtibî olduğu tahmin edilmektedir. Kâtibî başlık da Osmanlı Geç dönem baş şahidelerinde karşımıza çıkmaktadır (Laqueur, 1997, 149-152). Tepelikli şahidelerde mukarnas, üçgen alınlık ve dilimli köşe pahları kullanılmıştır. Diğer mezarlıkta ise bir örnekte üçgen alınlık bulunmaktayken (Şeyh Ali Mezarlığı 2 No.lu) diğer örneklerde tepelik ya da başlık kullanılmamıştır. Üçgen ve dilimli köşe pahlı alınlıklar, 18- 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında sıklıkla rastlanılan tepeliklerdir. Mukarnaslı tepelikler ise Orta Çağ Van Gölü havzası mezar taşı geleneğinin önemli bir parçasıdır (Karamağaralı, 1992,58).

Kitabeler

Hazirelerde kitabesi bulunan üç mezar taşı bulunmaktadır. Kara Şeyh Türbesi haziresinde bulunan bu taşların ikisinde Osmanlıca yazılmış kitabeler yer alırken (Kara Şeyh Haziresi 1. ve 4. No.lu mezar taşı), diğer örnekte Arapça sıfatlara yer verilmiştir (Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu mezar taşı). Kitabesi okunabilen iki şahide de kullanılan dil ve edebî ifadeler 19. yüzyıl Osmanlı mezar taşlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu taş üzerindeki kitabe yoğun bir tahribata uğraması nedeniyle tamamı okunamamakla birlikte seçilebilen *rahmetellahi*, *saide*, *şehide* gibi birkaç kelime Gevaş Selçuklu Mezarlığı'nda da görülen 14. yüzyıl mezar taşlarında gelenek halini almış, sürekli kullanımı bulunan Arapça ifadelerdir.

Malzeme ve Teknik

Mezar taşlarındaki yazılar oyma tekniklidir. Sadece Şeyh Ali Mezarlığı 8. No.lu taşta kazıma tekniği uygulanmıştır. Oyma teknikli yazılarda Kara Şeyh Haziresi 1. No.lu taş yazı özellikleri diğer taşlara göre daha özenlidir. Ayrıca Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu taş estetik olarak birçok öge içerse de yazı bordürlerinde aynı durumun bulunmaması dikkat çekmektedir. Kara Şeyh Haziresi 4. No.lu mezar taşındaki yazıların hakkedildiği dar alan ile taşın yüzey genişliği düşünüldüğünde sanatkarın tezat bir durum oluşturduğu görülmektedir.

Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu şahidler incelendiğinde görülen simetri bozuklukları, yarım bırakılan motifler sanatkarın teknik yönünün zayıf olduğunu ya da acemi olabileceğini düşündürmektedir. Şahidelerdeki benzer yapımlarına Gevaş Selçuklu Mezarlığı'ndaki taşlarda da sıklıkla karşılaşılmaktadır (Foto.24). Bu benzerliğin iki açıklaması olduğu varsayılmaktadır. İlki bölgenin mezar taşlarında benimsenen ve geleneğe dönüşmüş üslupsal acemiliğin özellikle tercih edildiğidir. Taş ustaları özellikle yarım bırakılmış süslemeler ve asimetrik kuruluşlarla mükemmelliğin sadece Allah'a ait olabileceğini göstermek istemiş olabilirler. İkinci görüş ise şahidelerin üretim yerinin Gevaş olabileceğidir. Gevaş'ta bulunan ortak bir üslubu benimsemiş bir grup taş ustasının bölge için mezar taşı yontuğu ve küçük yerleşim bölgelerinden sipariş aldığı varsayılabilir. Erciş Çelebibağı Mezarlığı'nda ise işçiliğin bu mezar taşlarına oranla daha kaliteli ve özenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Gevaş'daki ekolün uzun yıllar devam ettiği ve mezar taşı tedariki için de bir merkez olduğu Erciş'deki ekolün ise zamanla ortadan kalktığı ortaya konulabilir.

Fotoğraf 24: Gevaş Selçuklu Mezarlığı'ndan şahide örneği (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / Tombstone in Gevaş Selçuklu Cemetery

Mollakâsım Köyü'ndeki sandukalı mezarlar, süsleme uygulanmadan sade bir şekilde meydana getirilmişlerdir. Ahlat, Erciş ve Gevaş'taki sandukalarda genellikle bezemeler kullanılsa da sade örnekleri de mevcuttur (Foto.25). Fakat araştırma alanımızdaki sandukaların sadece ana hatları belirlenmiş ve iki yana eğimli bir görünümde yapılmışlardır.

Fotoğraf 25: Erciş Çelebibağı Mezarlığı'ndaki sanduka örneği (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / *Sarcophagus in Erciş Çelebibağı Cemetery*

Malzeme türü olarak kalker taşı kullanılsa da hazire alanında bulunan ve günümüze yakın bir tarihe ait olan mimari parçalar Ahlat taşından (andezit tüf) oluşturulmuştur. Ayrıca yine yakın tarihli bir kavuk benzeri bir şahidenin de çimento kullanılarak kalıp yöntemi ile meydana getirildiği tespit edilmiştir (Foto.26-27). Gevaş ve Erciş'teki mezarlıklar incelendiğinde Cumhuriyet dönemi mezar taşlarında da Ahlat taşına sıklıkla yer verildiği görülmektedir (Baş - Gül, 2018, 347). Bu yerleşim birimleri geçmişte kalker taşı kullansa da bölgede halen aktif olan Ahlat taşı üretiminin bir sonucu olarak tercih edilmiştir.

Fotoğraf 26: Kara Şeyh türbesine ait olduğu düşünülen ahlat taşından mimari öge (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / *Architectural element made of Ahlat stone, thought to belong to the tomb of Kara Şeyh*

Fotoğraf 27: Kara Şeyh Mezarlığı'ndan bir başlık (Kaynak: Resul Yelen - Ayşegül Bekmez) / *Tombstone part in cemetery Kara Şeyh*

Süsleme

Mollakâsım Köyü'ndeki mezar taşlarının yoğunluğuna bağlı olarak süslemelerin de fazla olmadığı görülmektedir. Bezeme düzeni içerisinde mimari, geometrik, bitkisel, kandil-mum ve üzüm motifleri kullanılmıştır. Özellikle Erciş ve Gevaş'taki mezar taşları süsleme programı yönüyle benzer örneklerin çokluğuyla zengin veriler vermektedir⁴.

Mimari süsleme programlarında Türk Sanatında sıklıkla kullanılan kemer ve mukarnas öğeleri öne çıkmaktadır⁵. Şeyh Ali Mezarlığı 1. 6. ve 7. No.lu şahidelerde üç dilimli kemerlere kandil asılarak daha çok mihrap görünümü elde edilmiştir. Kara Şeyh Haziresi 2. No.lu şahideye üç dilimli kemer ise çift kemerin gerisinde yer almış ve bir perspektif oluşturularak böylece bir mekân kurgusu işlenmiştir. Ayrıca Kara Şeyh Haziresi 2. No.lu şahidenin alt kısmında da çift kemer uygulanmıştır. Çift kemerli mezar taşı örnekleri Ağrı, Gevaş, Erciş ve Ahlat'taki Türk dönemine ait bazı mezar şahidelerinde ve haçkarlarda kullanılmıştır⁶. Ayrıca 2'nolu şahidedeki mezar taşındaki çift kemer ve ortadaki niş düzenlemesi Ahlat'taki Hasan Padişah ve Usta Şagird Kümbeti'nin cephe düzenlemesinde yer alan kompozisyonla benzerlikler taşımaktadır (Fot.28, 29).

Bazı şahidelerin üst kısımlarında mukarnas yuvalarına yer verilmiştir. Mukarnaslarda sivri kemerli nişler kullanılmıştır. Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu şahideye üç sıralı iken Şeyh Ali Mezarlığı 3 ve 6'da tek sıralıdır. En basit mukarnas dizisi Şeyh Ali Mezarlığı 3 No.lu mezar taşına aittir. Şeyh Ali Mezarlığı 6. No.lu mezarda mukarnas öbekleri üzerinde istiridye kabuklarının varlığı ve aralarındaki kademeli üç dilimli niş görünimleri dikkat çekmektedir. Bunlara ek olarak Kara Şeyh Haziresi 2. No.lu taşın baş kısmında profilli silme kullanılması

⁴ Gevaş ve Erciş'te yer alan mezar taşlarının süslemesi için bkz. Uluçam, 2000; Başak, 2010, 179-187; Başak, 2020, 252-290.

⁵ Mezar taşlarındaki mimari öğeler için bkz. Naza Dönmez, 2011, 307- 318.

⁶ Karamağaralı, 1992, resim 280,281 ; Çetin, 2011,162; Başak, 2008,15, 197; Uluçam, 2000, Resim, 264; Ahlat örneğinde çift kemer yerine çift kare niş vardır, Karahan vd., 2019, 259.

Fotoğraf 28: Ahlat Hasan Padişah kümbeti çift kemer düzenlemesi / Double arch ornament in Ahlat Usta Hasan Padişah Tomb

Fotoğraf 29: Ahlat Usta Şagirt Kümbeti çift kemer düzenlemesi / Double arch ornament in Ahlat Usta Şagirt Tomb

farklılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle silmeli mezar taşının Van Gölü Havzası'nda nadir görülmesi bu şahideyi farklı kılmaktadır. Bu şahidenin üst kısmındaki silmeli profil biçiminden dolayı Osmanlı dönemine ait olduğu düşünüldüğü ve sanatkarın geçmişe bir öykünme ile çift kemer bezemesi ile taşı şekillendirdiği varsayılmaktadır.

Mollakâsım Köyü Mezarlığı'nda geometrik süslemelerde öne çıkan unsurlar, daire, yıldız ve kare formlarıdır. Bu geometrik düzenlemeler sadece kandil motifli taşlar üzerinde yer almaktadır. Kare ve dairesel formlar bitkisel süslemeler ve yine daire içerisinde bitkisel süslemeleri de andıran beş kollu yıldız motifleri ile beraber işlenmiştir. Bitkisel süsleme görünümündeki yıldız düzenlemelerine Türk süsleme sanatlarında sıklıkla karşılaşılmaktadır (Ögel, 1994, 100). (Foto. 4, 10, 26, Çiz. 1b, 3).

Bitkisel süsleme yalnızca Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu mezarın baş ve ayak şahidesinde bulunmaktadır. Şahideler üzerinde kıvrımlı dallar, çiçek rozetleri, palmet ve yürek motifleri ile zenginleştirilmiştir. Bu şahidede

öne çıkan çiçek rozetler bölge coğrafyası incelendiğinde mezar taşı ve mezar anıtlarında yaygın kullanım alanı bulunduğu görülmektedir (Foto. 30-32). Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu mezardaki yivli oyma teknikli süslemelerin varlığı Gevaş'taki mezarlarla yakın ilişki içerisinde.

Fotoğraf 30: Erciş Çelebibağı Mezarlığı kemerli niş örneği / Arched niche example in Erciş Çelebibağı cemetery

Fotoğraf 31: Erciş Çelebibağı Mezarlığı'nda çiçek biçimli yıldız kompozisyonu / Flower-shaped star composition in Erciş Çelebibağı cemetery

Fotoğraf 32: Gevaş Halime Hatun Kümbeti çiçek rozet düzenlemesi / Flower rosette arrangement in Gevaş Halime Khatun Tomb

Bunlar dışında kandil, mum ve istiridye kabuğu gibi sembolik anlamları olan bezeme öğeleri de mevcuttur. Mollakâsım Köyü mezarlıklarında kandil öne çıkan bir süsleme olmuştur. Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu, Şeyh Ali Mezarlığı 1. 6. ve 7. No.lu şahidler olmak üzere 4 mezarda kandil kullanılmıştır. Kandiller yuvarlak gövdeli ve çift askılıdır. Altlık ve baş kısımları kavisli olarak verilmiş ve kandillerin ateşi yanar vaziyettedir. Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu mezarın kandili dikdörtgen çerçeve içerisinde gösterilirken diğerleri üç dilimli kemer içerisine asılmıştır. Mum sadece Kat.3'deki mezarın baş şahidesi üzerinde vardır ve alt kısmı görülme de muhtemelen bir şamdan üzerindedir. Kandil ve mum Türk mezar taşı geleneğinde bilhassa Van Gölü Havzası mezarlarında sıklıkla kullanılan

Fotoğraf 33: Güroymak Mezarlığı kandil motifli mezar taşı / Oil lamp motif gravestone in Güroymak Cemetery

başta Allah'ın nuru olmak üzere peygamberlerin ve diğer kutsal kişi veya unsurlarla ilişkilendirilen sembolik bezeme öğesidir (Kalfazade -Özkan, 1989, 23-24; Pektaş, 2001, 90; Özkurt, 2007, 132-142; Yelen, 2017, 472-475.) (Foto. 33).

Fotoğraf 34: Ahlat Alimoğlu Hurşit Kümbeti mihrap-penceresindeki istiridye kabuğu / Oyster-shell niche in the mihrab-window in Ahlat Alimoğlu Hurşit Tomb

İstiridye kabukları Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu ve Şeyh Ali Mezarlığı 6. No'lu taşlarda olmak üzere iki mezarda bulunmaktadır. Kara Şeyh Haziresi 3. No.lu baş ve ayak şahidlerindeki kandil ve mumun ait olduğu çerçevelerin köşelerine istiridye kabuğu yerleştirilmiştir. Şeyh Ali Mezarlığı 6. No'lu şahidenin istiridye kabukları mukarnas öbekleri üzerine konumlandırılmıştır. İstiridye kabuğu motifleri aslında bölgedeki mezar taşları dışında kümbet mimarisindeki yırtmaç nişlerde ve mihrap-pencerelerde de görülmektedir (Foto.34). Ayrıca haçkarlar üzerinde de aynı motif mevcuttur. Şeyh Ali Mezarlığı 6. No'lu şahidedeki istirdye kabuğu motifinin mukarnas öbeklerinde uygulanması, bu düzenlemenin Erciş ve Gevaş'taki mezar taşlarındaki mukarnaslarda tespit edilmemesi dikkat çekmektedir.

Mollakâsım Köyü'nün Erciş ve Gevaş gibi mezar taşı ekolüne sahip yerleşim bölgelerine uzak olması sebebiyle mezar taşlarında süsleme dağarcığının fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum yakın coğrafyadaki mezar taşı üretim merkezi ve kırsal bölgelerdeki taşlar incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Mollakâsım Köyü mezarlıkları incelendiğinde mezar taşlarının en erken tarihlisinin 14. yüzyılın başları en geç tarihlisinin ise 19. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu tespit edilmiştir. Böylece Orta Çağ ve Osmanlı dönemlerine ait mezar taşlarının bir arada bulunduğu görülmüştür. Kara Şeyh Türbesi etrafındaki mezar taşlarında iki döneme ait taşlar mevcutken köyün yukarısındaki hazire alanındaki

taşların Orta Çağ dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Kara Şeyh Türbesi haziresindeki Orta Çağa tarihlenen mezar taşlarının Şeyh Ali hazire alanından getirildiği düşünülmektedir. Bu durum yukarı mezarlığın daha eski olduğunu göstermektedir. Fakat bu alanda 14. yüzyılın öncesinden ve Osmanlı döneminden mezar taşına rastlanılmayışı mühimdir. Bu durumun sebepleri arasında değişen din ve toplumsal düşünce anlayışının yansıması olarak mezar taşı yaptırmanın hoş karşılanmaması ya da ekonomik ve kültürel gerileme sonucu vazgeçilmesi olabileceği gibi bu alanın o tarihlerde çeşitli nedenlerle terk edilmiş olabileceği de akla gelmektedir. Erciş ve çevresindeki küçük hazire alanlarından Beyler, Haydar Bey, Tekler (Gürgüz), Gölağzı (Purmak), Ziyaret ve Kara Şeyh Köyü mezarlıklarında yer alan mezar taşlarının 14-15. yüzyıl Karakoyunlu dönemine tarihlendirilmesi ve bu örnekler içinde koç koyun mezar taşı örneklerinin bulunması düşündürücüdür (Uluçam, 2002, 357-359; Çetin - Bingöl, 2020, 219-245). Mollakâsım Köyü mezar taşlarının içinde koç koyun örneklerine rastlanmaması buradaki örneklerin daha eski tarihlere ait olabileceğini akla getirmektedir. Bölgedeki koç koyun mezar taşlarının 14 ve 15. yüzyıllara tarihlendirilmesi ve Mollakâsım

Köyü'nde bu örneklerin bulunmaması, köyün bu tarihlerde terk edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bir dönem boşalan köye sonrasında yerleşim yaşanmış olmalıdır. Kara Şeyh Türbesi muhtemelen 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olmalıdır. Hazire alanının ise türbe ile birlikte şekillendiği düşünülmektedir.

Orta Çağa ait birçok şahide de yazı hakkedilmemesinden dolayı baş veya ayak şahidesi olduğu öğrenilemese de bunların baş taşı olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Mezarlıkta gördüğümüz Arapça ve Osmanlıca yazılar bölgenin genel tarihi süreci içerisinde olağan bir durumdur. Mezarlardaki malzeme olarak kalker taşının kullanıldığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı mezarlıktaki taşların Gevaş veya Erciş bölgesindeki ustalar tarafından yapılmış olmalıdır. Fakat Mollakâsım Köyü'ndeki Orta Çağa ait olduğu düşünülen taşlardaki bazı asimetrik uygulamaların varlığı bu taşların Gevaş ekolüne daha yakın olduğunu kanıtlamaktadır. Taşlarda tespit edilen çiçek rozetler, kandil, mum, yıldız biçimleri, istirdiye kabuğu, mukarnas ve kemer düzenlemeleri Gevaş ve Erciş'teki mezarlıklarda görülen süslemelerle ortak bir birikim olduğunu göstermektedir.

Katalog No	Tarih	Mezar Tipi	Kitabe	Malzeme	Teknik	Bitkisel Süsleme	Geometrik Süsleme	Mimari Süsleme	Eşya Süsleme
Kara Şeyh Haz. Mez. 3	14. yy	Şahide	Arapça kelimeler	Kalker	Oyma, kazıma ve yivli oyma	Çiçek, kıvrım dal, palmet, yürek ve üzüm	Kare, daire, yıldız, istirdiye kabuğu ve hilal	Mukarnas ve Kemer	Kandil ve Şamdan
Şeyh Ali Mez. 1	14. yy	Şahide	x	Kalker	Oyma	x	Yıldız ve daire	Mukarnas ve Kemer	Kandil
Şeyh Ali Mez. 3	14. yy.	Sanduka	x	Kalker	x	x	x	x	x
Ş.A.M. 4	14. yy.	Sanduka	x	Kalker	x	x	x	x	x
Şeyh Ali Mez. 5	14. yy.	Sanduka	x	Kalker	x	x	x	x	x
Şeyh Ali Mez. 6	14. yy.	Şahide	x	Kalker	Oyma	Çiçek ?	Yıldız ?	Mukarnas ve Kemer	Kandil
Şeyh Ali Mez. 7	14. yy.	Şahide	x	Kalker	Oyma	x	x	Kemer	Kandil
Kara Şeyh Haz. Mez. 5	1823	Şahide	x	Kalker	Oyma	x	x	x	x
Kara Şeyh Haz. Mez.1	19. - 20. yy.	Şahide	Osmanlıca	Kalker	Oyma	x	x	x	x
Kara Şeyh Haz. Mez. 2	19. - 20. yy.	Şahide	x	Kalker	Oyma	x	x	Kemer, mihrap ve silme	x
Kara Şeyh Haz. Mez. 4	19. yy. sonu 20. yy. başı	Şahide	Osmanlıca	Kalker	Oyma	x	x	x	x
Kara Şeyh Haz. Mez.6	20.yy	Şahide	x	Kalker	Oyma	x	x	x	x
Şeyh Ali Mez. 2	x	Şahide	x	Kalker	x	x	x	x	x
Şeyh Ali Mez. 8	x	Şahide	?	Kalker	Kazıma	x	x	x	x

Tablo 1: Mollakâsım Köyü hazirelerindeki mezar taşlarının özellikleri / Features of tombstones in the Mollakâsım Village Cemetery

Mollakâsım Köyü mezarlıklarındaki mezar taşları biçim ve süsleme durumları analiz edildiğinde Gevaş ve Erciş mezarlıklarındaki taşlarla ortak özellik göstermektedir. Fakat köyün merkezi şehirlerden uzakta kırsal bir yerleşim alanı olması neticesinde mezar taşlarının sade olmasına sebebiyet vermiştir.

Van Gölü Havzası mezarlıkları incelendiğinde büyük mezarlıklarla ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Fakat kırsal alanlarda kalan mezarla ilgili az çalışma yapıldığı gibi derinlemesine incelemeler de fazla görülmemektedir. Mollakâsım Köyü mezarlıkları Van şehrinin ve bölgenin mezar taşı envanterinde bu çalışma ile yerini almaktadır.

KAYNAKÇA

AĞAOĞLU S.2007.

“*Van Şehir Dokusu Ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 35, Erzurum, s. 311-339.

ARVAS T. Z. 2017.

“*19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilâyeti Vakıfları*”, **Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi**, 1/1, 2017, s.15-24

AYAZ BAŞAK M. 2008.

Gevaş Mezar Taşları, Van. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

BAŞ G.-GÜL M. 2018.

“*Gevaş Dilmetaş Köyü Mezarlığı ve Mezar Taşları*”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C:1, S: 39, Van, s.323-348.

BAŞ G. v.d. 2019.

İstanbul Davut Paşa Külliyesi Hazinesi Ve Mezar Taşları, İstanbul.

BAŞAK O. 2010.

“*Gevaş Kümbet Mezarlığı'nda Bulunan Mezar Taşlarındaki Bezemelerinden Örnekler*”, **V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, İstanbul, s.179-187.

BAŞAK, O. 2020.

“*Kümbet Mezarlığı ve İçerdiği Kültür Varlıkları*”, **Sanat ve Kültür Tarihi Araştırmaları (Ed. Ercan Çalış / Resul Yelen)**, İstanbul, s.252-290.

BİNGÜL Ş. 2016.

“*(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Müslim Köylerin Demografik Yapısı*”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl 9, Sayı XXVI, s.87-115.

ÇETİN, Y. 2011.

“*Patnos Tutak Çevresinde Türbe ve Tarihi Mezarlıklar*”, **IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (Ed. Oktay Belli)**, Ankara, s.159-171.

ÇETİN, Y. ve BİNGÖL E.2020.

“*Erciş Tekler Mahallesi Mezarlığı'nda Bulunan Karakoyunlu Dönemi Mezar Taşları*”, **İğdır Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 23, s.219-245.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I**, Yayın Nu: 49, Ankara,2001.

DURMA A.2014.

Evliyalar Şehri Van, Samsun.

KALFAZADE, S. / ÖZKAN, E.1989.

“Kandil ve Kandilin Motif Olarak Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.2, S:5, s.23-24.

KARAHAN, R., TEKİN, R., KULAZ M., REİSOĞLU S., İGİT İ., ORAL M., ALP A., 2019.

Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara.

KARAMAĞARALI, B., 1992.

Ahlat Mezar Taşları, Ankara.

LAQUEUR H. P., 1997.

Hüve’l Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, İstanbul.

NAZA DÖNMEZ, E. E. 2011.

“Türk Sanatında Mezartaşları ve Çeşmeler Üzerinde Yer Alan Mimari Ögeler Üzerine Bir Deneme”, Özseit **Armağanı (Ayrı Basım)**, İstanbul, 2011, s. 307-318.

ÖGEL, S., 1994.

Anadolu’nun Selçuklu Çehresi, İstanbul.

ÖZKURT, K.,2007.

“Vangölü Çevresi Mezartaşlarında Kandil Motifi”, **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildiri Kitabı(Edt. Oktay Belli)**, Ankara, s.132-142.

PEKTAŞ, K.,2001.

Bitlis Tarihî Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Ankara.

ULUÇAM, A.,2000.

Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları, Ankara.

ULUÇAM, A., 2002.

“Van Gölü Havzası’ndaki Tarihî Mezarlıklar ve Mezar Taşları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C8, Ankara, s.353-365.

YELEN, R., 2017.

“İslam Sanatında Süsleme Sembolizmi Üzerine Yeni Yorumlar”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:2 Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı, Van, s.470-492.

İNTERNET KAYNAKLARI

URL 1: <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/45585,1--van-ili-tusba-ilcesi-mollakasim-mahallesi-tarihi-mez-.pdf?0> erişim tarihi: 06.06.2020.

URL 2: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, İE,EV,66-7158,H-25-06-1134 erişim tarihi:13.06.2020.

GEÇ DÖNEM OSMANLI MEZAR TAŞI ÜRETİM SÜRECİNE BİR ÖRNEK: KOKLUCA (İZMİR) MEZARLIĞI*

KOKLUCA (İZMİR) CEMETERY: AN EXAMPLE OF TOMBSTONE PRODUCTION PROCESS IN LATE OTTOMAN EMPIRE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Eylül 2020	Received: September 29, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 16 Ekim 2020	Peer Review: October 16, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021	Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.007

Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL **

ÖZET

Anadolu'daki Türk-İslam dönemi mezar taşları ile ilgili hususlardan biri de bu taşların nasıl üretildiği meselesidir. Bu konuda yaygın görüş, sıra dışı bir görünüme sahip sanatsal örneklerin üretimi özel sipariş üzerine yapılırken, aynı biçim ve boyuttaki standart seri üretim gibi duran örneklerin, mezar taşı ustalarının kısmen belleklerinde kısmen de ellerinde bulunan şablonlara göre önceden hazırlandıkları ve satın alanın isteğine göre de üzerlerine yazıların eklendiği şeklindedir. İzmir kent merkezine yaklaşık 10 km uzaklıkta yer alan Kokluca/Altındağ Mezarlığı'nda yaptığımız çalışmalar sırasında mezarlık içerisinde Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyetin ilk yıllarına ait çok sayıda mezar taşı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu taşlar arasında yer alan bazı örnekler biçim, boyut ve süslemeleri ile önceki dönemlerle (18-19. yy) yakın benzerlikler sergilerken, üzerlerinde yer alan Latin harfli kitabeleri ile de farklılık göstermektedirler. Söz konusu bu taşlar yukarıda sözünü ettiğimiz üretim aşamalarına ilişkin bazı ipuçları taşımaktadır. İşte bu çalışmanın amacı da Kokluca/Altındağ Mezarlığı'nda yaptığımız saha çalışmaları sırasında sağlanan bilgi ve görsellerle konuyu belgelemek, tanıtmak; karşımıza çıkan bu somut örneklerle meseleye yeni bir pencere daha açmaktır. Böylece önemli bir şehirde yer alan küçük bir mezarlıktaki yirmiye yakın mezar taşıyla mevcut konuya dikkat çekilmiş olmakla birlikte, bunların yapım sebepleri ve aşamalarını değerlendirme imkânı sağlanmış olacaktır kanısındayız. Önemli bir kısmının doğal nedenler veya insan eliyle meydana gelen tahribatlar neticesinde yitirildiğini düşündüğümüz bu taşlar, Kokluca/Altındağ Mezarlığı gibi başka merkezlerde de görülebilmektedir. O nedenle bu çalışma ile mezarlıklar ve hazirelerde çalışan araştırmacılar tarafından zaman zaman göz ardı edilebilecek bu gibi mezar taşlarına daha fazla dikkat verilerek eserlerin belgelenmesine ve tanıtılmasına katkıda bulunulacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mezar Taşı, Kokluca/Altındağ, Mezarlık, Anadolu, Osmanlı.

* Bu çalışma İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi BAP tarafından desteklenen 2020-GAP-SBBF-0001 nolu “*Kokluca Mezar Kitabeleri*” adlı proje kapsamında ele alınmıştır. Projenin yürütücülüğünü yapan Prof. Dr. Ömür CEYLAN ile bu proje kapsamında gerçekleştirilen alan araştırmalarında birlikte çalışma imkânı bulduğumuz diğer çalışma grubu üyesi arkadaşlarıma en içten dileklerle teşekkürlerimi sunarım

** Doç.Dr., Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü.
e-posta: ersel.caglitutuncugil@ikc.edu.tr ORCID: 0002-0002-3663-713X

ABSTRACT

One of the issues related to the Anatolian tombstones in the Turkish-Islamic period is the problem of how these stones were constructed. The common opinion on this issue is that on the one hand artistic samples with an extraordinary appearance were fabricated on special order; and on the other the samples that look like standard mass production in the same shape and size were prepared in advance. For the latter type, they were constructed on the basis of partly the tombstone masters' own experiences and partly according to the templates already in their hands as the inscriptions, however, were later added with the buyer's request. Our research carried out in the Kokluca/Altındağ Cemetery approximately 10 km from Izmir city center, reveals that many tombstones belong to the late Ottoman and early Republican periods. While some examples among these stones show close similarities with the previous periods (18-19th century) with their shape, size and decorations, they also differ with the Latin letters on them. These stones also have some specific features related to the production stages mentioned above. Here, the purpose of this study is to document and introduce the subject with the information and visuals arising from the field study in Kokluca/Altındağ, which with these concrete examples open a new window to the issue. Thus, while this study aims to draw attention to a few surviving tombstones found in a small cemetery in an important city, we believe that they still offer a unique opportunity to evaluate the reasons and stages of their construction. Yet, several stones, which we think were lost because of human factor and natural destructions, could also be observed in other necropolises. For this reason, this study contributes to the documentation and introduction of such tombstones, which are ignored from time to time by researchers working in cemeteries and treasures.

Keywords: Tombstone, Kokluca/Altındağ, Cemetery, Anatolia, Ottoman.

GİRİŞ

İzmir'in kent merkezine yaklaşık 10 km uzaklıktaki Kokluca, Bornova İlçesi'ne bağlı bir yerleşim merkezidir. Mübadeleden önce bir Rum köyü olan semtin eski adı *Kokluca* idi. Bu isim daha sonra 1926'da *Altındağ* olarak değiştirilmiştir. 1922 yılında yangın geçiren ve kısa bir süreliğine askeri birliklere ev sahipliği yapmış olan köye mübadele ile birlikte Rumların yerine Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen göçmenler yerleştirilmiştir. Günümüzde ise hala Balkan kökenli vatandaşlarımızın yoğun olduğu bir semttir.

Kokluca/Altındağ Mezarlığı'nda, bizim de dâhil olduğumuz disiplinler arası bir ekip tarafından (Tarih, Edebiyat ve Türk-İslam Arkeolojisi/Sanat Tarihi) yaklaşık bir yıl boyunca saha çalışması gerçekleştirilmiştir. Mezarlık içerisinde Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyetin ilk yıllarına tarihlenen 257 adet taş vardır. Bunların tamamı Arap harfli mezar taşlarıdır. Fakat 1930'lu yıllarda yapılan mezar taşlarında estetik bakımından eski geleneği devam ettirip tamamen Arap harfli bazen de bir yüzünde Latin harfli bir yüzünde de Arap harfli kitabelere sahip örneklerin hazırlandığını da görmekteyiz. Söz konusu eserlerin tamamının ölçüleri alınarak fotoğrafları çekilmiş, bilgisayar ortamında çizimleri yapılmış, kitabeleri okunmuş ve kaynak taraması gerçekleştirilerek bir kitap çalışması halinde hazırlanmış ve İzmir Büyükşehir Belediyesi bünyesindeki Kent Kitaplığı'na basılmak üzere sunulmuştur. Ayrıntılı bir şekilde incelemesi gerçekleştirilen saha çalışması sırasında söz konusu taşlar arasında yer alan 20'ye yakın örneğin biçim, boyut ve süsleme özellikleri ile önceki dönemlerle (18-19. yy) yakın benzerlikler gösterdikleri tespit edilmiş, ancak üzerlerinde bulunan Latin harfli kitabeleri ile farklılık sergiledikleri gözlemlenmiştir. İşte bu çalışmamız, Kokluca/Altındağ Mezarlığı'nda görülen ve bir kısmı ilk kez tarafımızca tespit edilen bu örnekler ışığında söz konusu mezar taşlarının form (gövde, alınlık/tepelik), malzeme, kitabe ve süsleme gibi özellikleri göz önünde bulundurularak nasıl işlendiği ve yapım aşamalarının neler olabileceği üzerine bir deneme amacı taşımaktadır. Böylece önemli bir şehirde, küçük bir mezarlıkta yer alan bu tür mezar taşlarına dikkat çekilerek değerlendirme imkânı sağlanmış olacaktır kanısındayız. Ayrıca mezar taşı yapım evrelerine İzmir'den bir pencere açmak suretiyle burada yaptığımız taramalarda karşımıza çıkan örnekler toplu bir bakışla belgelenmiş ve tanıtılmış olacaktır.

Daha önce başka araştırmacılar tarafından da dile getirilen bu sorun mezar taşı geleneğimizin ilgi çeken noktalarından olmasına rağmen bir o kadar da sınırlı bilgiler içeren yönüdür (Laqueur 2010: 127). Anadolu'daki Türk-İslam (Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı) dönemine ait mezar taşları üzerine

yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiş çok sayıda bilimsel araştırma ve yayın faaliyeti vardır¹. Bu yayınların hepsinin ismini burada vermek mümkün olmadığı gibi çalışmamızın birinci önceliği de bu değildir. Günümüze kadar artarak devam eden bu çalışmalar daha çok ayrıntılı katalog bilgisine dayanan ve karşılaştırmalı değerlendirmeye yer veren araştırmalardır. Her biri mezar taşı geleneği ile ilgili olarak genellikle malzeme, biçim ve süsleme özelliklerine öncelik vermiştir. O nedenle bu tür yayınlar mezar taşı yapım aşamaları ve tekniği üzerine yoğunlaşmış özel çalışmalar sayılmazlar. Bir başka ifade ile doğrudan bu konu üzerine odaklanmış etraflı bir yayın yapılmış, mezar taşı geleneği üzerine çalışan bilim insanlarının ve meraklılarının bilgisine sistematik olarak sunulmuş değildir. Tahmini bilgi ve öngörülerin özellikle özgün, çağına ait yazılı ve mevcut sanat eserleri ile karşılaştırılması; bunun sonucunda elde edilecek bilgi ve gözlemlerin bilimsel veriler eşliğinde değerlendirilmesi önemli bir çalışma alanı olarak araştırmacıların önünde durmaktadır. Sözünü ettiğimiz eksikliklere rağmen söz konusu yayınlar Anadolu'nun Türk-İslam dönemi mezar taşı örnekleri hakkında bilimsel açıdan en fazla bilgi veren çalışmalardır. O nedenle bu çalışmalarda, mezar taşı yapım tekniği ve aşamalarına ilişkin belirtilen kişisel görüş ve önerilerin yanı sıra değerlendirmelerin şimdiki çalışmamıza önemli derecede katkı sağladığını da hatırlatmakta yarar vardır.

Mezar taşlarının yapılmasında akla gelen ilk husus bunların nerede ve nasıl yapıldıkları sorusudur. Bu taşlar tek bir merkezde mi üretilmiştir, yoksa her bölge için belirli birkaç merkez vardı da buralarda üretilip siparişçisine oradan mı ulaştırılıyordu (Daş 1996: 29; Laqueur 2010: 127-128; Çağlıtütüncügil 2015: 100; Ünal ve Çağlıtütüncügil 2016: 259). Hatta her ilçe, her köy ve mahallenin ayrı bir üreticisi mi vardı? Bu taşların üretim ve işlenme aşamaları nasıldı? Eldeki mevcut bir şablona göre mi üretiliyorlardı, yoksa bir önceki örnekler küçük farklarla taklit mi ediliyordu? Bütün Anadolu coğrafyasında hemen hemen aynı çizime sahip taşların görülmesi bunların ortak bir öğretisinin olduğuna mı işaret ediyordu? Bu öğreti ustaların elinde örnekler (şablon) halinde veya kısmen belleklerinde mi

¹ Anadolu'da Türk dönemi, mezar taşları arasında ilginç örnekler vardır. Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemine tarihlenen çok sayıda şahide, lahit ve sanduka tipinde yapılmış mezar taşı örnekleri bilinmektedir. *Konya, Akşehir, Kırşehir, Bulis, Ahlat, Sivas, Tokat, Bursa, Muğla* ve *İzmir* başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok farklı bölgelerinde, bu döneme tarihlenen mezar taşı örnekleri mevcuttur. Söz konusu çalışmalardan belli başlıları şunlardır. Meriç 1936: 141-212; Eyice 1966: 208-243; Yetkin 1969: 149-156; Öney 1969: 283-312; Karamağaralı 1971: 75-109, Karamağaralı 1992; Başkan 1996: 18-55; Pektaş 2001; Daş ve Demir 2005: 135-157; Daş 2006: 97-101; Daş 2008: 120-130; Demir 2003: 145-150; Demir 2005a: 338-344; Demir 2005b: 135-157; Demir 2006: 101-103; Demir 2008: 130-134; Demir 2009: 103-126; Açıkgözoğlu 2009: 297-314.

yer alıyordu? Araştırmacıların ilgisini çeken bütün bu sorular bilmecesine sürekli bir cevap aranmıştır. Eldeki mevcut taşlar dışında tarihi yazılı kaynaklarda akla gelen sorular hakkında ayrıntılı ve açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı dönem ve birbirine yakın bölgeler arasında teknik, malzeme, kalite, boyut, biçim, süsleme ve hatta çoğu zaman kitabe bakımından farklılık göstermeyen mezar taşlarının ana yapım merkezlerini ve üretim aşamalarını belirlemek güçtür. Ancak bazı durumlarda taşların bulundukları bölge, form ve süsleme gibi özellikler yapım merkezlerinin yanı sıra üretim aşamaları hakkında da ipuçları verebilmektedir. İşte bu noktada, sözü edilen eksiklik ve belirsizliklere rağmen, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları içerisinde üretilen mezar taşı örneklerine bakılarak bir takım belirlemeler, teoriler ve varsayımlar geliştirilebilir, taşların üretim sürecine ilişkin bazı öneriler ileri sürülüp bunlara bir destek bulunabilir kanısındayız. Çalışmamızda sözü edilecek yöntem ve hazırlanma aşamalarının daha önceki dönemler için de belli ölçüde geçerli olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak bu konuda fazla bir genelleme yapmadan, yeterli sayıda daha fazla örnek, bilgi, belge ve gözleme dayanan karşılaştırmaların yapılmasının zorunluluğu da muhakkaktır.

Mezar taşı üretim süreci sadece büyük yerleşim merkezlerindeki mezarlıklarda bulunan mezar taşlarına yönelik çalışmalarla değil aynı zamanda kasaba ve köylerde yer alan örnekler üzerine yapılan yerel araştırmaların da katkısıyla ortaya çıkarılabilecek bir durumdur. Elbette ki Osmanlı İmparatorluğu gibi sınırları geniş bir coğrafyaya yayılmış devlette bazen geneli yakalamak ve bir değerlendirmede bulunmak her zaman kolay olmayabilir. Ancak bütünü yakalamak ne kadar zor olursa olsun yerel merkezlere yönelik araştırmaların sayısının artması bazen belirsiz durumların belirgin hale gelmesine, konulara ilişkin çeşitli değerlendirmeler ve görüşler ileri sürmemize imkân verecektir.

Mezar Taşlarının Kısa Tanımı

Yukarıda sıraladığımız sorular ışığında ele aldığımız çalışmamız, İzmir'e bağlı bir yerleşim merkezi olan Altındağ semtinde bulunan Kokluca Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının söylediklerini dikkate alan ve değerlendiren bir deneme niteliği taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına tarihlenen örnekler üzerinden, mezar taşı üretim süreci tartışmaya sunulmaktadır. Elbette ki pek çok sanat eserinde olduğu gibi burada karşımıza çıkan mezar taşlarının boyut, şekil ve bezemelerinde de kişinin sosyal, ekonomik, dini, kültürel ve estetik zevkleri önemli bir etkidir. O nedenle İzmir Kokluca/Altındağ Mezarlığı'nda yer

alan az sayıdaki örnek de mevcut kaygılarla üretilmiş mezar taşları olması bakımından değerlidir kanısındayız. Kokluca Mezarlığı'nda karşımıza çıkan bu örneklerin de nasıl üretildikleri hakkında tarihi kaynaklarda hiç bir kayda rastlanmamıştır. O nedenle elimizdeki tek veri taşların bizzat kendileridir. Burada ileri süreceğimiz görüş, öneri ve varsayımlarımızın önemli bir kısmı taşların malzeme, form, işçilik ve süsleme özelliklerine bir kısmı da tahminlere dayanmaktadır.

Asıl konumuza girmeden önce Kokluca Mezarlığı'nda karşımıza çıkan ve çalışmada ileri sürdüğümüz varsayımlara görsel veri ve kaynak sağlayan, Latin harfli kitabelere sahip bu mezar taşı örneklerini kısaca tanımak ve taşların özellikleri hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Fakat gerek çalışmanın hacmi bakımından gerekse benzer özellikli olmaları nedeniyle gereksiz şekilde tekrara düşmemek için örneklerin hepsini burada vermeyeceğimizi de ifade etmek isteriz.

Nalbant Kazım'ın Karısı Fatma'nın Mezar Taşı

1928 yılında vefat eden Fatma'nın baş şahidesi, etrafı çimento harçla örülmüş bir mezarın üzerine yerleştirilmiştir (Foto.1). Sağlam durumdaki taş gri renkli mermerden yapılmış olup üzerinde yer yer yosunlanmaların yanı sıra çatlak ve yüzey kayıpları mevcuttur. Taşın dikdörtgen prizma biçimli gövdesi aşağı doğru daralmakta ve bitkisel motifli bir tepelikle son

Fotoğraf 1: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Nalbant Kazım'ın karısı Fatma'nın mezar taşı. (Çağlitütüncigil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Nalbant Kazım's wife Fatma.

bulmaktadır. Kazıma tekniği ile hakkedilmiş Latin harfli kitabesi 9 satırdan oluşur. Alınlığında yer alan kabartma akant yapraklarından meydana gelen bitkisel süslemenin bir merkezden çıkarak iki yana uzandığı ve aşağı doğru sarktığı görülmektedir. Kitabe ile alınlık yuvarlak bir kemerle ayrılmaktadır.

Mustafa Kızı Emine'nin Mezar Taşı

1935 yılında vefat eden Emine'nin mezarı üzerinde yer alan şahide ayak taşı ile birlikte sağlam bir şekilde günümüze kadar ulaşabilmiştir (Foto. 2). Doğrudan toprak üzerine oturtulmuş olan taş gri renkli mermerdendir. Yer yer ufak kırıkların bulunduğu taşın dikdörtgen prizma biçimli gövdesi aşağı doğru daralarak inmekte olup üzerinde bitkisel bir tepelik yer alır. Kazıma tekniği ile hakkedilmiş Latin harfli kitabesi kartuşsuz olup 16 satırdan oluşmaktadır. Alınlığında yer alan kabartma akant yapraklarından oluşan bitkisel süslemenin bir merkezden çıkarak iki yana doğru uzanarak aşağı sarktığı görülmektedir. Kitabe ile alınlığı ayıran herhangi bir unsur yoktur.

Ayak taşı da kendisi gibi süslemeli olup alınlığında kabartma çiçek ve yaprak motifleri vardır (Foto. 3). Ancak biz bu taşın da bir baş şahidesi olduğunu ve buraya sonradan yerleştirildiğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemize temel teşkil eden ana sebep taşın yüzeyinin sonradan yazılmak üzere boş bırakılması ve alışla geldiği üzere kemerli bir silme ile alınlık kısmının yazı alanından ayrılmış olmasıdır. Çünkü alanda ve yakın çevrede yer alan mezarlarda kullanılan ayak taşlarının yüzeyinin genel olarak dıştan ince bir silme çerçevelenmiş olduğu, içlerinin de taş boyunca uzanan bitki motiflerinden oluşan süslemelerle doldurulduğu görülmektedir. Ayrıca her iki taş arasında bariz bir nitelik, doku ve üslup farkı da göze çarpmaktadır. Diğer yandan, belki de taş atölyesinde hazır halde bekleyen böyle bir taşı vardı ve siparişçi söz konusu bu taşı beğenerek satın alıp buraya koydurmuş da olabilir.

Hancı Halil Ağa Oğlu Tevfik'in Karısı Nuriye'nin Mezar Taşı

1937 yılında vefat eden Nuriye'nin etrafı çimento harçla örülmüş mezarı üzerine yerleştirilmiştir (Foto. 4). Sağlam durumdaki taş gri renkli mermerden yapılmıştır. Bitkisel formlu bir tepelikle son bulan gövdesi dikdörtgen prizma biçimli olup aşağı doğru daralmaktadır. Kazıma tekniği ile hakkedilmiş Latin harfli kitabesi 11 satırdan oluşmaktadır. Alınlığında yer alan kabartma akant yapraklarından oluşan bitkisel süslemenin şişkin gövdeli, geniş ağızlı bir vazo içinden çıkarak iki yana uzandığı ve aşağı doğru sarkarak devam ettiği görülmektedir. Yaprakların uçları volüt şeklinde kıvrılmaktadır. Kitabe ile alınlığı birbirinden ayıran basık kemerin iki ucu iç bükey kavislidir.

Fotoğraf 2: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Mustafa kızı Emine'nin mezar taşı. (Çağlıtütüncigil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Mustafa's daughter Emine.

Fotoğraf 3: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Mustafa kızı Emine'nin mezarında ayak taşı olarak kullanılan mezar taşı. (Çağlıtütüncigil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. The tombstone used as a foot stone in Emine's grave.

Fotoğraf 4: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Hancı Halil Ağa oğlu Tefik'in karısı Nuriye'nin mezar taşı. (Çağlitütüncigil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Tefik's wife Nuriye.

Fotoğraf 5: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Aziz Sami zevcesi Habibe'nin mezar taşı. (Çağlitütüncigil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Aziz Sami's wife Fatma.

Aziz Sami Zevcesi Habibe'nin Mezar Taşı

Mezarlık içerisinde cami veya manzara tasviri içeren toplam beş örnek tespit edilebilmiş olup bunlardan farklılık arz eden üçü çalışmamıza dâhil edilmiştir. Ancak burada tanıtmadığımız diğer iki örnek tamamen göz ardı edilmemiş, karşılaştırmalı değerlendirme kısmında dikkate alınmıştır.

1937 yılında vefat eden Habibe'nin etrafı çimento harçla örülmüş mezarı üzerine yerleştirilmiştir (Foto. 5). Sağlam durumdaki taş beyaza yakın gri renkli mermerden yapılmıştır. Dikdörtgen prizma biçimli, aşağı doğru daralarak devam eden gövdesi sivri kemerli bir tepeliğe/alınlığa sahiptir. Kazıma tekniği ile işlenmiş kartuşsuz Latin harfli kitabesi 12 satırdan oluşmaktadır. Alınlığın sol tarafına tek minareli bir cami, sağ tarafına ise konik külahlı, tek katlı küçük yapı kabartmaları işlenmiştir. Tek kubbeli olduğu anlaşılan cami ve diğer mimari tasvirlerin gerisinde servi ağaçlarının, yukarı doğru incelererek yükselen uçları görülmektedir. Mimari yapılarda duvarlardaki taş sıralarının yanı sıra kapı ve pencere gibi açıklıklar ile kubbe dilimleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Kitabe ile alınlığı birbirinde yuvarlak bir kemer ayırmaktadır. Bu kemerin köşeliklerinde de üç yapraklı birer çiçek motifi mevcuttur.

Kavalalı Hüseyin Kızı Emine'nin Mezar Taşı

1938 yılında vefat eden Kavalalı Hüseyin Kızı Emine'nin mezarına ait bu baş taşı günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşabilmiştir (Foto. 6). Ancak bir kenara geliş güzel bırakılmış durumda olduğu için üzerinde yer aldığı mezarı tespit etmek şimdilik mümkün değildir. Gri renkli mermer şahidenin dikdörtgen prizma biçimli, aşağı doğru daralan gövdesi bitkisel bir tepelikle sonlanmaktadır. 10 satırlık Latin harfli kitabesi kazıma olarak hakkedilmiş olup kartuşsuzdur. Alınlık üzerinde kabartma akant yapraklarından oluşan bitkisel bir süsleme vardır. Alınlıkla kitabeyi yuvarlak formu bir kemer ayırmaktadır.

Muharrem Zevcesi İsmet'in Mezar Taşı

Doğrudan toprağa oturtulmuş bu baş taşının önemli bir kısmı gömülü haldedir (Foto. 7). Bu nedenle mezar sahibinin adı dışında, vefat tarihini içeren satır veya satırları okunamadığı gibi, yüksekliği de tam olarak ölçülememektedir. Ayak taşı yoktur. Üzeri zamanla yosunla kaplanmış gri renkli mermer şahidede yer yer kırıklar görülmektedir. Dikdörtgen biçimli gövdesi sivri kemerli bir tepelikle sonlanır. Gövde aşağı doğru

Fotoğraf 6: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Kavalalı Hüseyin kızı Emine'nin mezar taşı. (Çağlıtütüncigil 2019) / *Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Hüseyin's daughter Fatma.*

Fotoğraf 7: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Muharrem zevcesi İsmet'in mezar taşı. (Çağlıtütüncigil 2019) / *Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Muharrem's wife İsmet.*

daralarak devam etmektedir. Sivri kemerli alınlık yüzeyinde, yan yana sıralanmış, kırma çatılı 5 adet binadan oluşan bir manzara tasviri işlenmiştir. Ön planda yer alan yapıların gerisinde ise uçları rüzgârda savrulan servi ağaçları görülmektedir. Binaların hangi yapıları temsil ettiği konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Ancak bunların yöreye özgü çadır, konut veya başka türden yapılar olabileceği de ileri sürülebilir. Kabartma olarak işlenmiş tasvirlerde ayrıntılar kazıma tekniği ile verilmiştir. Alınlıkla kitabeyi Bursa kemeri formunda dilimli bir kemer ayırmaktadır.

Mustafa Ağa'nın Kızına Ait Mezar Taşı

Doğrudan toprağa oturtulmuş bu baş şahidesinin önemli bir kısmı gömülü vaziyettedir (Foto. 8). O nedenle mezar sahibinin adı dışında, vefat tarihini içeren satır veya satırları okunmadığı gibi, yüksekliği de tam olarak ölçülememektedir. Üzeri zamanla yosunla kaplanmış gri renkli mermer şahidenin üst kısmında ufak bir parçası kırık ve kayıptır. Ayak taşı yoktur ya da kayıptır. Aşağı doğru daralarak incelen gövdesi dikdörtgen biçimli olup üzeri sivri kemerli bir tepelik/alınlıkla son bulmaktadır. Alınlık yüzeyine, ön planda iki kubbeli, tek minareli küçük bir cami tasviri işlenmiştir. Caminin gerisinde ise servi ağaçlarının tepeleri görülmektedir. Kabartma

olarak işlenmiş cami ve ağaç tasvirlerinin üzerindeki ayrıntılar kazıma tekniğinde verilmiştir. Duvarlardaki taş sıralarının yanı sıra kapı ve pencere gibi açıklıklarla birlikte kubbe dilimleri açıkça seçilebilmektedir. Kitabe ile alınlık bölümünü yarım yuvarlağa yakın bir kemer ayırmakta olup kemer köşeliklerine üç yapraklı birer çiçek motifi yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 8: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Mustafa Ağa'nın kızına ait mezar taşı. (Çağlıtütüncigil 2019) / *Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone of Mustafa Ağa's daughter.*

İbrahim Kerimesi Meliha'nın Mezar Taşı

Genel olarak sağlam durumdaki taş etrafı çimento harçla örülmüş bir mezar üzerine yerleştirilmiştir (Foto.9). Doğrudan toprağa oturtulmuş beyaz renkli mermer şahidenin yüzeyinde yer yer çatlak ve kırıklar mevcuttur. Şahidenin önemli bir kısmı gömülü olduğu için mezar sahibinin adı dışında, vefat tarihini içeren satır veya satırları okunamamıştır. Ayak taşı kayıptır. Aşağı doğru daralan dikdörtgen prizma biçimli gövdesi dilimli bir kemer şeklindeki tepelikle sonlanmaktadır. Alınlık üzerine çok yapraklı stilize bir çiçek motifi yerleştirilmiştir. Yarım daire şeklinde betimlenmiş bu iri bir çiçek motifi merkezde bulunan katmerli bir dairesel göbekten gelişmektedir. Alınlıkla kitabe bölümünü basık bir kemer ayırmaktadır.

Fotoğraf 9: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. İbrahim kerimesi Meliha'nın mezar taşı. (Çağlitütüncigil 2019) / Kokluca / Altındağ Cemetery. Tombstone of İbrahim's daughter Meliha.

Ahmet Kızı Zeliha'nın Mezar Taşı

Doğrudan toprağa oturtulmuş gri renkli mermer şahidenin yüzeyinde yer yer çatlak ve kırıklar mevcuttur. Ayak taşı kayıptır. Şahidenin önemli bir kısmı gömülü olduğu için mezar sahibinin adı dışında, vefat tarihini içeren satır veya satırları okunamamıştır. Aşağı doğru daralan dikdörtgen prizma biçimli gövdesi sivri kemerli bir tepelikle sonlanmaktadır. Alınlık üzerinde, küçük akant

yapraklarından oluşan kabartma bitkisel bir süsleme görülmektedir (Foto. 10).

Fotoğraf 10: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Ahmet kızı Zeliha'nın mezar taşı. (Çağlitütüncigil 2019) / Kokluca / Altındağ Cemetery. Tombstone of Ahmet's daughter Zeliha.

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız Muharrem Zevcesi İsmet, Mustafa Ağa'nın Kızı, İbrahim Kerimesi Meliha ve Ahmet Kızı Zeliha'ya ait son dört mezar taşının tarihi taşların önemli bir bölümünün toprağa gömülü halde bulunması nedeni ile okunamamıştır. Muhtemelen tarih satırları kitabelerin sonlarında yer alıyor olmalı. Diğer taraftan üzerlerinde yer alan Latin harfli kitabeler, söz konusu bu şahidelerin 1 Kasım 1928 harf inkılabından hemen kısa bir süre sonra mezarların üzerlerine dikildiklerini göstermektedir. Taşların form ve bezeme unsurları, bazı yerel uygulamalar içermekle birlikte genel olarak çevredeki diğer mezarlık ve hazirelerde görülen örneklerle benzer, hatta neredeyse aynı gelenekleri yansıtmaktadır (Ülker 1985: 17; Tunçel 1989: 53-61; Biçici 2009: 142/1, 2, 21; Çağlitütüncigil 2015: 93-94, Ünal ve Çağlitütüncigil 2016: 146, 168, 173, 191, 202; Daş 2012: 152; Acar 2019: 985, 986, 1005, 1010, 1013; Daş ve Çakmak 2013: 61; Ebiri 2017: 13-14/15; Ustra ve Balata (Tarihsiz): 50-51;). Sözü ettiğimiz bölgelerdeki benzer mezar taşı örneklerinin tamamının kadın mezarlarında kullanıldığı ve büyük bir çoğunluğunun 18-19. yüzyıllara tarihlendikleri görülmektedir. Yapılan bu üslup karşılaştırması ve ilişkisi verilen örnekler gibi Kokluca Mezarlığı'ndaki taşların da 18-19. yüzyıl özellikleri taşıdıklarını, o nedenle belki de daha önceden üretilmiş olabileceklerini akla getirmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çalışmamıza konu olan ve yukarıda fiziksel özellikleri ile kısaca tanımlamaya çalıştığımız mezar taşları bugüne kadar bilimsel bir yaklaşımla ele alınıp incelenmiş değildir. Mezarlık içerisinde yer alan taşlar kendi içerisinde malzeme, form, boyut, yazı düzeni, süslemenin tekniği, konusu ve yeri gibi özellikler bakımından bir arada değerlendirildiklerinde birbirlerine benzer oldukları, ancak süslemelerinde görülen bazı hususlar itibarıyla de kendilerine has farklı özellikler sergiledikleri gözlemlenmektedir. Kırık, eksik veya aşınmış yerlerine rağmen taşlar genel olarak sağlam durumdadır. Form bakımından şahide tipinde, beyaz veya gri renkli mermerden yapılmış olup tamamı kadın mezarlarına aittir. Üzerlerindeki yosun tabakası ve yüzeylerinde görülen yer yer karmalar malzeme türünün ve renginin algılanmasını ilk bakışta güçleştirmektedir. Mezarların sadece baş taşları mevcuttur. Sadece bir örnekte ayak taşı vardır. Ancak, bu taşın da ön yüz düzeni ve süslemesi bir baş şahidesi olarak hazırlandığı düşündürmektedir (Foto.3).

Taşlar biçim itibarıyla genellikle dikey dikdörtgen bir forma sahiptirler. Yassı birer levha şeklinde kesilerek hazırlanmış olan ince gövdeler tamamında aşağıdan yukarıya doğru genişleyerek yükselmektedir. Gövdeleri sonlandıran farklı tipteki tepelik ya da alınlıklar üzerinde ise bitkisel motifler ve mimari tasvirler işlenmiştir. Ayrıca Latin harfli kitabeleriyle de mezar sahibinin kimlik bilgileri ve ölüm tarihi verilmiştir. Taşların süslemelerinde kullanılan mimari tasvirler, vazolu-vazosuz demetler halinde işlenen yaprak ve çiçekler, servi gibi ağaç motifler estetik tercihlerinin dışında sembolik anlamlarıyla da ilişkilidirler. İncelenen mezar taşlarında kullanılan süsleme teknikleri kabartma ve kazımadır. Bu tekniklerden bazen birinin bazen de ikisinin birlikte kullanıldığı görülmektedir (Foto.1-10). Tepelik/Alınlıklar üzerinde görülen mimari tasvirlerde başlıca konuyu cami tasvirleri teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra türbe, konut veya çadır olabileceğini düşündüğümüz daha başka türden küçük boyutlu yapılar da işlenen mimari tasvirler arasındadır. Tasvirleri verilen cami ve sivil yapılar genellikle servi ağaçlarının yanı sıra yaprak ve küçük bitkilerden oluşan bir doğa içinde işlenmiş olup tek katlı küçük ölçekte eserlerdir (Foto.5,7,8). İki boyutlu bir düzenle tek bir yana kaydırılarak yerleştirilmiş camiler panoramanın ana karakterini teşkil etmektedir (Foto.5,8). Kesme taş duvarlı, kübik yapılar oldukları anlaşılan bu camilerin üzeri yarım küre şekilli, dilimli birer küçük kubbe ile örtülüdür. Cami ana yapısına sağ taraftan bitişik durumdaki minarelerin sayısı ise tektir. Kirsüsü bulunmayan, doğrudan cami beden duvarları üzerinde yükselen silindirik biçimli gövdelerin üst kesimine yakın bir noktada birer şerefeleri vardır. Minare

gövdeleri, petek ve külah bölümü ile birlikte çoğu zaman süslemesiz ve yalındır. Bazen de şerefe ve şerefe altında, kazıma tekniğiyle yapılmış basit çizgilerden meydana gelen süslemeler görülebilmektedir (Foto.5).

Cami dışındaki mimari tasvirler, yüksek duvarlarla çevrili cami avlusunun etrafına veya camiye bitişik olarak yerleştirilmişlerdir (Foto.5,8). Bir cami yapısının bulunmadığı mimari tasvirlerde ise tek tek işlenmiş küçük yapılar yan yana sıralanarak birbiri üstüne istiflenmişlerdir. Böylece bu yapılar topluluğu burada sanki bir mahalle olduğunu belirtecek şekilde kalabalık teşkil etmektedir (Foto.7). Camilerle benzer bir anlayış içinde ele alınmış ve gösterilmiş olan yapıların kareye yakın planlı, kübik gövdeli, kesme taş duvarlı, genellikle konik çatılara sahip eserler oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu binaların hangi tür yapıları temsil ettiğini kesin olarak belirlemek zordur. Gerçek görünüşlerle bir ilgisi bulunup bulunmadığı tam olarak anlaşılamayan, ancak burada bir yapı veya yapıların yer aldığı izlenimini veren örnekler görünüş itibarıyla daha çok çadır kavramını yansıtmaktadır.

Hacimsiz, tek boyutlu düzenle ele alınmış olan yapıların sadece bir cepheleri gösterilmiştir. Buna rağmen her bir yapının ayrıntıcı bir üslupla ele alındığı belirlenmektedir. Gerçekte var olan kimi biçim ve ayrıntılar yerli yerinde verilmeye çalışılmış; minareler, üst örtüler, son cemaat yerleri, avlu duvarları ve bitişik ek yapılar sadeleştirilerek de olsa mutlaka gösterilmeye çalışılmıştır. Kapı ve pencere gibi kemerli kemersiz açıklıkların yanı sıra düzgün kesme taşlarla örülü duvarlardaki taş sıralarının dahi ince çizgilerle belirtildiği görülmektedir. Sanatçı, bu tasvirleri hayali olarak tasavvur etmiş olabileceği gibi çevresinde gördüğü herhangi bir yapıyı da resmetmiş olabilir.

Bitkisel süslemeler, Kokluca Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının özellikle tepeliklerinde beğenilerek uygulanmıştır. Tepelikleri süsleyen ya da biçimlendiren Barok veya Rokoko karakterli bu bezemeler arasında genellikle, "C" ve "S" şekilli kıvrık dallar üzerine yerleştirilmiş, bazen ayaklı birer vazo veya kâse içinden çıkarak iki tarafa doğru simetrik bir biçimde uzanan buketler halindeki iri yaprak ve çiçeklerden oluşan kompozisyonlar göze çarpmaktadır (Foto.1-4,6,10). Bazen de ince dalları birbirine bağlayan bir fiyonk dikkati çekmektedir (Foto.3). Simetri prensibine göre işlenen bitkisel motiflerinin bir başka ortak özelliği de dallarla birbirine bağlanarak bir demet meydana getirmeleridir. Tepeliğin ortasından sağa ve sola doğru helezonlar çizerek şekilde, iki yana doğru kıvrılan ince gövdeli dallar üzerine de farklı yönlere sarkan stilize yaprak ve çiçekler ise genellikle hareketli bir şekilde yerleştirilmiştir (Foto.1,4). "C" veya "S" kıvrımlı iri yaprakların uçları

zaman zaman volüt şeklinde sonlanmaktadır. Ayrıca aralara serpiştirilen küçük çiçek ve yaprak motifleri ile de mevcut görünüşler zenginleştirilmeye çalışılmıştır (Foto.1-4,10).

Bitkisel formlu alınlıklara sahip taşlar arasında yaygın olarak tercih edilen bir diğer grup ise dilimli kemerlerle son bulan örneklerdir (Foto.9)². Alınlıkların yüzeyinde, iri yapraklı bir çiçek motifi gibi duran madalyon tarzındaki bu süslemelerde desen yarım olarak yerleştirilmiştir. Ortasında daire şekilli kabartma bir göbek motifi bulunmaktadır. Bu madalyonun yaprakları dilimlidir.

Tüm bu kompozisyonlarda motiflerin birbirleri ile olan uyumu dikkat çekmektedir. Batılılaşma döneminde ortaya çıkan özelliklerin bu taşlarda da devam ettiği izlenmektedir. Süslemelerde kullanılan kabartma tekniği ile de ışık-gölge etkisi verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamıza konu olan şahideler üzerinde yer alan Latin harfli kitabeler mezarda kimin yattığı, mezar sahibinin hangi tarihte vefat ettiği gibi bilgileri içermektedir. Yazılar genel olarak form ve içerik itibarıyla daha önceki dönemlerden kalma mezar taşlarında görülen kitabelerle benzerdir. Hatta önemli bir kısmı aynıdır. Burada da satırlar tüm örneklerde yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış olup harfler kazıma tekniğiyle hakkedilmiştir. Vefat tarihleri miladi yıl olarak verilmiştir. Kitabe metni genellikle önceki dönemlerde olduğu gibi *yakariş*, *kimlik bilgisi*, *dua isteme* ve *tarih* satırlarından oluşmaktadır. Söz konusu bilgilerin tamamı veya bir kısmı taşlar üzerinde yer alabilmektedir. Kimi kitabelerde yakariş cümlesinin yanı sıra mezar sahibinin sosyal statüsü, cinsiyeti, adı ve ölüm tarihi ile dua isteyen ifadeler bir arada yer alırken (Foto.2-6,9); kimilerinde sadece yakariş, mezar sahibinin adı ve ölüm tarihini belirten ifadelerin tümü veya bir kaçı okunmaktadır (Foto.1,7,8,10). Bazı kitabelerde ise mezarda yatan kişinin adı ve unvanı dışında soyağacı ve mesleği ile ilgili bilgiye de rastlanmaktadır (Foto.1,4,5). Bütün kitabelerde mutlaka yer alan iki ana temel unsur, mezar sahibin adı ve ölüm tarihidir. Kitabelere başlangıç cümleleri açısından bakıldığında ise önceki dönemle yakın benzerlik arz etmektedir. En sık rastlanan başlangıç cümlesi 4 örnekle *Ah Ölüm*'dür (Foto.6,9,10). Bir diğer başlangıç cümlesi ise bir örnekle *Allah Baki* şeklinde karışımıza çıkmaktadır (Foto.1).

Kokluca'da görülen mezar taşlarına yönelik yukarıda özetlemeye ve açıklamaya çalıştığımız *malzeme*, *boyut*, *form*, *işçilik* ve *süsleme* gibi belirleyici bazı ortak özelliklerin diğer bölgelerdeki benzer örneklerle karşılaştırılması taşların ne zaman yapıldıklarını

açıklamada fayda sağlayacaktır. İşte bu özellikler Kokluca Mezarlığı'ndaki taşların üretim sürecini açıklamak için ileri sürdüğümüz birkaç varsayımımıza temel dayanak teşkil ederek, geleneğin hala nasıl devam ettiğini, üretim sürecinin nasıl işlediğini göstermesi açısından da dikkat çekici ve belirleyici olacaktır kanaatindeyiz. Kokluca Mezarlığı'ndaki taşlar üzerinde görülen Latin harfli kitabeler, yazıların taşlara 1928 ile 1940 yılları arasında hakkedildiğini gösteriyorsa da, gerek kullanılan üslup gerekse süsleme özelliklerini karşılaştırmak için verilen 18-19. yüzyıl örnekleri ile olan benzerlikler, bunların da daha önceden üretilmiş taşlar olabileceklerini düşündürmektedir. Dönemin satın alma kültürü de dikkate alındığında, 18. yüzyılda üretilen bir taşın ekonomik açıdan bölgedeki atölyelerde 200 yıl gibi uzun sayılacak bir süre beklemeyeceği de bir gerçektir. Tersine kısa zamanda satılmış olmaları beklenir. O halde bu noktadan hareketle, söz konusu taşların da 19-20. yüzyıllar arasında, muhtemelen de 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın hemen başlarında yapılmış örnekler olduklarını söyleyebiliriz. Aynı dönemin üretilen diğer örnekleri ile beraber hazır haldeki bu taşların da hala kullanılıyor olması eski üretim geleneğinin devam ettiğine, hatta beğeni ile satın alındıklarına işaret etmektedir.

Kokluca'daki taşlarda kullanılan malzeme, form gibi özelliklerle birlikte tepelik/alınlık süslemelerinde tercih edilen konular ve işleniş tekniği eserlerin yapım süreci hakkındaki dayanak noktalarımızdan birincisi ve en belirleyici olanıdır. Taşçı ustalarının ele aldıkları süslemelerde genellikle birbirine çok yakın çevre ve tarihlerde üretilmiş örneklerde görülen konu ve motifleri çalışmış oldukları gözlemlenmektedir. Mimari tasvirler, "C" ve "S" şekilli iri yaprak motiflerinden oluşan bitkisel bezemeler, Anadolu Türk Sanatında, 18-19. yüzyıllarda gelişim gösteren ve *Batılılaşma Dönemi*³ olarak da ifade edilen yeni bir akıma özgü üslup ve kompozisyonlardır. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Anadolu'daki birçok cami ve konağın bu tür duvar resimleri ile süslendiği görülmektedir (Önge 1968: 8-9; Arık 1976a: 30, 42, 64, 94, 97). Türk sanatında özellikle bilhassa manzara ve cami resmetme geleneği Lâle Devri'nden itibaren görülmeye başlar. İlk önceleri saray ve çevresinde başlayan bu ilgi giderek Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayılmış, 18-19. yüzyıllarda daha da artmıştır. Söz konusu dönemlerden itibaren halılarda (Arık 1980: 77-80; Arık 1983: 22-30; Çağlıtütüncigil 1999: 87-93; Bayraktaroğlu 2010: 21-26), hatta Türk Devri Çanakkale seramiklerinde dahi cami veya manzara tasvirleriyle karşılaşılmaktadır (Öney 1971: 17).

² Bu form bazı yayınlarda "omuzlu" olarak adlandırılmaktadır. Bunun hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Daş 2012: 152; Daş ve Çakmak 2013: 61; Acar 2019: 984, 986).

³ Batılılaşma Dönemi duvar resimleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aksel 1960: 179-190; Arık 1973; Arık 1974: 2-9; Arık 1976a; Arık 1976b: 24-32; Renda 1977; Renda ve Erol 1980: 49-76; Nemlioğlu 1986: 6-7; Kuban 1954; Kuban 1995: 131-140.

Batılılaşma dönemi etkisi gösteren bitkisel motif ve mimari tasvirlerle sahip mezar taşlarının ortaya çıkması, özellikle Batı Anadolu bölgesindeki mezarlık ve hazirelerde de sıklıkla görülmeye başlaması da 18. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir süreçtir. Batı etkisi ile yapılmış bu mezar taşları, değişik bölge ve devirlerde zaman zaman kendine has şekilleriyle farklı özellikler gösterse de çoğu zaman geleneğe uygun olarak şekillenmiş ve işlenmiştir. Kokluca Mezarlığı'nda karşımıza çıkan mezar taşlarının da bahsedilen dönemin karakterine uygun, genel olarak yerel özellikler dışında yeni bir gelenek ortaya çıkarmayan örnekler oldukları söylenebilir.

Dönemin siparişçileri tarafından beğenilen kubbeli ve minareli-minaresiz camiler, konik çatılı çadır/binalar, vazolu-vazosuz çiçek demetleri ve bunların kabartma olarak yapılması ile oluşturulan ışık-gölge oyunlarının yanı sıra acemice perspektif denemelerini biz özellikle Batı Anadolu bölgesindeki pek çok mezarlık ve haziredeki 18-19. yüzyıllardan kalma taşlardan biliyoruz (Foto.11-16). Batı Anadolu bölgesi bu bakımdan önemli bir üslup birlikteliği sergilemektedir. *İzmir* (Tunçel 1989: 27, 78; Semerci 2004; Ülker vd. 2008: 128, 210, 301 vd.; Daş 2012: 30; Daş ve Çakmak 2013: 24, 47, 77, 164) ve ilçeleri *Aliaga-Güzelhisar* (Ülker 1989: 23), *Bergama* (Tunçel 1989: 241; Özdemir 2011: 77-94), *Çeşme* (Demir 1996: 9-17; Daş 1997a: 125; Daş 1996: 21-23), *Güzelbahçe* (Bayrakal ve Daş 2010: 25-41), *Foça* (Ülker 1990: 1-17; Daş 1997c: 61-68), *Karşıyaka* (Daş 2006: 49; Daş ve Çakmak 2013: 98, 101), *Karaburun* (Emir ve Kiper 2005: 187-201; Emir ve Kiper 2006: 117-133; Emir ve Kiper 2007: 151-196), *Kemalpaşa* (Çağlıtütüncügil 1999: 217-226), *Menemen* (Tunçel 1989: 238; Ünalın 1994), *Narlıdere* (Karamağaralı 1977: 117, 118, 141), *Pınarbaşı* (Tunçel 1989: 234-235; Ülker 1985, 9), *Menderes* (Acar 2019: 985, 1014) *Seferihisar* (Daş 1997b: 29-39) ve *Tire* (Ülker 1986: 18; Tunçel 1989: 238; Biçici 2009: 109-150; Ebiri 2017: 8, 9, 13, 14) başta olmak üzere; *Uşak* (Bayrakal 2016: 6, 8, 69, 99), *Bursa* (Öcalan-Mermutlu 2016: 85, 173, 174), *Balıkesir* (Ülker 1991: 457-476), *Manisa* (Tunçel 1989: 239; Özbirlik ve Okumuş 2017: 52, 55, 116, 125) *Merkez, Gördes-Manisa* (Biçici 2005: 1-15; Biçici 2008: 55-70.), *Salihli-Manisa* (Ürer 2009: 70, 173, 273, 366 vd.), *Bozdoğan-Aydın* (Daş 2010, 122; Kılavuz 2013: 77-110.), *Ortakent-Muğla* (Biçici 2005: 1063-1105) ve *Çanakkale* (Karaaslan ve Yazıcı 2004: 203-208; Acioğlu 2010: 1-23) gibi komşu merkezlerin müze, mezarlık ve hazirelerinde görülen mezar taşlarının, bazı mahalli özellikleri dışında Kokluca Mezarlığı'ndaki örneklerle olan ortak benzerlikleri hemen göze çarpmaktadır. Karşılaştırmaları yapılan örneklerde dikkati çeken ilk noktalardan biri tamamının kadın mezarlarında kullanılmış olmalarıdır. Kokluca örnekleri de aynı şekilde sadece kadın mezarlarında karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında birbirine yakın

bölgelerde yer alan taşların süslemelerinde kullanılan teknik ve kurgulanan kompozisyonların da genel olarak bir üslup birliği içinde olduğu, bu açıdan aralarında büyük farkların bulunmadığı da görülmektedir. Tabi ki yer yer incelenen örneklerin dışında farklı teknik ve kompozisyon kurgusuna sahip taşlarla da karşılaşmak mümkündür. Tespit edilen ve ön plana çıkan belli başlı bazı ortak özelliklerin hem geleneğin devam ettiriliyor olması açısından, hem de üretim sürecine bir işaret teşkil etmesi bakımından önemlidir. Kokluca Mezarlığı'nda da aynı şekil, malzeme ve süsleme konuları kullanılarak yapılan taşların, çevre mezarlıklarda yer alan ve aynı dönemlerde, 18.-19. yüzyıllarda yapılmış örneklerden etkilenmiş olduğu, bu merkezlerden çok uzaklaşmayan bir gelişim gösterdiği muhakkaktır.

Taşlar üzerinde görülen süslemeler arasında konum itibarıyla de çarpıcı benzerlikler bulunduğu temas etmek gerekir. Yerel özellikler gösteren istisnai örneklerle birlikte alınlıklar ve kemer köşelikleri süsleme için en sık kullanılan alanlar olduğu ve özellikle tepeliklerin süslemenin ağırlık noktasını teşkil ettiği görülmektedir (Foto.1-16). Süsleme için yaygın olarak kullanılan bölümler arasında yer alan alınlık/tepelik taş ustası tarafından bilinçli olarak tercih edilmesi adı geçen merkezler arasında birçok kez karşımıza çıkan üslup birlikteliğinin kurgu düzeni üzerinde belli bir etkisi bulunduğunu, dolayısı ile de geleneğin kronolojik olarak devam ettiriliş sürecinin nasıl işlediğini gösteren öğeler olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Özellikle, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlayan mimari tasvirler taşların önyüzünde yer alan alınlıkların adeta bir tablo gibi değerlendirildiğini düşündürmektedir. Cami ve diğer yapı türlerinin konu edinildiği bu mimari tasvirler, pencere ve kapı açıklıklarının sayısı, kesme taş örgülü duvarlarındaki taş sıraları ve üst örtü ifadeleriyle birbirinden ayrılırlarsa da genel olarak dış görünüş bakımından birbirleriyle yakın benzerlikler gösteren dikkat çekici ortak özellikleri vardır (Foto.5,7,8,11,12). Genel olarak merkeze yerleştirilen bir minarenin sağına veya soluna konumlandırılan camilerde arka plan çoğu zaman servi ağacı veya başka türden bitki motifleri ile doldurulmuştur. Yapılar çoğu zaman yan yana veya birbiri üstüne istiflenmiştir. Hacimsiz, tek boyutlu düzenle ele alınmış olan bu yapıların sadece bir cepheleri gösterilmiş, gerçekte var olan kimi biçim ve ayrıntılar yerli yerinde verilmeye çalışılmış, minareler, üst örtüler, son cemaat yerleri, avlu duvarları ve bitişik ek yapılar sadeleştirilerek de olsa mutlaka tasvir edilmiştir (Foto.8,12). Tüm mimari tasvirlerinin cephelerinde, kazıma tekniği ile işlenmiş ince konturlu taş sıralarının yanı sıra kapı ve pencere gibi açıklıkların da geometrik bir düzen içerisinde belirtilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır (Foto.7,8,11,12).

Böylesine bir stil kritiği ve karşılaştırma değerlendirmesi yapmak taşların fiziksel özellikleri ve hangi merkezlerde üretildiklerine yönelik bazı saptamalarda bulunmak en geçerli yol gibi görünmekle birlikte, taşların üretim sürecine ilişkin ileri süreceğimiz görüş ve önerilerin de temel dayanak noktalarından birini teşkil etmektedir. Burada zikredilen ve birbirine çok yakın olan bölgelerdeki taşların bezenmesinde tercih edilen motif seçimi geleneğin nasıl devam ettirildiğini göstermekle birlikte bölge insanının ortak zevk ve estetik anlayışını da ortaya koymaktadır. Tasvirlerin belli bir anlatım düzeni içinde verilmesi, merkezler arasında benzer bir görünüş ve üslubun yerleşmiş bulunması, taşçı ustalarının nesilden nesle aktarılan güçlü bir toplumsal gelenek ve hafızayı kullanması anonim anlatım örneklerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda taşların özellikle alınlık/tepelik bölümlerinin süslenmesinde tercih edilen konuların başında gelen cami ve manzara resimlerinin genellikle aynı anlatım düzeni ve üslup içerisinde verilmesi, söz konusu bezemelerin Batı Anadolu Bölgesi Türk-İslam kültür çevrelerinde önemli bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir (Foto.11,12) (Tunçel 1989; Daş 1997a: 123-131; Çağlıtütüncigil 2015: 91-103). İşte bu nedenlerle, Kokluca'daki mezar taşlarının yapımı sırasında kullanılan işçilik ve üslup dışında, tepelik bölümlerinde işlenen süsleme konuları, motifler ve hatta aşağı doğru indikçe daralan gövdelerdeki şekil ve boyut gibi sıklıkla tercih edilen genel özellikler, bölgenin kendi

içinde takip ettiği bir ortak gelişim çizgisi ve beğenisinin bulunduğunu yansıtmaktadır.

Kokluca Mezarlığı'ndaki mezar taşlarının daha önceden üretilmiş olabileceklerini gösteren stil kritiğine dayalı yaklaşımlarımızdan hariç, taşların işçilik özellikleri de üretim aşamasına yönelik bazı ipuçları sunmaktadır. Acaba bu taşlar tıraşlanarak yeniden mi kullanılmışlardı? Tam bu noktada, Manisa'nın Gördes ilçesinde yer alan mezar taşları üzerine yapılmış bir araştırmada, belirtilen kullanım ve uygulamaya maruz kalmış bazı taş örneklerinden söz edilmiştir (Biçici 2006: 173). Anılan çalışmada verilen örnekte, mezar taşının üzerindeki Arap harfli Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kitabesinin Cumhuriyetin ilanından sonra silinerek, yerine Türkçe Latin alfabesi ile yeni bir yazı ilave edilip taşın tekrar kullanımının gündeme geldiği ileri sürülmektedir. Ancak burada da Kokluca'daki gibi daha önceden üretilmiş fakat yazıları sonradan işlenmemiş bir örnekle karşı karşıya olduğumuzu düşünmekteyiz. Kaldı ki aynı yazıda, taşın 1928 harf inkılabından önce, 1916 tarihinde üretilmiş olduğunun belirtilmesi de bu yöndeki görüşümüzü desteklemektedir. Öte yandan İzmir ve çevresindeki kimi mezarlıklarda da Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından kalma, 1930 ile 1950 arasına tarihlenen, bazı mezar taşlarının benzer karakteri taşıyan form ve süsleme özelliklerine sahip oldukları tespit edilmektedir (Daş ve Çakmak 2013:

Fotoğraf 11: Manisa Nişancı Paşa Camii Haziresi. Cami tasvirli mezar taşı (1793/94). (Çağlıtütüncigil 2005) / *The Cemetery of Manisa Nişancı Pasha. Pasha Mosque. Tombstone with a mosque depiction (1793/94).*

Fotoğraf 12: Güzelhisar (İzmir) Ali Ağa Camii Cami tasvirli mezar taşı (1808/09). (Çağlıtütüncigil 2016) / *The Cemetery of Manisa Nişancı Mosque. Tombstone with a mosque (1808/09).*

Fotoğraf 13: Urla (İzmir) Kapan Camii Haziresi. Bitki tasvirli mezar taşı (1866/67). (Ünal-Çağlıtütüncigil 2016, 218/164) / *The Cemetery of Urla (İzmir) Kapan Mosque. Village Tombstone with plant depiction (1866/67). depiction (1862/63).*

Fotoğraf 14: Urla (İzmir) Denizli Köyü Camii Bitki tasvirli mezar taşı (1862/63). (Ünal-Çağlıtütüncigil 2016, 214/157) / *The Cemetery of Urla (İzmir) Denizli Mosque. Tombstone with plant depiction (Ünal-Çağlıtütüncigil 2016: 214/157.*

Fotoğraf 15: Urla (İzmir) Kamanlı Camii Haziresi. Mimari tasvirli mezar taşı (1827/28). (Çağlıtütüncigil 2015: 94/4-5; Ünal-Çağlıtütüncigil 2016: 152/37) / *The Cemetery of Urla (İzmir) Kamanlı Mosque. Kamanlı Tombstone with Architectural depiction (1827/28). (Çağlıtütüncigil 2015: 94/4-5; Ünal-Çağlıtütüncigil 2016: 152/37)*

Fotoğraf 16: Urla (İzmir) Kamanlı Camii Haziresi. Mezar taşı (1752/53). (Ünal-Çağlıtütüncigil 2016: 46/25) / *The Cemetery of Urla (İzmir) (Ünal-Çağlıtütüncigil 2016: 46/25)*

61, 220, 221 vd.). Ancak bu taşların eski bir geleneği devam ettirdikleri görülse de, basit çizgilerle yapılmış olmaları bezemelerine pek de özen gösterilmediğini, daha önceki örneklerle bakılarak, ufak tefek değişiklikler yapılmak suretiyle taklitçi bir anlayışla ele alındıklarını düşündürmektedir. Kokluca Mezarlığı'ndaki taşlarda yapılan incelemelerimiz, Gördes ve İzmir çevresindeki bazı mezarlıklarda karşılaşılan örneklerle benzer bir durumun olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Genel olarak, mezar taşlarının yüzeyine hafif kabartılarak veya kazınarak işlenen kitabe satırlarının bazen çerçeveli bazen de bir çerçeve olmaksızın hakkedildiği gözlemlenmektedir. Harflerin kabartma olarak verildiği mezar taşlarında kitabe satırlarının bulunduğu alan çoğu zaman taşın yüzeyinden hafif çöktürülerek, ince ve düz profilli silmelerle çerçevelendirilmiştir. Bölgedeki mezar taşlarında da kabartma harfli kitabelere sahip örneklerde yazı alanı kemerli bir silme ile çerçeve/kartuş içine alınmıştır.

Bu konuda dikkat çeken bir başka nokta da yazı alanı ile taşın süslemeli tepelik/alınlık bölümünün yüzeyinin aynı düzlemde yer alıyor olmasıdır. Burada asıl sorun taşların önceden hazırlanıp Latin harfli Türkçe kitabelerinin üzerlerine sonradan kazınarak ilave edilip edilmediği veya önceki yazıların tıraşlanarak taşların tekrardan değerlendirilip değerlendirilmedikleri meselesidir. Arap harfli kitabeyle sahip bir mezar taşında, kabartma veya kazıma olarak hakkedilmiş satırların tıraşlanarak, yazı alanının tekrardan değerlendirilmesi gündeme geldiğinde, kitabenin yer alacağı alan ile tepelik yüzeyi arasında az da olsa bir düzey farkının oluşması gerekirdi. Oysa tespit ettiğimiz taşlarda böylesi bir durum yoktur. Diğer taraftan yazılı bir mezar taşının tekrar kullanılmasına karar verildiği zaman ilk iş yazı alanı eğer çerçeveli ise eski kitabe satırlarının sayısınca hazırlanan kartuşlara göre bir metnin belirlenmesi olacaktır. Bir başka ifade ile eklenecek yeni harfli yazıların söz konusu kartuşların ölçülerine uyandırılması gerekecektir. Kokluca Mezarlığı'ndaki taşlarda da görüldüğü üzere hem yüzeyin pürüzsüzlüğü hem de özellikle kitabe bölümlerinde taşların tıraşlanarak tekrardan kullanıldıklarını gösteren herhangi bir kazıma/yontma izine rastlanmaması dikkat çekmektedir (Foto.10). Yani taşların yüzeyinde, geleneksel taşçı aletleri (örneğin dişli tarak) ile tıraşlama veya kazıma yapılarak fiziksel yapılarının bozulduğuna işaret eden herhangi bir iz mevcut değildir.

Dolayısı ile mevcut örneklerde de taşların yazı alanının çerçevesiz olarak biçimleniş ve bu yazıların alınlık kısmı ile aynı düzlemde bulunuşu, belirli noktalarda, kartuşları oluşturan çerçevelerin silindiğini gösteren herhangi bir tıraşlama izine rastlanmaması söz konusu taşların daha önceden herhangi bir şekilde kullanılmadıklarını ortaya koymaktadır.

Elbette ki bu taşlarda, kitabe ile alınlık üzerindeki süslemelerin aynı zamanda yapılmış olabilecekleri de düşünülebilir. Fakat söz konusu döneme ait, aynı mezarlık içerisinde, eski geleneksel örneklerden farklı olarak hazırlanmış mezar taşlarının sayısında hatırı sayılır bir artışın varlığı hem de form ve süslemelerindeki genel değişim, bölge insanının zevk ve estetik beğenilerine açıkça işaret etmesi bakımından dikkate değer örnekler sunmaktadır (Foto.17,18). Hatta öyle ki Kokluca Mezarlığı'nda, sayısı azımsanmayacak kadar örnekte, mezara defnedilen kişinin fotoğrafının mezar taşına işlendiği dahi görülmektedir. Bu noktada, 1930'lu yıllarda hâlâ eski geleneği devam ettiren, hatta neredeyse 18-19. yüzyıl örnekleri ile tamamen aynı özellikleri taşıyan taşların üretildiğini düşünmek zor. Kaldı ki dönemin değişen moda kavramı içerisinde siparişçinin isteklerine uygun düşmeyecek şekilde hazırlanmış örneklerin gündeme gelmesi, üreticinin mali durumu ve getiri tercihleri açısından da pek ekonomik görülemeyecek bir mesele gibi durmaktadır. O halde, kitabe ile alınlık üzerindeki süslemelerin aynı düzlemde yer almasına dayanarak bunların aynı zamanda yapıldıkları yönünde bir kararın verilmesi bazen yanıltıcı olabilir.

Kokluca Mezarlığı'ndaki mezar taşları, bir taraftan metin formu açısından da farklılıklarıyla dikkat çeker. Mesela kitabe metninin düz, basit, hiçbir edebî değer taşımayan, sade ifadelerle yazılmış olması, yazıların kitabe alanına geliş güzel yerleştirilmesi eski biçimlenişe benzer bir düzen göstermediklerini düşündürmektedir. Yani taşlar önceden şekillendirilmiş olmakla beraber henüz o ana kadar yüzeylerine herhangi bir yazı işlenmiş değildir. Yazılar sonradan eklenmiştir. Burada kastettiğimiz bazı taşlarda görüldüğü üzere taşların önceden hazırlanıp vefat edenin kimlik bilgileri ile vefat tarihinin buraya sonradan yazıldığı meselesi değildir. Çünkü mezar taşlarının üzerinde tarih ibaresinin yanı sıra meslekler, unvanlar, vefat nedeni, bazen de inanışlarla ilgili bazı önemli bilgiler de verilmektedir. Oysa kişinin nasıl öleceği, hatta öldüğünde hangi meslekle uğraşmak üzere olacağı gibi hususlar bilgisi dışındadır. Mevcut kaygılarla, bu durum çoğunlukla basmakalıp ifadeler taşıyan, sıradan üretim taşlar için geçerli olabilir.

Taşların tıraşlanarak yeniden kullanımı engellemesi açısından önem taşıyan bir diğer mesele de Türk-İslam ahlakı ve kültürü açısından bir başkasına ait taşın alınarak tekrardan kullanılmasıdır. Toplumca hoş karşılanmayacak böylesi bir duruma özen göstermeyen mezar sahibinin veya yakınının hem bu dünyada hem de öteki dünyada dini ve ahlaki değerlere karşı sorumlu tutulacağı ve cezalandırılacağı düşüncesinin de burada belirleyici olduğu kanısındayız.

Yukarıda sözünü ettiğimiz ve bazı ipuçları ile desteklemeye çalıştığımız üretim süreci ve şekli

başka, söz konusu taşların 1928-1940 yılları arasında üretilmiş olabilecekleri de bir ihtimal olarak ileri sürülebilir. Bu gibi taşlar, ustaların kısmen belleklerinde, kısmen de ellerinde bulunan şablonlara göre ya da önceki dönemlerde yapılmış örneklerle bakılmak suretiyle, üzerlerinde ufak tefek değişiklikler yapılarak üretilmiş olabilirler. Ancak biz bu ihtimali çok düşük olarak gördüğümüzü de belirtmek isteriz. Çünkü söz konusu mezarlık alanı içerisindeki 1928 öncesi ve sonrasına tarihlenen çok sayıda mezar taşı örneği bu dönemde toplumun zevk ve estetik anlayışının belirgin bir biçimde değişmeye başladığına işaret etmektedir. Bir yandan önceki döneme ait mezar taşı tipleri ile benzerlikler sürerken bir yandan da bariz bir şekilde geleneksel üsluba aykırı, yabancı görüntüsü taşıyan örneklerin sayısında hatırı sayılır bir artış tespit edilmektedir. Önceki dönemle olan benzerlikler daha çok fes türü başlık kullanımının yanı sıra kemer veya çiçek buketleri şeklinde bitkisel tepeliklere sahip, dikdörtgen formlu ya da silindirik olarak şekillendirilmiş gövdelerde kendini göstermektedir. Bunların haricinde bizim bu çalışmada üzerinde durduğumuz, önceki dönemlerin diğer mezar taşı tipleri ve bunların üzerinde görülen akant yapraklarından oluşan tepelikler ile yapı ve manzara tasvirlerini içeren kompozisyonlar yok olmuş, onların yerine dönemin zevk ve estetik anlayışının yansıtan, “modernleşme” kavramına uygun mezar taşı formu ve motiflerinin daha çok tercih edilmeye başlandığı gözlemlenmektedir (Foto.17,18). Bir başka ifade ile burada tanıtmaya çalıştığımız, geleneksel form ve süslemelere sahip örnekler Osmanlı Türkçesi ile yazılmak için önceden hazırlanmışlardı. Muhtemelen Harf inkılabının ilan edilmesi ile birlikte, hazır halde bekleyen bu tür mezar taşlarının belirli bir süre daha yeni yazı ile kullanımına devam edilmiştir. Elde hazır olanlar bittikten sonra da bir daha benzer yeni örnekler üretilmeyip belirgin farklılıklara sahip, dönemin zevk ve estetik anlayışını yansıtan tipte mezar taşlarının kullanımı gündeme gelmiş olmalı. Çünkü 1923 yılında şehrin yeni defin alanı olarak belirlenen Kokluca’nın 1926 yılına kadar yaygın bir mezarlık alanı olarak kabul görmediği görülmektedir. Kokluca Mezarlığı’nın dikkat çeken önemli bir tarafı da hiç şüphesiz 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarından itibaren görülen mezar taşlarındaki yeni form arayışı, daha önceden belirttiğimiz üzere mezarda yatan kişinin fotoğrafının mezar taşına işlenmesi uygulaması ve Osmanlı dönemi kitabe metinlerine göre değişik tanzim edilen yeni kitabe metinlerinin hazırlanmasıdır.

İşte bu nedenlerle yukarıda sıraladığımız belirleyici bazı yönler, özellikle İzmir’e yakın il ve ilçelerin mezarlıklarında karşılaşılan 18. 19. ve 20. yüzyılın

başlarına ait örnekler ile Kokluca Mezarlığı’nda yer alan taşlar arasında görülen malzeme, süsleme ve tipolojik benzerlikler etkileşim gerçeğinin yanı sıra taşların üretim sürecini açıklamada da bazı ipuçları sunmaktadır kanısındayız. Başka bir deyişle, söz konusu örneklerin çevredeki mezarlıklarda görülen mezar taşlarıyla olan yakın benzerliği, eserlerin etkiye açık olduğu bir dönemde, tahminen ortalama 30-40 yıl gibi bir zaman dilimi içinde yapılmış olabilecekleri sonucunu akla getirmektedir.

Bu deneme niteliğindeki kısa çalışmamızda adı geçen mezarlıkta bulunan mezar taşlarının biçim,

Fotoğraf 17: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Şerbetçizâde Abdülhamîd bin Süleymân’a ait 1911 tarihli mezar taşı. (Çağlıtütüncügil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone belonging to Şerbetçizâde Abdülhamîd bin Süleyman, dated 1911.

boyut, süsleme özelliklerinin yanı sıra, kitabeleri ve işlenmelerinde uygulanan teknik ve yöntemler sırasıyla ele alınarak, yerinde yapılan gözlemler sonucunda tespit edilen veriler daha önceki çalışmalarda ileri sürülen yorum ve bilgilerle bütünleştirilerek değerlendirilmiş, bu şekilde bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Kokluca Mezarlığı’ndaki mezar taşları ile Batı Anadolu’nun diğer merkezlerindeki arasında, yerel kültürlerden ve etkilere kaynaklanan bazı farklılıklar gözlemlense de

Fotoğraf 18: Kokluca/Altındağ Mezarlığı. Cennetzâde İbrahim Hakkı Bey'e ait 1928 tarihli mezar taşı. (Çağlitütüncigil 2019) / Kokluca/Altındağ Cemetery. Tombstone belonging to Cennetzâde İbrahim Hakkı Bey, dated 1928.

gerek yapı, gerek yazı ve gerekse süsleme tarzı nedeniyle benzerlikler de bulunmaktadır. Bu benzerliklerin önemli bir kısmı ortak kültürel geçmişin getirdiği etkileşimden, bir kısmı da yerel özelliklerden kaynaklanıyor olsa gerek.

Bu durum aynı zamanda halkın Batı etkilerinden hala vazgeçemediğine, taşların biçim, süsleme ve yazı bakımından nasıl birbirine benzediklerine; H. P. Lequeur'in bu tip taşların siparişçinin isteğine göre hazırlanan kişiye özel taşlardan daha çok seri üretim standart taşlar için geçerli olduğu görüşüne de işaret etmektedir (Lequeur 2010: 128). Bu taşların biçim ve süslemeleri, Batılılaşma Dönemine üretilen taşlar hakkındaki bildiklerimize belki büyük bir yenilik getirmeyecektir. Fakat Anadolu Türk mezar taşı sanatında, genel gelişim çizgisi içerisinde yaşanan yerel üslup değişimleri ve özellikle taşların üretim sürecine ilişkin ilginç bilgiler barındırması bakımından bir katkı sağlayacaktır kanısındayız.

Çeşitli yönleriyle tanıtmaya çalıştığımız bu örnekler aynı zamanda H. P. Lequeur'un 19. yüzyıl ortalarındaki mezar taşları için C. White ve H.E. Smith'in söylediklerini

değerlendirerek ve İstanbul'un önemli mezarlıklarında tespit ettiği örnekleri de inceleyerek ileri sürdüğü bilgileri destekler yönde somut deliller sunmaları bakımından da büyük önem arz etmektedir⁴. Tüm bu bilgileri bir arada değerlendirdiğimiz zaman taşlar, daha önceki bir tarihte üretilmiş olup o dönemde her hangi bir siparişçi tarafından beğenilip satın alınmadıkları için özellikle kitabe bölümleri işlenmeden öylece bekliyor olmalıydı. Muhtemelen Cumhuriyetin ilanından sonra, bu taşları bir siparişçi beğenip isteğine göre, 1928 yılında kabul edilen yeni harflerle ölen yakının veya kendisinin kimlik bilgileri taşın üzerine ekletmiştir.

Sonuç olarak, çalışmamızda farklı araştırmacılar tarafından başlatılan ve zaman zaman da tekrar gündeme taşınan taş yonu sanatımızın ilginç örneklerini teşkil eden mezar taşlarının, halk nezdindeki estetik değerlerini ve yapım evrelerini gün ışığına çıkarmaya çalışarak, konuya yeni bir pencere daha açmaya çalıştık. Bizden önce daha başka araştırmacıların da taradığı İzmir ilçe ve köylerindeki mezarlıklarda belirlenen mezar taşlarına Altındağ Kokluca mezarlığından sağlanan bilgi ve görselleri de ekleyerek, mezarlıklar ve hazirelerde çalışacak sanat tarihçi ve diğer bilim insanlarının mezar taşı sanatımızın yapım sürecini ve aşamalarını yansıtacağını düşündüğümüz benzer örnekleri belgelemesi en büyük dileğimizdir. Mezar taşları ve üretim süreci üzerindeki bu sır uzun yıllar daha araştırmacıların ilgisini çekecek gibi gözükmektedir. Gün geçtikçe söz konusu meseleye ilginin giderek artacağı, ortaya konacak araştırma ve yeni tespitlerle bulmacanın kayıp olan parçalarının da tamamlamaya çalışacağına hiç şüphe yoktur. Umarız her geçen gün biraz daha yok olmaya yüz tutmuş mezarlık ve hazirelerimizdeki bu tür mezar taşlarına gereken ilgi ve özen gösterilerek, benzer örnekler gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılır.

⁴ Lequeur, White ve Smith'in bu taşların önceden hazırlandığı ve satın alanın isteğine göre de üzerlerinin yazıldığı bilgisini verdiklerini ifade etmektedir. Lequeur 2010: 127.

KAYNAKÇA

- ACAR Türkan, (2019),
“Samancıoğlu Camii (İzmir/Menderes) Haziresindeki Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşları”, **Turkish Studies (Elektronik)**, Cilt:14, Sayı:3, Ankara, ss.977-1022.
- ACIOĞLU Yusuf, (2010),
“Yeşilyurt Köyü Camii Haziresindeki Mezar Taşları”, **Sanat Tarihi Dergisi**, S.XVII/2, Ekim-2008, İzmir, ss.1-23.
- AÇIKGÖZOĞLU Ahmet Sacit, (2009),
“Mezar Taşı Çalışmaları, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.7, S.14, ss.297-314.
- AKSEL Malik, (1960),
Anadolu Halk Resimleri, İstanbul.
- ARIK Rüçhan, (1973),
Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu’da Üç Ahşap Cami, Ankara.
- ARIK Rüçhan, (1974),
“Camide Resim”, **Türkiyemiz**, S.14, İstanbul, s.2-9;
- ARIK Rüçhan, (1976a),
Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı, Ankara.
- ARIK Rüçhan, (1976b),
“Yozgat’da Resimli Bir Cami ve Bir Ev, **Sanat Dünyamız**, S.7, İstanbul, s.24-32.
- ARIK Rüçhan, (1980),
“Manzaralı Halılar”, **Çevre**, S.7, İstanbul, ss.77-80.
- ARIK Rüçhan, (1983),
“Manzaralı Halılar”, **II. Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri**, C.V, Ankara, ss.22-30.
- BAŞKAN Seyfi, (1996),
Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları, Ankara.
- BAYRAKAL Sedat, (2016),
Uşak’ta Osmanlı Mezâr Taşları, İzmir.
- BAYRAKTAROĞLU Suzan, (2010),
“Türk Halılarında Görülen Mimari Tasvirler”, **Vakıflar Dergisi**, S.32, Ankara, ss.21-26.
- BİÇİCİ H. Kamil, (2005),
“Gördes’te Bulunan Mimari Bezemeli Mezar Taşı İşçiliğinden Bazı Örnekler”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yay.66, S.13, Bışkek, ss.1-5.
- BİÇİCİ H. Kamil, (2006),
“Cumhuriyet Dönemi (1929-1961) Gördes’in Geleneksel Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 47(1), S.I, Ankara, ss.169-196.
- BİÇİCİ H. Kamil, (2008),
“Manisa Müzesinde Teşhirde Bulunan Osmanlı Mezar Taşlarından Örnekler”, **Uluçam Armağanı**, Ankara, ss.55-70.
- BİÇİCİ H. Kamil, (2009),
“Tire Müzesi’nde Bulunan Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler (XVIII-XX. yy.)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.50:1, Ankara, ss.109-150.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL Ersel, (1999),
“Kemalpaşa ve Çevresindeki Türk-İslâm Eserleri II (Hamamlar-Çeşmeler-Köprüler ve Bazı Mezartaşları)”, **Kemalpaşa Kültür ve Çevre Sempozyumu 3-5 Haziran 1999 Kemalpaşa-İzmir-Bildiriler**, İzmir, ss.193-230.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL Ersel, (2015),
“Urla (İzmir) Merkezdeki Cami Hazirelerinde Yer Alan Cami ve Manzara Tasvirli Mezar Taşları”, **TÜBA-KED**, S.11, Yıl: 2013, Ankara, ss.91-103.
- DAŞ Ertan, (1996),
“Çeşme Mezarlığı’ndaki Mimari Tasvirli Mezar Taşları”, **Sanat Tarihi Dergisi**, S.VIII, İzmir, ss.21-31.
- DAŞ Ertan, (1997a),
“Çeşme Mezarlığı’ndaki Süslemeli Mezar Taşları”, **Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültür Sempozyumu 15-17 Eylül 1995 Çeşme-İzmir Bildirileri**, İzmir, ss.123-131.
- DAŞ Ertan, (1997b),
“Seferihisar’daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarında Süsleme”, **Dünden Yarına Seferihisar Sempozyumu Bildirileri 7-8 Ekim 2004 İzmir**, İzmir, ss.29-39.
- DAŞ Ertan, (1997c),
“Foça Osmanlı Mezarlığı’ndaki Tasvirli Mezar Taşları”, **Foça Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 20-25 Ağustos**, Ankara, ss.61-68.
- DAŞ Ertan, (2006a),
“Karşıyaka Mezarlıklarındaki Osmanlı Dönemi Mezartaşlarında Süsleme”, **Karşıyaka Kültür ve Çevre Sempozyumu 22-23 Aralık 2005 Bildirileri**, İzmir, ss.45-52.
- DAŞ Ertan, (2006b),
“Menteşe Mezarlığı Kazısı”, (R.H.Ünal ve diğerleri, “Beçin 2004 Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**, S.XV/2 (2006), İzmir, ss.97-101.

- DAŞ Ertan, (2008),
“Menteşe Mezarlığı Kazısı”, (R.H.Ünal ve diğerleri,
“Beçin 2005 Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**, S.XVI/1
(2007), İzmir, ss.120-130.
- DAŞ Ertan, (2010),
“Bozdoğan Mezar Taşları”, **Sanat Tarihi Dergisi**,
S.XIX/2,Ekim/October, İzmir, ss.109-127.
- DAŞ Ertan, (2012),
**İzmir’de Taş Çiçekler Kemeraltı Hazirelerindeki
Mezar Taşları**, İzmir.
- DAŞ Ertan, (2014),
**Taşa Kazınan Hayatlar Bornova/Yakaköy Mezarlı-
ğı’ndaki Mezar Taşları**, İzmir.
- DAŞ Ertan ve ÇAKMAK Şakir, (2013),
**Karşıyakanın Taş Çiçekleri (Osmanlı Mezar Taşları
ve Erken Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşlarından
Örnekler)**, İzmir.
- DAŞ Ertan ve DEMİR Aydoğan, (2005),
“Menteşe Mezarlığı Kazısı”, (R.H.Ünal ve diğerleri,
“Beçin 2003 Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**,
S.XIV/2(2005), İzmir, ss.135-157.
- DEMİR Aydoğan, (1996),
“Çeşme Mezar Taşları ve Tarihi Önemi”, **Tarih ve
Toplum**, S.155, İstanbul, ss.9-17.
- DEMİR Aydoğan, (2003),
“Mezar Taşları” (R.H.Ünal, “Beçin 1999 Kazısı”), **Sanat
Tarihi Dergisi**, S.XII(2003), İzmir, ss.145-150.
- DEMİR Aydoğan, (2005a),
“Mezar Taşları”, (R.H.Ünal, “Beçin 2002 Kazısı”), **Sanat
Tarihi Dergisi Yard. Doç. Dr. Lâle Bulut’a Armağan**,
S.XIV/1(2005), İzmir, ss.338-344.
- DEMİR Aydoğan, (2005b),
“Menteşe Mezarlığı Kazısı”, (R.H.Ünal ve diğerleri,
“Beçin 2003 Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**,
XIV/2(2005), İzmir, ss.135-157.
- DEMİR Aydoğan, (2006),
“Mezar Taşları”, (R.H.Ünal ve diğerleri, “Beçin 2004
Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**, S.XV/2(2006), İzmir,
ss.101-103.
- DEMİR Aydoğan, (2008),
“Mezar Taşlarının Üzerindeki Kitabeler ve
Değerlendirilmesi”, (R.H.Ünal ve diğerleri, “Beçin 2005
Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**, S.XVI/1(2007), İzmir,
ss.130-134.
- DEMİR Aydoğan, (2009),
“Mezar Taşları”,(R.H.Ünal ve diğerleri, “Beçin 2006
Kazısı”), **Sanat Tarihi Dergisi**, S.XVI/2(2007), İzmir,
ss.103-126.
- EBİRİ Gülsün, (2017),
“Tire Merkez Yeni Cami Hazinesi Mezar Taşları”,
**Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, Van, ss.1-23.
- EMİR Sedat ve KİPER Nilgün, (2005),
“Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri
2004 Yılı Çalışmaları I: Çullu Köyü”, **TÜBA-KED**, S.4,
İstanbul, ss.187-201.
- EMİR Sedat ve KİPER Nilgün (2006),
“Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri
2004 Yılı Çalışmaları I: Hisarcık, Ambarseki, Kösedere
ve Saip Köyleri”, **TÜBA-KED**, S.5, İstanbul, ss.117-
133.
- EMİR Sedat ve KİPER Nilgün, (2007),
“Karaburun Yarımadası (İzmir) Mezar Taşları Envanteri
2006-2007 Çalışmaları I: Eski Mordoğan, Çatalkaya,
Hacılar, İncik, Kösedere ve Eğlenhoca Köyleri”,
TÜBA-KED, S.6, İstanbul, ss.151-196.
- EYİCE Semavi, (1966),
“Kırşehir’de H.709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk
Mezartaşı, Anadolu’da Tasvirli Türk Mezartaşları
Hakkında Bir Araştırma”, **Reşid Rahmeti Arat İçin**,
Ankara, ss.208-243.
- KARAASLAN (YAZICI) N.Ünal ve YAZICI Gülgün,
(2004),
“Çanakkale Kentsel Kültür Varlıkları (Gelibolu Kitabeleri)
Envanteri”, **TÜBA-KED**, S.4, İstanbul, ss.203-208.
- KARAMAĞARALI Beyhan, (1971),
“Sivas ve Tokat’taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti
Hakkında”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S.II,
Ankara, ss.75-109.
- KARAMAĞARALI Beyhan, (1977),
“Narlidere’deki Bazı Figürlü Mezartaşları”, **Ankara
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri
Enstitüsü Dergisi**, S.III, Ankara, ss.115-147.
- KARAMAĞARALI Beyhan, (1992),
Ahlat Mezartaşları, Ankara.
- KILAVUZ B. Nuri, (2013),
“Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın
Mezar Taşları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları
Dergisi**, C.32, S.53, Ankara, ss.77-110.

KUBAN Doğan, (1954),
Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İstanbul.

KUBAN Doğan, (1995),
Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul.

LAQUEUR Hans-Peter, (1984),
“Osmanlı Mezartaşlarının Süslemesinde Bitkisel Motifler”, **Suut Kemal Yetkin’e Armağan**, Ankara, ss.263-273.

LAQUEUR Hans-Peter, (2010),
Hüve’l-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Çev: Selahattin DİLİDÜZGÜN, İstanbul.

MERİÇ R. Melül, (1936),
“Akşehir Türbe ve Mezarlıkları”, **Türkiyat Mecmuası**, C.V, İstanbul, ss.141-212.

NEMLİOĞLU Candan, (1986),
“Kalem İşi Teknikleri”, **Antika**, S.17, s.6-7;

ÖCALAN H. BASRİ ve MERMUTLU Bedri, (2016),
Tarihi Bursa Mezar Taşları-III Pınarbaşı Mezarlığı, C.2, Bursa.

ÖNEY Gönül, (1969),
“Anadolu’da Selçuklu Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları”, **Vakıflar Dergisi**, S.VIII, Ankara, ss.283-312.

ÖNEY Gönül, (1971),
Türk Devri Çanakkale Seramikleri, Ankara.

ÖNGE, Yılmaz, (1968),
“Anadolu Sanatında Camii Motifi”, **Önasya**, S.38, Ankara, ss.8-9.

ÖZBİRLİK Alpay ve OKUMUŞ Necdet, (2017),
Manisa’da Tarihi Mekânlar Mezar Taşları ve Kitabeler, Manisa.

ÖZDEMİR Hatice, (2011),
“Bergama (İzmir) Mezar Taşları Envanteri 2010; Harputlu Mescid Haziresi”, **TÜBA-KED**, S.9, İstanbul, ss.77-94.

PEKTAŞ Kadir, (2001),
Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Ankara.

RENDİ Günsel, (1977),
Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1750-1800, Ankara.

RENDİ Günsel ve EROL Turan, (1980),
Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, C.I, İstanbul.

SEMERCİ M. Ozan, (2004),
Hazireler Hazinelerimizdir İzmir’in Hazireleri, İzmir.

TUNÇEL Gül, (1989),
Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları, İstanbul.

USTRA Nilgün, / BALTA R.Yalçın,
Bergama Müzesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşları, (Basım Yeri ve Tarihi Belirtilmemiş).

ÜLKER Necmi, (1985),
“İzmir’in Pınarbaşı Mezar Kitabeleri I (XVIII-XIX. Yüzyıl)”, **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı 16-20 Nisan 1984**, Ankara, ss.1-20.

ÜLKER Necmi, (1986),
“Tire Müzesindeki İslami Kitabeler”, **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs 1985**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.5-34.

ÜLKER Necmi, (1989),
“İzmir Ali Ağa Cami Haziresi Mezar Kitabeleri, (XVIII-XX.Yüzyıl)”, **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 1988**, Ankara, ss.19-34.

ÜLKER Necmi, (1990),
“Eski Foça Mezar Kitabeleri (XVI.ve XX.Yüzyıl)”, **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, ss.1-17.

ÜLKER Necmi, (1991),
“Balıkesir Şeyh Lütfullah Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII: XX.Yüzyıl)”, **VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1 Haziran 1990**, Ankara, ss.457-476.

ÜLKER Necmi, TELCİ Cahit ve GÖKÇE Turan, (2008),
İzmir’de Türk Mührü Emir Sultan Dergâhı Haziresi Mezar Kitabeleri, İzmir.

ÜNAL Rahmi Hüseyin ve ÇAĞLITÜTÜNCİGİL Ersel, (2016), **Urla’nın Tarihi Camileri ve Hazireleri**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı: 109, İzmir.

ÜNALAN Sibel, (1994),
Menemen Mahkeme Camisi Haziresi’ndeki Mezar Taşları, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi, İzmir.

ÜRER Harun, (2009),
Kültür ve Tabiat Varlıklarıyla Salihli, İzmir.

MURAT HÖYÜK'TEN BİR ÇEÇ DAMGA MÜHÜR

A STAMP SEAL (ÇEÇ) FROM MURAT HÖYÜK

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Haziran 2020
Hakem Değerlendirmesi: 21 Eylül 2020
Kabul: 17 Ocak 2021

Received: June 29, 2020
Peer Review: September 21, 2020
Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.008

Ayşe ÖZDEMİR* - Abdulkadir ÖZDEMİR**

ÖZET

Bu çalışma, Bingöl'de Murat Nehri üzerine yapılan Aşağı Kaleköy Barajı'nın su tutma havzası içerisinde kalan Murat Höyük'te, 2019 yılında Mayıs-Ekim ayları arasında yapılan kurtarma kazısı sonucunda ele geçen pişmiş toprak çeç damga mührü tanıtılmaktadır. Bingöl'ün ilk sistemli arkeolojik kazısı olan Murat Höyük'te yapılan çalışmalar sonucunda dört kültür tabakası tespit edilmiştir. Bu kültür tabakaları arasında en erken yerleşim İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir. Çalışmamızın konusu olan çeç damga mühür de Doğu Anadolu Arkeolojisi'ne göre İlk Tunç Çağı III'e (MÖ 2500-2200) tarihlendirilmektedir. Damga yüzeyinde iç içe geçmiş konsantrik daire motifli pişmiş toprak mühür, tarımla ilişkilendirilen çeç mühür grubu içerisinde yer almaktadır. Çeç damga mühür, yerleşimde Mekân 4 içerisinde, depolama amaçlı kullanılan ve *in situ* olarak ele geçen bir çömlek ile aynı mekân içerisinde, yangın tabakasından ele geçmiştir. Çömlek içinde *in situ* halde karbonize olmuş tohum taneleri bulunmuştur. Bunlara ek olarak yerleşimde ele geçen, çok sayıda büyük boyutlu depolama kapları, çömlekler, alt ve üst öğütme taşları, el taşları ve karbonize tohum tanelerinin arkeobotanik analiz çalışmaları, yerleşimdeki tarımsal faaliyetlerin varlığının kanıtlanması açısından önemlidir. Höyükte İlk Tunç Çağı'nda tarımın varlığının arkeolojik buluntularla desteklenmesi, çeç damga mührün de işlevselliğinin ortaya çıkması açısından önemlidir. Yapılan arkeolojik ve etnografik çalışmalarda Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun olarak karşılaşılan bu mühür örneklerine, kazı buluntusu olarak Murat Höyük'te de karşılaşılmaması ile de arkeoloji literatüründeki çeç mührürlere bir yenisi eklenmiştir. Mührün bulunduğu mekân ve birlikte ele geçen buluntular bağlamında değerlendirildiğinde, mührün tarımsal faaliyetlerde kullanılan bir obje olduğu ileri sürülmekte ve bölge arkeolojisine yeni bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İlk Tunç Çağı, Mühür, Çeç Damga Mühür, Murat Höyük, Bingöl, Doğu Anadolu.

* Doktorant, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı-Aydın
e-posta: ayseabali09@gmail.com ORCID: 0000-0003-3952-8745

** Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir ÖZDEMİR, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 23119 Elazığ/Türkiye
e-posta: aozdemir@firat.edu.tr ORCID: 0000-0003-3333-9118

ABSTRACT

This study introduces the terracotta stamp seal (ÇEÇ) revealed from Murat Höyük, which is located in the retention basin of the Aşağı Kaleköy Dam constructed on the Murat Rive in Bingöl, during the rescue excavations conducted between May-October 2019. As a result of the studies carried out in Murat Höyük, which was the first systematic archaeological excavation of Bingöl, four cultural layers are identified. The earliest cultural level dates to the Early Bronze Age. The stamp seal (çeç) dates to the Early Bronze Age III (2500-2200 BC) fitting to the Eastern Anatolian Archeology. A terracotta seal with a concentric circle pattern, intertwined on the stamp surface, is in the seal group associated with agricultural activities. The stamp seal (çeç) was recovered from the destruction layer by fire in the same space with an in situ storage pot, including carbonized seed grains in Space 4 at the settlement. Also, a vast amount of large storage pots, pottery, lower and upper grinding stones, hand stones found in the same location, show us the existence of agricultural activities in the settlement with archaeobotanical analysis of carbonized seed grains. It is important to support the existence of agriculture with archaeological finds in the Early Bronze Age at the mound, to reveal the function of the stamp seal (çeç). The revealed stamp seal, contributes to the ÇEÇ seals assemblage of the region, which are frequently found in the Eastern Anatolian Region within the archaeological and ethnographic studies, a new one has been added to the çeç seals assemblage of the region. The evaluation of the seal within its context and together with the findings found, shows that the seal is an object used in agricultural activities. Hence, this study aims at contributing and it is aimed to make a new contribution to the archeology of the region.

Keywords: Early Bronze Age, Stamp Seal (Çeç), Murat Höyük, Bingöl, Eastern Anatolia.

GİRİŞ

Murat Höyük, Doğu Anadolu bölgesinde, Bingöl il merkezinin yaklaşık 40 km doğusunda, Solhan ilçe merkezinin 12 km güneybatısındadır (Şek. 1). İsmi içinde bulunduğu köyden alan höyük, Murat Köyü'nün 230 m güneyindedir. Dikdörtgen formlu olan höyük, Murat Nehri kenarındadır (Foto. 1). Höyük, Kalehan Genç Enerji AŞ tarafından Murat Nehri üzerine yapılan Aşağı Kaleköy Barajı ve HES kapasite artırımı projesi kapsamında barajın su tutma havzası içerisinde yer almaktadır. Elazığ Müze Müdürlüğü tarafından 2018

yılında tescillenen höyükteki arkeolojik kazı çalışmaları 2019 yılının, Mayıs ayında başlamış ve Ekim ayında tamamlanmıştır¹. Höyük, Murat Nehri üzerinde kurulan ve 2020 yılında tamamlanan, Aşağı Kaleköy hidroelektrik barajının suları altında kalmıştır.

Murat Höyük'te 2019 yılında gerçekleştirilen sistemli arkeolojik kazılar sonucunda I. Tabaka: Orta Çağ, II. Tabaka: Orta Demir Çağı, III. Tabaka: İlk Demir Çağı ve IV. Tabaka: İlk Tunç Çağı olmak üzere dört kültür tabakası tespit edilmiştir (Tablo 1). Höyüğün ilk defa İlk Tunç Çağı'nda iskân gördüğü anlaşılmıştır.

Şekil 1: Anadolu'da Çeç Damga Mühür Bulunan Yerleşimler / Settlements with Stamp Seals (Çeç) found in Anatolian

Fotoğraf 1: Murat Nehri kenarında yer alan Murat Höyük kazısının havadan görünümü (Murat Höyük Kazı Arşivi) / Aerial view of the Murat Höyük excavation located near the Murat River (Image Courtesy of Murat Höyük Excavation).

En erken yerleşim İlk Tunç Çağı'na tarihlenir. Murat Höyük IV kültür katı, Doğu Anadolu kronolojisine göre İlk Tunç Çağı III'te, MÖ 2500-2200 tarih aralığında yerleşime sahne olmuştur. Yerleşimin genelinin büyük bir yangınla son bulduğu ve höyüğün yaklaşık MÖ 2200 yılında terk edildiği tespit edilmiştir.

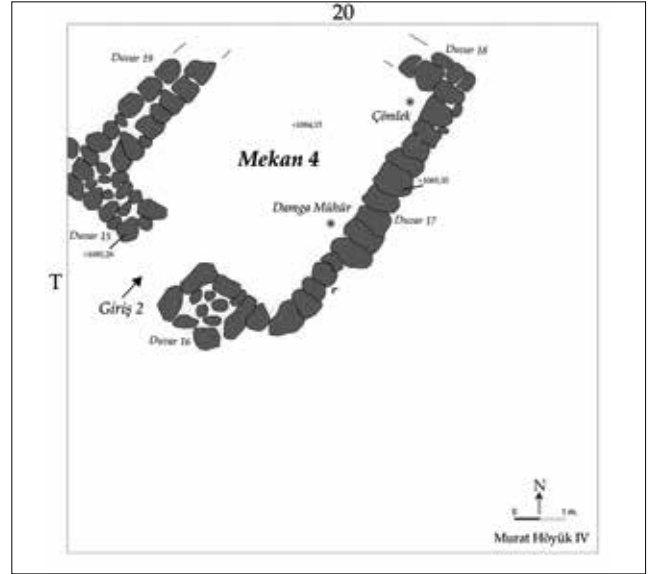
¹ Murat Höyük eserlerini çalışmamıza ve yayımlamamıza izin veren Murat Höyük Kazı Başkanı ve Elazığ Müze Müdürü Sayın Ziya Kılınç'a içtenlikle teşekkür ederiz. Bilimsel Danışmanlığı Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir Özdemir tarafından yapılan Murat Höyük kurtarma kazılarına gerekli izinleri verdiklerinden ötürü T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz. Kazı sezonu boyunca Bakanlık Temsilcisi olarak görev yapan Elazığ Müzesi uzmanlarımızdan Ergün DEMİR'e teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca kurtarma kazısının finansörlüğünü yapan Kalehan Genç Enerji Üretim AŞ'ye maddi ve manevi yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

Kültür Katı	Yaklaşık Kalibre Tarihleri	Görece Kronoloji
Murat Höyük I	MS 9-10 yy	Orta Çağ
Murat Höyük II	MÖ 9-6 yy	Orta Demir-Urartu
Murat Höyük III	MÖ 12-10 yy	İlk Demir
Murat Höyük IV	MÖ 2500-2200	İlk Tunç (ETÇ III)

Tablo 1. Murat Höyük ana kültür evrelerini gösteren tablo. / *Murat Höyük stratigraphy and chronology.*

Hem mimari hem de buluntuları ile temsil edilen İlk Tunç Çağı tabakası, tek odalı, dörtgen formlu, taş temel üzerine kerpiç duvarlı mimari yapıları ile karşımıza çıkmaktadır. Seramik buluntular içerisinde bölgenin karakteristik seramiği olan Karaz (*Kura Aras*) türü seramik de görülmektedir. İlk Tunç Çağı yerleşimlerinde olduğu gibi Murat Höyük buluntularında da hammadde olarak kil ön plandadır. Ele geçen küçük buluntular arasında, pişmiş toprak hayvan figürinleri, pişmiş toprak figürinler, tekerlekler, taşınabilir/portatif ocaklar, ağırşaklar ve ağırlıklar sayılabilir. Ayrıca kemik aletler, metal buluntular, obsidyenler, öğütme taşları da ele geçen diğer küçük buluntulardır.

İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilen küçük buluntulardan pişmiş toprak çeç damga mühür² çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çeç damga mühür, yerleşmede, T-20 açmasında yer alan Mekân 4'ün doğu kısmında, Duvar 17'nin batısında ele geçmiştir (Şek. 2). Aynı mekân içerisinde, yapılan çalışmalarda mekânın kuzeydoğu köşesinde *in situ* bir çömlek ve içerisinde çok sayıda karbonize tohum taneleri de ele geçmiştir (Foto. 2). Mekân 4'ün büyük bir yangın geçirdiği anlaşılmıştır. Mekân 4'deki bu çömlek içerisinde bulunan karbonize tohum tanelerinden alınan numune (14C) radyokarbon tarihine göre (Tubitak-0834)³ MÖ 2348-2189 (2 sigma) arasında bir tarih vermiştir. Ayrıca bu çömlek içinde ele geçen karbonize tohumların arkeobotanik analiz çalışmaları sonucunda bunların, buğday ve arpa olduğu anlaşılmıştır. İlk Tunç Çağı III'e ait olan bu örnekler *Triticum aestivum*/durum (ekmeklik/durum buğdayı) daneleri ve *Hordeum vulgare* (Arpa) (kabuklu) danelerine aittir.⁴

Şekil 2: Murat Höyük IV, T-20 kareli, Çeç Damga Mührünün ele geçtiği Mekân 4 planı (Çizim: Abdulkadir Özdemir) / *The plan of space 4 with the location of found Stamp Seal (Çeç) at Murat Höyük IV, T-20 grid (Drawing: Abdulkadir Özdemir).*

Fotoğraf 2: Murat Höyük IV, Mekân 4 içerisinde *in situ* çömlek ve içindeki karbonize tohum tanelerini (Foto: Abdulkadir Özdemir) / *The in situ pottery found with the carbonized seed grains in space 4 at Murat Höyük (Photo: Abdulkadir Özdemir).*

² Anadolu'da ilk kez İsmail Kılıç Kökten tarafından Doğu Anadolu Bölgesi çalışmalarında saptanıp tanımlanan ve 1945 yılındaki makaleleriyle birlikte arkeoloji literatürüne giren ve tarımsal ekinliklerde kullanılan bu mühürler, Kökten tarafından "Çeç Damga Mühür" olarak adlandırılmıştır. Bu işlevdeki mühürler bu isimle literatüre girdiğinden, Murat Höyük örneği de tarımsal işlev kapsamında değerlendirildiğinden ötürü "Çeç Damga Mühür" olarak adlandırılmıştır.

³ Höyükten alınan numunelerin yaşlandırma analizleri (Karbon-14) TUBİTAK MAM laboratuvarlarında yapılmıştır.

⁴ Murat Höyük arkeobotanik analiz çalışmalarına, Hacettepe Üniversitesi Arkeobotanik Laboratuvarı'nda Prof. Dr. Emel OYBAK DÖNMEZ tarafından devam edilmektedir.

İlk Tunç Çağı yerleşmesinde, tahıl depolama ve tahılların besin tüketiminde kullanıldığına dair Mekân 4'te ele geçen arkeolojik kanıtların yanı sıra, avlu olarak adlandırılan açık alanlarda da günlük yaşam faaliyetlerine tanıklık eden besin tüketiminin gerçekleştirildiği taş döşemeli seki ve bu seki etrafında öğütme taşları bulunmuştur. Ayrıca avluda çamur sıvalı dairesel formda yemek pişirme eylemini kanıtlayan ocak kalıntısı bulunması, insanların avlularda toplu halde bir araya geldikleri ve daha çok besin hazırlama ve tüketme aşamalarına yönelik gündelik aktivitelerini gerçekleştirdikleri mekânlar, kolektif hareket edilen bir topluluğunun olduğuna işaret etmektedir. Bu arkeolojik kanıtlardan yola çıkılarak, Murat Höyük topluluğunun, önem ve değer verdiği nesneleri mekân içlerinde depoladığı, avlu gibi açık alanlarda ise gündelik aktiviteleri birlikte gerçekleştirdikleri ileri sürülebilir.

Murat Höyük çeç damga mührü, *in situ* buluntu konumu ve aynı mekân içerisinde *in situ* depolama kapları ve içerisinde hububat kalıntılarıyla birlikte ele geçmesi bağlamında değerlendirilerek, Doğu Anadolu'daki diğer ele geçen benzer prehistorik örnekleri gibi "çeç mührü" olarak adlandırılmıştır. Çeç mührler sadece tarımsal faaliyetlerdeki çalışmalarda kullanılmaktadır (Tekin 2017: 233). Envanterlik nitelikte bir eser olan çeç damga mührü, höyük buluntuları içerisinde tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

ÇEÇ DAMGA MÜHÜR VE MURAT HÖYÜK ÖRNEĞİ

Neolitik Dönem'den itibaren Arkeoloji literatüründe iki farklı işlevde kullanılan iki damga mührü çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan biri "Pintadera" diğeri ise "Çeç Mührü" veya "Çeç Damga Mührü" olarak adlandırılmaktadır. Her iki mührü çeşidinin de büyük boyutlu olması nedeniyle birbirine benzemekte ve sürekli olarak karıştırılmaktadır. Oysaki bu mührler arasındaki en önemli fark, mührlerin işlevselliğinden kaynaklanmaktadır (Tekin 2017: 233). Pintadera mührler, bir yüzeyin boya bezek yapılması işlevinde kullanılırken, tarımsal etkinlik işlevinde kullanılan çeç mührler ise daha çok mülkiyet kavramıyla ilişkilidir (Tekin 2017: 233). Her iki mührü çeşidi arasındaki tartışmaların uzağında⁵, asıl konumuzu oluşturan ve tarımsal etkinliklerde kullanıldığı kabul gören çeç mührü işlevindeki Murat Höyük örneği üzerinde durulacaktır.

Neolitik Dönem'in tarımcı toplumları tarafından kullanılmaya başlayan mührler, ekonomik ve sosyal işlevleri olan buluntulardır. Tarımın başlaması ile

birlikte üretimin ve artı ürünün kontrolü için farklı malzemeler üzerine mühr baskısı bırakmak, malların sahiplenilmesi açısından büyük bir yeniliktir (Fiandra 2003: 32). Mühr ve mühr baskılarının işlevleri arasında, bir nesne veya malın sahibini bildirmek, mala el değmesini, ihlalini korumak, bir malın ölçüsü, ağırlığı, içeriği ve kalitesini açıklamak sayılabilir (Darga 1992: 69). Mührlerin insanlar arasında paylaşılan malların korunması, tanımlanması ve denetiminde kullanıldığı düşünülmektedir (Pittman 2003: 35). Neolitik dönem ile birlikte artı ürünün yerleşmelerin depolama alanlarında, her ailenin kendi tahılını yerleştirdikten sonra üzerini hasır benzeri bir örtü ile kapatarak mührlendiğinden de söz edilebilmektedir (Umurtak 2000: 7). Bunun sonucunda mührlerin öncelikli olarak mülkiyetin ve sahiplenmenin işareti olduğu söylenebilir.

İlk Tunç Çağı damga mührleri kil, çeşitli taş, bronz, bakır, kurşun, kemik ve boynuzdan yapılmıştır. Bununla birlikte dönem içerisinde kilden yapılmış mührler de yoğun olarak karşımıza çıkmaya devam etmektedir. Mühr şekilleri önceki dönemlere göre çeşitlenmiştir. Ele geçen damga mührler üzerinde yoğun olarak geometrik motifler görülmektedir. Dönemin önemli özelliklerinden biri de geometrik motiflerin yanında figürlü bezemelerin de yapılmasıdır (Dinçer 1943: 75-76).

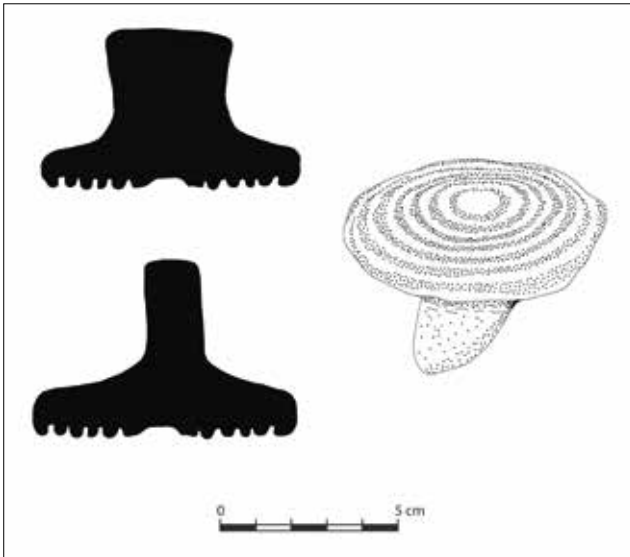
Anadolu'da ele geçen Prehistorik Dönem çeç mührlerin yükseklikleri 4-7 cm, damga yüzey çapları ise 4-8/10 cm arasında değişmektedir. Mührler genellikle ip deliksizdir (Dede 2014: 86). Geometrik motiflerden iç içe geçmiş konsantrik daireler, spiral ve dört ya da altı kollu anaför motifi bir nesne ya da malın sahibinin belli olması açısından kullanılan mührler üzerinde görülmektedir. Çeç mührler üzerinde de en çok spiral motifi ve iç içe konsantrik daire motifi görülmektedir. Çeç mührlerin üzerindeki birbirine benzeyen bezemelerinden dolayı yönetsel değil simgesel işlevlerinin olduğu düşünülmektedir (Frangipane 2003: 60). Bu işlevlerden en önemlisinin ise buğday ve arpa yığınlarının mührlenmesi olduğu öne sürülmektedir (Kökten 1945: 483-486). Çeç mührleri, damga mühr çeşitleri arasında tarımla bağlantılı olanıdır ve Kökten'nin (1944, 45 ve 47) yayınlanan makalelerinde, ilk defa arkeoloji literatürüne girdiği görülmektedir.

Çalışmamızın konusunu, Murat Höyük T-20 açmasındaki Mekân 4 içerisinde ele geçen, İlk Tunç Çağı III'e ait pişmiş toprak çeç damga mühr oluşturmaktadır (Foto. 3, Şek. 3). Mekân 4, doğu duvarında (Duvar 17) tek sıra, diğer yönlerdeki duvarlarda iki sıra taş temel üstüne kerpiçten yapılarak inşa edilmiştir. Mekân yaklaşık 20 m² büyüklüğünde ve tek odalı olup, mekânın kuzeydoğu-güneybatı yönünde inşa edildiği anlaşılrken, girişi güneybatıda tespit edilmiştir. Mekânın sıkıştırılmış tabanının üzerinde doğu duvarının önünde pişmiş

⁵ "Pintadera" ve "Çeç" mührler arasındaki işlev farklılıklarından kaynaklanan ayırım konusundaki detaylı bilgi ve tartışma konusunda bkz. Dinçer 1943: 73-74; Kökten 1944: 676-677; 1945, 1947: 327; Tekin 2017: 232-234.

Fotoğraf 3: Murat Höyük IV, İlk Tunç Çağı III'e tarihlenen Çeç Damga Mühürü (Foto: Abdulkadir Özdemir) / *The Stamp Seal (Çeç) dated to Early Bronze Age III at Murat Höyük IV (Photo: Abdulkadir Özdemir).*

Şekil 3: Murat Höyük IV, İlk Tunç Çağı III'e tarihlenen Çeç Damga Mühürü Çizimi (Çizim: Ayşe Özdemir) / *The drawing of Stamp Seal (Çeç) dated to Early Bronze Age III at Murat Höyük IV (Drawing: Ayşe Özdemir).*

topraktan bir adet çeç damga mühür, kuzeydoğusundaki köşede *in situ* çömlek içinde karbonize tahıllar ele geçmiştir. Bunların yanı sıra çok sayıda depolamada kullanılan çömlek parçaları bulunmuştur. Mekânın tahıl depolama alanı olduğu ifade edilebilir. Doğu duvarının önünde tespit edilmiş damga mührün karşısında batı duvarının önünde tüm halde şematize edilmiş iki adet pişmiş toprak antropomorfik figürin tespit edilmiştir. Mekân 4'de *in situ* ele geçen buluntu, boyutları ve bezeme tarzı ile bir çeç mührüdür. Mühür kahverengi (7.5 YR 5/3) hamurlu, hamurun renginde astarlıdır. İnce taşçık ve kum katkılıdır. Orta derece pişirilmiştir. Yüzeyinde pişmeden dolayı siyah alacalanmalar görülmektedir. Baskı yüzeyinin çapı 8 cm, korunmuş yüksekliği 4.5 cm'dir. Mührün ağırlığı 85 gr.'dır. Damga yüzeyinin kalınlığı 1.4 cm'dir. Damga yüzeyi yuvarlak

biçimlidir. Yüzeyinde kabartma olarak yapılmış, 6 adet iç içe geçmiş konsantrik daire bulunmaktadır. Dairelerin derinlik ve çevreleri düzenlidir. Damga yüzeyindeki dairelerin genişlikleri 0.20-0.25 cm arasındadır. Baskı yüzeyinden daralarak yükselen tutamak kısmı küt olarak bitmektedir. Tutamağın üst kısmı kırıktır. Kırık tutamak sonradan alçı ile tümlenmiştir.

Benzer örneklerin de, konsantrik daire motifi, damga yüzeyinin tamamını ya da bir kısmını kaplamaktadır. Bu bezeme İlk Tunç Çağı II-III evrelerinde yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bademağacı (Duru 2000: Lev.3), Kayapınar Höyüğü (Temizer 1954: Res.12c), Alishar Höyük (Von Der Osten 1937: Res. 258, e701, e25, e440, d147, c2533), Kültepe (Temizer 1954: 324), Koçumbeli (Tuna vd. 2012: 75), Kusura (Lamb 1938; Özdemir 2019: 93, Lev. LI. Res.5.55.d), Haluk Perk Müzesi (Özdemir 2019: Kat.No:51, Lev.LI. Şek.5.55), Pulur-Sakyol (Koşay 1976a: Lev. 69.353) ve Norşuntepe'de (Schmidt 2002: Taf. 84-1316) karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Düdartepe Höyüğü'nden ele geçen bir mühür (Kökten 1945: 485) ve Kayseri Müzesi'nde MÖ 3. binyıla tarihlenen bir mühür (Kökten 1947: 239) üzerindeki konsantrik daire motifi, çeç damga mühürler içerisinde değerlendirilebilir.

Ayrıca çeç mühürler üzerinde görülen motifler arasında; sarmal biçimde kıvrımlı olarak spiral, dört ya da altı kollu anaför ve nadiren farklı bir geometrik motif sayılabilir. Damga yüzeyi, sarmal biçimde kıvrımlı olarak tanımlanan spiral motifli mühürler İlk Tunç Çağı'nın tüm evrelerinde karşımıza çıkmaktadır. Spiral motifli çeç damga mühürler Ahlatlıbel (Koşay 1934: 71-72), Kars Azat Köyü Höyük (Kökten 1944: 668: Lev. XCIV), Han İbrahim Şah (Ertem 1982: Lev. 28.266), Yeniköy Höyüğü (Koşay 1976b: Lev. 115, y.72-33, y.72-6), Pulur-Sakyol (Koşay 1976a: Lev. 69.360, 88.370), Norşuntepe (Schmidt 2002: Taf. 84-1310-1317) ve Könk⁶ yerleşimlerinde bulunmuştur.

Bunların yanı sıra damga yüzeyinde altı ve dört kollu anaför motifi bulunan çeç damga mühürler de; Aşvan Kale (Sagona 1994: Fig. 135-2), Han İbrahim Şah (Ertem 1982: Lev. 28.265), Pulur-Sakyol (Koşay 1976a: Lev. 88.365,367,368,369), Norşuntepe (Schmidt 2002: Taf. 84-1305-1309) ve Tepecik (Esin 1970: Lev. 11.3; Esin 1972: Lev. 110.3) yerleşimlerinde ele geçmiştir. Korucutepe'de ise, iri boyutlu damga mühürler içerisinde değerlendirilen üç adet örneğin damga yüzeyinde anaför motifi görülmektedir (Ertem 1988: Kat. No. 2; 3; 4).

⁶ Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yazarlar tarafından başlatılan "Elazığ İli Merkez İlçesi Prehistorik Dönem Arkeolojik Yüzey Araştırması" başlıklı proje kapsamında, 2020 sezonunda Uluova ve Çevresi araştırma sahası içinde kalan Könk yerleşiminde yapılan çalışmalar sırasında bir adet tam, spiral motifli çeç damga mühür bulunmuştur (Yüzey Araştırması Envanter No: EPAS 20.18).

Elazığ'da 1987 yılında yapılan yüzey araştırmalarında, Tadım Höyüğü'nde bir adet sap kısmı kırık baskı yüzeyi sağlam anaför motifli çeç damga mühür ele geçmiştir (Bahar 1988: Res.16, Çiz.10). Ayrıca Pulur Höyük'te damga yüzeyinde "T" motifi bulunan çeç mühür ele geçmiştir (Kökten 1945: Lev. 7).

Bunlara ek olarak, yukarıda belirtilen motiflerin dışında, Han İbrahim Şah kazısının İlk Tunç Çağı III tabakasında ele geçen iki adet (çeç?) damga mühür üzerinde geometrik (çark ve "S") motifler görülmektedir (Ertem 1982: 39, Lev. 25.197,198).

ANADOLU'DA ÇEÇ MÜHÜR ÜZERİNE YAPILAN ETNOARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

Etnoarkeoloji, arkeolojik amaçlar için genellikle insanların maddi kalıntıları üzerinde yoğunlaşarak materyal kültürü öğeleri ile onlara şekil veren insanların davranış özellikleri arasındaki bağlantının incelenmesini esas almaktadır. Etnoarkeolojik araştırmalardan elde edilen bilgiler prehistorik toplulukların yaşam biçimlerinin anlaşılması konusunda arkeoloji bilimine yardımcı olmaktadır. Genel olarak etnografik veriler *analoji* (benzerlik kurma) yardımıyla arkeolojik amaçlar için geçmiş toplumları anlamak adına belli hipotezler ortaya atmak için kullanılır. Anadolu'da çeç mührü kullanımı üzerine yapılan etnoarkeolojik çalışmalarında, daha çok yaşayan toplumların maddi anlamda göz önünde olan nesnelerinin üretimi ve onların kullanımını anlama konularından yola çıkılarak, geçmiş dönem çeç mührü işlevselliği açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, Anadolu'da çeç mührü üzerine üç önemli araştırmacı Kökten (1945), Koşay (1977) ve Gözaydın (1968) tarafından yapılan etnografik araştırmalar bulunmaktadır.

Anadolu'nun farklı yörelerinde çeşitli isimler alan mühür için bazı araştırmacılar tarafından "çeç" ifadesi kullanılmaktadır. Çeç, samanı savrulmuş arpa ve buğday yığınlarına verilen isimdir. Kökten'in yaptığı çalışmalarda, 1940'lı yıllarda, insanların buğday ve arpa yığınlarını, şekil, büyüklük ve kullanım bakımından çeç mühürlere benzer mühürlerle damgaladıkları tespit edilmiştir. Bu yeni mühürlerin ağaç ve ahşaptan yapıldığı da belirlenmiştir (Kökten 1945: 483-484).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Elazığ Bölgesi'nde 1968-75 yılları arasındaki Keban Projesi kapsamında Koşay (1977) tarafından gerçekleştirilen etnografik araştırmalara göre, günümüz Anadolu'sunda harman yerinin hazırlanmasının ardından elde edilen buğday temizlenmektedir. Temizlenen ve toplanan buğday üzerine peygamber mührü denen işaret vurulmaktadır. Bunun yerine, ahşaptan yapılmış bir mühür de basılabilmektedir (Koşay 1977: 16). Bu ahşap mühür

çeç mühür olarak isimlendirilmektedir (Koşay 1977: 16). Koşay tarafından Çeç, kelime anlamı olarak tahıl yığını anlamına gelmekte olup (Koşay 1977: 97); Çeç Mührü ise, tahıl yığınının basılan ahşaptan veya tahtadan yapılan mühür olarak tanımlanmaktadır (Koşay 1977: 98).

Orta Anadolu'da ise Gözaydın (1968) tarafından yapılan etnografik çalışmalar sonucunda, çeç kelimesi, buğday ve arpa tanelerinin harman sonunda yığılmış halde bulunan şekline, hububat yığınının verilen ad olarak tanımlanmakta ve Orta Anadolu'da kullanılan çeç mührü ve kullanım şekli detaylı olarak anlatılmaktadır (Gözaydın 1968: 119-120, Şek. I-III). Çeç kelimesi Çeç, Çiç gibi Anadolu'nun bazı yörelerinde farklı isimlere sahip olsa da, tarımda aynı işlevde kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır⁷. Buğday ve arpalar harman yerinde yayılıp sürüldükten sonra samanla karışık halde tepe şeklinde yığılmaktadır. Rüzgarlı havada savrulan yığınlar da samanlar uçarak geriye sadece tahıl taneleri kalmaktadır. Genellikle ahşap ya da saçtan olan mühürlerle bu tahıl tepeleri üzerine mühürleme işlemi yapılmaktadır. Tahıl mühürleme işlemi ve mührün kullanım şekli ise; tahıl yığınının farklı noktalarından basılan mühür ile buğday taneleri eteğe doğru kaydırılır ve burada mühürle üzerine basılmaktadır. Bu şekilde tahıl yığınının etek kısımları, üst kısımları ve tepe kısmı mühürlenmektedir. Tepeni üst kısımlarında ise mühür uzun bir sopaya takılarak kullanılmaktadır. Mühürleme işlemi sayesinde tahıl tepesinden ürünlerin kaybolması durumunda mühür şekilleri bozulmuş olmaktadır. Bu sayede mal sahipleri ürünlerinin çalınmasını engellemiş olmaktadır (Gözaydın 1968: 119-120).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Üretimin başlaması ile birlikte farklı malzemeler üzerine mühür baskısı yapılarak malların sahiplenilmesi sağlanmıştır. Bu tarımsal faaliyetler ile birlikte damga mühür grupları içerisinde çeç mühürler de yerini almıştır. İlk Tunç Çağı ile birlikte mühürlerin damga yüzeylerinde işlenen motifler çeşitlenmiştir. Yoğun olarak karşımıza çıkan geometrik motifler çeç mühürler üzerinde de görülmektedir. Boyut olarak diğer damga mühürlerden ayrılan mühürler üzerinde dairesel motifler görülmektedir.

Murat Höyük'te ortaya çıkarılan büyük boyutlu depolama kapları, çömlekler ve çok sayıdaki alt ve üst öğütme taşları ve karbonize tohum taneleri (buğday ve arpa) arkeobotanik çalışmalar sayesinde, tarımsal faaliyetlerin yerleşimde olduğunu göstermektedir. Yerleşimde tarımın varlığının bilinmesi ile de ele geçen mührün işlevselliği desteklenmektedir. Ayrıca yapılan etnografik

⁷ Etnografik çalışmalar hakkında bilgi için bkz. Gözaydın 1968; Koşay 1977.

çalışmalarda, modern yaşamda da benzer malzeme ve aletlerin kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Bu bilgilerimiz, yerleşimde ele geçen pişmiş toprak mührün tarımla bağlantılı çeç mühür olduğunu desteklemektedir. Mühür damga yüzeyinde iç içe geçmiş konsantrik daireler yer almaktadır.

Murat Höyük'te yapılan 2019 yılı çalışmaları sonuçlarında, İlk Tunç Çağı tabakasına tarihlenen Mekân 4'te *in situ* ele geçen çeç damga mühür, çömlek ve içindeki karbonize hububat kalıntıları, MÖ 3. binyılın ikinci yarısında, bölgede tarımın varlığını arkeolojik kanıtlara dayanarak göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda, mührün bulunduğu mekân ve birlikte ele geçen buluntular değerlendirildiğinde, mührün tarımsal faaliyetlerde kullanılan bir obje olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle arkeolojik ve etnografik çalışmalarda Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun olarak karşılaşılan bu mühürlere, kazı buluntusu olarak işlevsellik katan Murat Höyük çeç damga mührünün bölge arkeolojisine yeni bir katkı sağlaması hedeflenmektedir. Murat Höyük kazılarıyla birlikte elde edilen bu yeni arkeolojik verilerin, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Bingöl'ün önemli bir konuma sahip olduğunu göstermesi açısından ve arkeolojik olarak önemli bir boşluğu dolduracağı düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

- BAHAR, Hasan. 1988. "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 501-527.
- DARGA, Muhibbe. 1992. **Hitit Sanatı**, İstanbul.
- DEDE, M. Gökçe, 2014. "Anadolu'da Bulunmuş Eski Tunç Çağı'na Ait Silindir ve Damga Mühürler", (yayınlanmamış yüksek lisans tezi: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.)
- DİNÇER, Nimet, 1943. "Anadolu Damga Mühürleri", **DTCF Dergisi**, Cilt II, Sayı 1, 71-81.
- DURU, Refik, 2000. "Bademağacı Kazıları 1997 ve 1998 Yılları Çalışma Raporu", **Bellekten**, C. LXIV, S. 239, 187-232.
- ESİN, Ufuk, 1970. "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu", **1968 Yaz Çalışmaları**, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri I, Yayın I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 147-158.
- ESİN, Ufuk, 1972. "Tepecik Kazısı, 1970", **Keban Projesi 1970 Çalışmaları**, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri 1, No. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 139-159.
- ERTEM, Hayri, 1982. **Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971**, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri III, No:3, Ankara.
- ERTEM, Hayri, 1988. **Korucutepe I, 1973-1975 Kazı Yıllarında Ele Geçen Erken Hitit-İmparatorluk Çağı Arası Buluntuları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Dizi-Sa.42, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- FİANDRA, F. 2003. "Mühürler, Kil Mühür Baskıları", **ArkeoAtlas**, S. 2, 32-34.
- FRANGİPANE, Marcella, 2003. "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı II-III Dönemi", **ArkeoAtlas** S. 2, 58-70.
- GÖZAYDIN, Nevzat, 1968. "Çeç ve Mührü", **A.Ü. DTCF-Türkoloji Dergisi**, C.3 S.1, 115-122.

KOŞAY, H. Zübeyr, 1934.

“Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yapılan Ahlatlıbel Hafriyatı, Ahlatlıbel Prehistorik İstasyonunun Bulunuşu”, *TAED*, S. II, s. 3-102.

KOŞAY, H. Zübeyr, 1976a.

Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri III, No. I, Ankara.

KOŞAY, H. Zübeyr, 1976b.

“Yeniköy Höyüğü Kazısı, 1972”, **Keban Projesi 1972 Çalışmaları**, Keban Projesi Yayınları Seri I, No. 5, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 175-194.

KOŞAY, H. Zübeyr, 1977.

Pulur, Etnografya ve Folklor Araştırmaları, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri II, No. 2, TTK Basımevi, Ankara.

KÖKTEN, İ. Kılıç, 1944.

“Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten* C. VIII, S. 32: 659-680.

KÖKTEN, İ. Kılıç, 1945.

“Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *DTCF Dergisi*, C. 3, S. 5, 465-486.

KÖKTEN, İ. Kılıç, 1947.

“Yeni Çeç Damga Mühürleri”, *DTCF Dergisi* V, S. 2, 227-239.

LAMB, Winifred, 1938.

Excavations at Kusura near Afyon Karahisar: II, Oxford: Printed by John Johnson for the Society of Antiquaries of London.

ÖZDEMİR, Burcu, 2019.

“Haluk Perk Müzesi’nden Bir Grup Damga Mühür”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.)

PITTMAN, H. 2003.

“Son Kalkolitik Çağ Mühürleri”, *ArkeoAtlas*, S. 2, 35.

SAGONA, Antonio, 1994.

The Aşvan Sites 3 Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Early Bronze Age, The British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 18, Ankara.

SCHMIDT, Klaus, 2002.

NORŞUNTEPE Kileinfunde II, Artefakte aus Felsenstein, Knochen und Geweih, Ton, Metall und Glas, Verlag Philip von Zabern, Mainz am Rhein.

TEMİZER, Raci, 1954.

“Kayapınar Höyüğü Buluntuları”, *Belleten* C. XVIII, S. 71, 317-330.

TEKİN, Halil, 2017.

“Hakemi Use’den Bir “Pintadera”, editörler: Özkan Süleyman, Hüryılmaz Halime, Türker Atila, **Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan’a Armağan**, İzmir: Ege Üniversitesi Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü, 231-238.

TUNA, N., BULUÇ, S., TEZCAN, B. 2012.

OTDÜ Arkeoloji Müzesi, TAÇDAM, Ankara

UMURTAK, Gülsün, 2000.

“Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağlar’da Burdur- Antalya Bölgesi Mühürçülüğü Üzerine Bazı Gözlemler” *Adalya* IV, 1-20.

VON DER OSTEN, H. Henning, 1937.

The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32, Part II, The University of Oriental Institute Publications Volume XXIX, Researches in Anatolia-Volume VIII, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois.

AKSARAY TARİHİ KENT MERKEZİNİN UNESCO DÜNYA MİRASI GEÇİCİ LİSTESİNE ADAYLIĞI İÇİN BİR DENEME

A DRAFT FOR AKSARAY HISTORIC CENTER FOR UNESCO WORLD HERITAGE TENTATIVE LIST NOMINATION

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 27 Mart 2020	Received: March 27, 2020
Hakem Değerlendirmesi: 17 Nisan 2020	Peer Review: April 17, 2020
Kabul: 17 Ocak 2021	Accepted: January 17, 2021

DOI : 10.22520/tubaked.2020.22.009

Özge PARLAK* - Gülşen DİŞLİ**

ÖZET

UNESCO, Dünya Doğal ve Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmeyi 1972 yılında kabul etmiş, Türkiye bahse konu Sözleşmeye 1982 yılında taraf olmuştur. Dünya Mirası Alanları, Dünya Miras Komitesi'nce belirlenmekte, insanlık için üstün evrensel değerlere sahip, özgünlük ve bütünlüklerini koruyan ve belirlenen on adet kriterden bir veya daha fazlasını karşılayan alanlardan oluşmaktadır. Tarihi, Neolitik Çağ'a kadar uzanan ve Hititlerden Osmanlıya kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Aksaray ili tarih boyunca konumu gereği her dönem ticaret yolları üzerinde kalmış, önemli bir merkez olmuştur. Arkeoloji, mimarlık ve şehircilik tarihi açısından önemli değerlere sahip olan kentte, tarihi kent merkezi, farklı dönemlere ait önemli kültür varlıklarını bir arada barındırmaktadır. Günümüzde halen mevcut olan önemli kültür varlıkları arasında Zinciriye Medresesi, Eski Vilayet Konağı, Paşa Hamamı, Azmi Milli Un Fabrikası, Kurşunlu Cami, Ulu Cami, Cıncıklı Mescit, Eğri Minare ve Valilik Binası yer almaktadır. Bunlardan Zinciriye Medresesi'nin, ender taş işçiliği, portalı ve cephe tasarımı bakımından ve yapıda ünlü düşünürlerin müderrislik yapmış olması göz önünde bulundurularak üstün evrensel özellikler sergilediği değerlendirilmektedir. Bölgeye sınırı olan Tuz Gölü ise 2013 yılında UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi'ne alınmıştır. Ancak, sahip olduğu üstün evrensel değer potansiyelleri ve özelliklere rağmen, bunların nasıl korunacağı, geliştirileceği ve izleneceğine dair sistematik çalışmalar, eylem planları mevcut değildir. Bu nedenle, bu çalışma ile Aksaray ili tarihi kent merkezi ve kültür varlıkları, örneklem alan olarak seçilmiş, alana dair detaylı eylem planlarının hazırlanması ve UNESCO Dünya Geçici Miras Listesine alınabilmesi için özgünlük, bütünlük ve üstün evrensel değer kriterlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu sayede, kentin doku, bağlam ve kültürünün sürdürülebilir korunmasına katkı sağlanabilecektir. Çalışma kapsamında,

* Dr. Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Konya
e-posta: ozgeparlak19@gmail.com ORCID: 0000-0002-0573-1422

** Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Konya
e-posta: disli001@umn.edu ORCID: 0000-0003-2620-0492

alanın mevcut durumu analiz edilmiş, önem ve değerleri araştırılmıştır. Mevcut durum analizleri doğrultusunda, alanın özgünlük, bütünlük, önem ve değerlerini korumaya ve arttırmaya yönelik ana ilkeler belirlenmiş, vizyon ve hedefler oluşturulmuştur. Böylece, alanın UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi'ne alınarak sahip olduğu üstün evrensel değer potansiyellerinin tüm insanlığın ortak değerleri olarak tanıtılması ve sürdürülebilir korunması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aksaray, Zinciriye Medresesi, UNESCO, Dünya Geçici Miras Listesi, Kültür Mirası.

ABSTRACT

UNESCO adopted the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage in 1972, and Turkey approved the mentioned Convention in 1982. World Heritage Sites have been determined by World Heritage Committee and consist of the areas, which have outstanding universal value, and preserving their integrity and authenticity, as well as meeting at least one or more, out of ten criterions. The province of Aksaray whose history goes back to the Neolithic Period, hosting many civilizations from The Hittites to Ottomans, was always located on trade routes and became a historically important center. The historic center of the province features important values in terms of archaeology, architecture, and history of town planning, and includes significant cultural assets all together belonging to different periods. Zinciriye Madrasah, Historic Government House, Pasha Hammam, Azmi Milli Flour Plant, Kursunlu Mosque, Great Mosque, Cıncıklı Masjid, Oblique Minaret, and Governor's Office are among the important cultural properties still existent today. Among them, Zinciriye Madrasah is evaluated to exhibit outstanding universal value with its exceptional masonry workmanship, entrance portal, façade design, as well as in terms of eminent philosophers who thought there. The Lake Tuz, which has a border to the province, was also listed in UNESCO World Heritage Tentative List in 2013. Yet, in spite of those outstanding universal value potentials and features, systematic studies and management action plans are not existent for their preservation, development, and monitoring. Therefore, within the scope of this study, historic center with its cultural assets in Aksaray province has been chosen as the case area, aiming to prepare its detailed action plans, and to determine its authenticity, integrity, and outstanding universal value criteria, in order for its listing in UNESCO World Heritage Tentative List. Thus, it will be possible to contribute to sustainable preservation of the texture, context, and culture of the area. In this research, the condition assessment of the area has been made, the significance and values of the region have been investigated and identified. As a result of these analyses, primary principles in order to preserve and enhance the authenticity, integrity, significance, and values of the area and the vision and objectives were determined. Thus, it is aimed to publicize and preserve the outstanding universal value potentials of the area in a sustainable manner as the common heritage of humankind, by listing the region in the UNESCO World Heritage Tentative List.

Keywords: Aksaray, Zinciriye Madrasah, UNESCO, World Heritage Tentative List, Cultural Heritage.

GİRİŞ

Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden Acemhöyük, Aşıklıhöyük ve Güvercinkayası yerleşimlerini barındıran Aksaray İli, tarihte Kapadokya adı verilen bölgede yer almış, ilk Hristiyan yerleşimlerine ve önemli Azizlere ev sahipliği yapmıştır (Kayabaşı ve Aydoğan 2018: 159-173). Bunlardan Güvercinkayası yerleşimi için 2008-2011 yılları arasında yönetim planı çalışmaları yürütülmüş, Güzeyurt İlçesi'nin ise yavaş şehir olma ve ekomüzececilik potansiyelleri ve bu kapsamda gerçekleştirilmesi gereken politikalar detaylı olarak araştırılmıştır (Hacar 2013: 395-417; Yılmaz, Tuncer ve Zorlu 2016: 1-19; Acar 2016: 321-330). İl ve çevresinde yüzey araştırmaları çalışmaları ise ilk olarak 1990'lı yıllarda başlamış, 2016 yılında da ilk yerleşik yaşama geçişe dair sistematik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir (Kayacan vd. 2018: 195-206).

Bölge, 1077 yılında Selçuklu Devleti himayesi altına girmiş, II. Kılıçarslan Döneminde, Aksaray'da camiler, kervansaraylar, bedestenler inşa edilmiştir (Oral 2014: 221-248). Aksaray kentinde bulunan medrese ve darülcürralar hurufat kayıtları ışığında detaylı olarak incelenmiş, 17.-19. yüzyıllar arasında Aksaray'da Zinciriye Medresesi ile birlikte on adet medresenin aktif olarak faaliyet gösterdiği belirlenmiştir (Temel ve Küçükdağ 2018: 48-82). Aksaray İli Türk devri kültür varlıkları, Erdal (2014) tarafından detaylı olarak incelenmiş, kültür varlığı envanteri, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından hazırlanmıştır (URL-1). Taşınmaz kültür varlıklarının yanı sıra, bölge sahip olduğu tabiat varlıkları açısından da oldukça önemlidir. İhlara Vadisi, Hasan Dağı, Narlıgöl, Melendiz Çayı, Tuz Gölü, peribacaları ve yeraltı şehirleri, kent merkezi ve yakın çevresinde yer alan başlıca doğal oluşumlar ve coğrafi değerlerdir. Bu değerler, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Anıtsal yapıların çoğunluğu kent merkezinde olmak üzere bölgede tescilli taşınmaz kültür ve tabiat varlığı sayısı 881'dir, Aksaray Müzesi'nde bulunan taşınır kültür varlığı sayısı ise 16.093'tür (URL-1). Sahip olduğu bu değerler sayesinde, Karadal ve Gündoğdu (2012: 155-162) Aksaray İli'nde Nevşehir İli ile birlikte kültür turizminin markalaşarak iş koluna dönüşme potansiyeli olduğunu belirtmektedir. Ancak Tuncer (2017: 126-138) Aksaray Üniversitesi öğrencileri örneklemine yaptığı araştırmada, Aksaray'da sürdürülebilir turizm bağlamında turistik faaliyetlerin henüz öğrenciler arasında yaygınlaşmadığını ortaya koymuştur. Bunlara ek olarak, Aksaray İli, halk kültürünün bir parçası olan efsaneleri ve geçmişte geleneksel Türk el sanatlarından dokumacılık, halıcılık ve dericilik faaliyetleri bakımından da oldukça zengindir (Kayabaşı ve Aydoğan 2018: 160; Kılıç ve Karatay 2019: 105-118; Aydoğan 2019).

Bölgenin, literatürde özetlenen bu somut ve somut olmayan zenginlik ve değerlerinden üstün evrensel değer (ÜED) taşıyan özelliklerinin korunması, geliştirilmesi ve izlenmesine dair sistematik çalışmalar yapılması ve eylem planları hazırlanması gereklidir.¹ Daha ileri bir aşama olarak da, bölgenin tarihi kent merkezinin Dünya Miras Alanı (DMA) statüsü kazanması ve tüm insanlığın ortak malı haline getirilerek güvence altına alınması önemlidir. Bu nedenle, yukarıda özetlenen literatürden farklı olarak, bu araştırma ile Aksaray İli tarihi kent merkezindeki kültür varlıklarının UNESCO Dünya Geçici Miras Listesine (DGML) girmesi için bir adaylık denemesi yapılmış ve ancak kısmi düzeyde yönetim planı taslağı geliştirilmiştir. Böylece, kentin sahip olduğu kültürel, doğal, geleneksel değerlerin nitelikli, sürdürülebilir korunması ve tanınırlığının artırılması amaçlanmıştır, bu doğrultuda eylem planları hazırlanmıştır. Alanın adaylık denemesi ve Dünya Mirası (DM) potansiyellerine geçmeden önce, Dünya Mirası, UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi ve Yönetim Planı konularının açıklanmasında fayda görülmüştür.

DÜNYA MİRASI VE UNESCO DÜNYA GEÇİCİ MİRAS LİSTESİ

Eşsiz ve istisnai öneme sahip kültürel ve doğal varlıkların korunmasının, sadece içinde bulunduğu ülkenin değil, dünyanın bütün halklarının bir ödevi olduğu vurgusuyla, 1972 yılında UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme imzalanmıştır (URL-2). Konvansiyonu'nun 1. ve 2. Maddelerinde bu kültürel ve doğal miras, detaylı olarak tanımlanmış, 3. Maddesi'nde, her ülkenin kendi topraklarında bulunan ÜED'e sahip varlıklarını saptayıp, belirlemesi gerektiği, 5. Maddesi'nde ise bu kültürel ve doğal mirasın kapsamlı planlama programlarına dâhil edilmesi gereği belirtilmiştir (URL-2). Dünya Mirası, Dünya Miras Komitesi'nce insanlık için *üstün evrensel değerlere sahip olduğu* tescillenen, Uygulama Rehberinde açıklanan on adet kriterden bir veya daha fazlasını karşılayan ve korunarak gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için Dünya Miras Listesine (DML) alınan kültürel ve doğal varlıklardır (URL-3; URL-4). Uygulama Rehberinin 46. Maddesinde hem kültürel hem doğal miras tanımlarının bir bölümünü karşılayan alanlar ise karma kültürel ve doğal miras olarak ifade edilmiştir (URL-4). Bir alanın DMA olarak Dünya Miras Listesine kaydedilebilmesi için, Üstün Evrensel Değer (Outstanding Universal Value) beyanı, bütünsellik (integrity) ve özgünlük (authenticity) koşullarının gerekliliklerini içermesi, iyi korunuyor ve yönetiliyor olması beklenmektedir (URL-4; Ulusan ve Yıldırım, 2016: 426). Dünya Miras Adaylığı

¹ Alana dair belirlenen ÜED kriterleri için Bkz. "Alanın Ölçütlere göre Değerlendirilmesi, Özgünlük ve Bütünlük Beyanı" bölümü.

süreci, alanın nasıl ve hangi süreçle aday gösterileceğini, süreç aşamalarını ve istisnaları içeren bürokratik aşamalar ile bilimsel açıdan yerine getirilmesi gereken teknik içerikli aşamaları bir arada içermektedir (Şahin, 2015: 38-41; URL-4; URL- 5). DML adaylığı için başlıca yapılması gerekenler; ÜED'nin tanımlanması, kriterlerin ve adaylık kategorisinin belirlenmesi, koruma projelerinin hazırlanması ve uygulanması, yönetim planının oluşturulması, tanıtım, bilinçlendirme ve kapasite geliştirilmesidir (Uluslan ve Yıldırım, 2016: 464-466).

Şahin (2015: 39), DMA Adaylık sürecini genel hatlarıyla üç aşamaya ayırmış, bunları geçici liste dosya hazırlık aşaması, adaylık hazırlık aşaması ve karar aşaması olarak özetlemiştir. Bunlardan, DGML, taraf ülkelerin *üstün evrensel değere sahip olduğunu düşündükleri kültürel ve/veya doğal* varlıklarının bir envanteri niteliğindedir ve Dünya Miras Listesi'ne adaylıklar, taraf ülkelerin bu Geçici Listelerinden seçilmektedir. Önerilen varlığın *ismi, bulunduğu ülke, coğrafi konumu*, tanımı ve ÜED kanıtına dair bilgileri içeren ve ilgili tüm paydaşların katılımı ile adaylık sunulmadan en az bir yıl önce hazırlanarak sekreteryaya sunulması gereken Geçici Liste formatları, aynı zamanda önemli bir planlama aracıdır (URL-4; URL- 6). Ancak, adaylık sürecinin “kaynak noktası” olarak ifade edilen DGML içinde yer almak, alanın ÜED kriterlerinin kanıtlandığı anlamına gelmemekte, kalıcı liste adaylığı için garanti sağlamamaktadır (Uluslan ve Yıldırım, 2016: 450, 464). Geçici Listedeki DMA olmak ise ülkeler için önemli bir itibar kaynağıdır (Şahin 2015: 38). Ayrıca, alanın Dünya Miras Amblemi taşımaya hak kazanarak turizm sektöründe ve uluslararası ortamda tanınırlığının artması, ekonomi ve istihdam olanakları sağlaması, koruma bilincinin gelişmesi, koruma ve izlemede UNESCO'nun periyodik kontrollerine tabi olması, UNESCO teknik destek ve fonlarından faydalanma olanağı sağlaması bakımından da önemlidir (Dostoğlu, 2014; Şahin, 2015: 38). Ancak, son yıllarda DMA'daki olumsuz etkileri tanımlamak üzere kullanılan UNESCO-cide kavramından da anlaşılacağı üzere, ulusal ve uluslararası turizm için önemli olan DMA “etiketine” sahip olmak, bazı problemleri de beraberinde getirmektedir (URL- 7). Öyle ki, yerel ve merkezi yönetimler UNESCO Listelerini bir araç olarak kullanmakta, daha fazla alanı listeye sokmak istemektedir. Neticede, bu listelere giren alanlarda gözlenen aşırı turizm artışı ve ticari kaygıya bağlı olarak, alanın bütünlüğü, özgün dokusu ve değerlerinde yok olma, bozulma, tahribat ve bölgede mahremiyetin zedelenmesi problemleri gözlenebilmektedir (URL- 7).

ALAN YÖNETİMİ

Dünya Mirası Sözleşmesi Uygulama Rehberi'nin 108. Maddesi'nde Dünya Miras Listesi için aday gösterilen varlıkların üstün evrensel değerinin ne şekilde korunacağını ve sürdürülebileceğinin uygulanabilir, ayrıntılı bir yönetim planı/sistemi ile belgelenmesi talep edilmiştir (URL- 8) ². Etkin bir yönetim sisteminin başlıca bileşenleri; planlama, uygulama, izleme, değerlendirme, geri bildirim döngüsüne sahip olması, planlamaya tüm paydaş ve ortakların dâhil edilmesi, varlığın mevcut durum analizi ve etki değerlendirmesi ile kaynak, kapasite oluşturma ve işleyişe dair bilgiler içermesi olarak belirlenmiştir (URL- 8).

Bu bağlamda alan yönetimi; ulusal ve uluslararası alanda ilgili tüm birimlerin ortak çalışmaları ile istisnai öneme sahip kültürel ve doğal mirasın, eylem planları doğrultusunda çevresiyle birlikte belirlenen yönetim alanının etkin korunmasını sağlayarak, değerini yükselten, gelecek nesiller için sürdürülebilirliğini sağlayan bir modeldir. Bir kültürel miras için oluşturulmuş yönetim planı sayesinde, varlık için belirlenen ÜED, sürekli izlenebilmekte ve etki değerleri raporlanmaktadır. Böylece, mirasın çağdaş yaşam içerisinde sürekli var olması sağlanmaktadır. Bir yönetim planının uygulanabilir olması için; planlama, programlama, denetleme ve güncelleme süreçlerini içermesi ve mevcut yerel planlarla ilişkisinin geliştirilmesi önemlidir. Türkiye'de alan yönetimi ile ilgili ilk yasal ve yönetsel çalışmalar 2004 yılında çıkarılan 5226 sayılı kanun ile başlamış, bu kanunla ilk defa “yönetim alanı”, “yönetim planı”, “bağlantı noktası” kavramları getirilmiştir (URL- 9). Yönetim planı; “yönetim alanlarının korunması, yaşatılması, değerlendirilmesi için, işletme, çevre düzenleme projesi, kazı plânı veya koruma amaçlı imar plânı dikkate alınarak koruma ve gelişim projesi oluşturulması, kısa ve uzun vadeli eylem planları ve bütçeleri, beş yılda bir gözden geçirilen plânlardır” şeklinde tariflenmiştir (URL- 9).

2005 yılında ise Alan Yönetimi Yönetmeliği³ ile birlikte, Türkiye'de yönetim planlarının hazırlanmasına dair çalışmalar çoğunlukla DMA odaklı olarak fiilen başlamış, günümüzde onaylı ulusal yönetim planı sayısı on üç olmuştur (URL- 10; URL- 7). Uluslan (2016: 372-401) 2016 yılına kadar Türkiye'de hazırlanan, onaylı, devam eden ve sınırları belirlenen yönetim planı çalışmalarını “süreç, içerik ve uygulanma düzeyi” bakımından detaylı

² Detaylı bilgi için bkz. Dünya Mirası Sözleşmesi Uygulama Rehberi, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü, Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması İçin Hükümetler Arası Komite, WHC.17/01 12 Temmuz 2017.

³ Yönetmelik gereği yönetim planı sadece DMA alanları için değil, tüm sit alanları için hazırlanabilmektedir.

olarak incelemiş, planlar arasında bu bakımlardan farklılıklar olduğunu saptamıştır. Ancak, alan yönetim mevzuatı ile birlikte kurumlararası eşgüdüm, paydaş katılımı ve ortak akıl sonuçlarının plana yansıtılabildiği deneyiminin elde edildiği sonucuna da ulaşmıştır. Ulsan (2016: 380) incelediği bu yönetim planları doğrultusunda, Türkiye’de yönetim planlaması sürecinin başlıca aşamalarını; yönetim alanının belirlenmesi, planlama ekibinin oluşturulması, plan taslağının hazırlanması, alan yönetimi teşkilatının oluşturulması, plan taslağının değerlendirilmesi, onaylanması ve uygulamanın izlenmesi olarak özetlemiştir.

Yukarıda bahsedilen ulusal düzenlemelerin yanı sıra, kültürel miras yönetimi ve yönetim planı üzerine uluslararası literatürde önemli çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan Carter & Grimwade’in (1997: 45-53), çalışmasında kültürel miras yönetiminde dengeli kullanım ve koruma üzerinde durulmuş, doğal ve kültürel alanlara sınırlı erişimin ancak kısa vadeli bir çözüm olduğu ve fon kaynaklarına bağımlılığı gerektirdiği vurgulanmıştır. Doğal ve kültürel miras alanları için başlıca yönetim araçları; geliştirme (tesis, erişim, teknolojik iyileştirme), kontrol (bariyer, kanun ve yönetmelikler, izleme, yürütme) ve iletişim (eğitim) olarak belirlenmiş, her iki miras için de alan yönetiminin ortak bir hedefte birleşmesi gerektiği ifade edilmiştir. Her ne kadar uluslararası tüzük ve ilkeler koruma pratiği ve özgünlük kavramlarının temelini oluştursa da, Taylor (2004: 417-433) özellikle Asya ülkelerinin kültürel miras alanları ve yaşayan geleneksel çevrelerinin etkin bölgesel yönetimi için, koruma alanında kendi yerel dokümanlarını oluşturmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Roders (2011: 5-14) da, kültürel miras yönetiminin, sürdürülebilir gelişme sürecinde bir köprü işlevi görebileceğini savunmuş, kültürel miras kaynaklarının yerel halkın refahı için sürdürülebilir kullanımını teşvik etmenin önemine değinmiştir. Bu çalışmalardan da anlaşılabileceği üzere, yönetim planı sadece UNESCO DMA olmak için değil, farklı nitelikteki miras alanların korunması ve sürdürülebilir gelişimi için de kullanılabilecek bir araç niteliğindedir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırma yöntemi olarak, öncelikle UNESCO DGML ve DMA formatları detayları olarak incelenmiştir. Her ne kadar UNESCO DGML’ne girmek için bir yönetim planının hazırlanması zorunluluğu bulunmasa da, bu araştırma kapsamında yapılan adaylık denemesi çalışması ile alanın potansiyelleri, üstün evrensel değer ve önemlerinin belirlenmesi, bunların etkin korunabilmesi, geliştirilmesi ve sürekliliği için alan yönetim planı konusunda ulusal ve uluslararası düzenlemelerden

faydalanılarak yol haritası oluşturulmuştur⁴. Bunlardan 2005 tarihli yönetmelikte, yönetim planının içeriğinde, mevcut durum ve alanın analizi, vizyon ve politikaların, izleme, değerlendirme, eğitim süreçlerinin belirlenmesi ve eylem planlarının oluşturulması aşamalarının bulunması gerektiği belirtilmiştir (URL- 10). Çalışma kapsamında ulusal yönetim planları araştırılmış (URL- 7), bunlar arasından en güncel ve kapsamlılarından, Kommagene Nemrut Yönetim Planı detaylı olarak incelenmiştir (Şahin Güçhan, 2017). Öncelikle, alana dair kapsamlı bir kaynak araştırması yapılmış, bilgi ve belgeler derlenmiş, Nemrut Yönetim Planının yönetsel yaklaşımı baz alınarak, alanın tarihi, kültürel ve doğal değerlerinin korunması bütüncül bir bakış açısı ile ele alınarak eylem araştırması yapılmıştır. Ayrıca, 2013 tarihli Dünya Kültür Mirasının Yönetimi (Wijesuriya, Thompson ve Young 2013) çalışması ve Feilden ve Jokilehto’nun 1998 tarihli dünya kültürel miras alanları için yönetim rehberinden faydalanılmıştır. Dünya Kültür Mirasının Yönetimi kılavuzunda, yönetim planı geliştirmenin dört aşaması; hazırlık, veri/bilgi toplama, önem/değer değerlendirmesi ve müdahale/öneri geliştirme olarak belirtilmiştir (Wijesuriya, Thompson ve Young 2013: 127, 145). Dünya kültürel miras alanları için yönetim rehberinde de bir yönetim planının başlıca içeriği; alanın tanımı ve yönetim alanı sınırlarının belirlenmesi, alanın koruma durumu, özellikleri ve potansiyellerinin tarifi ve değerlendirilmesi ve eylem planlarının hazırlanması olarak açıklanmıştır (Feilden ve Jokilehto, 1998, 35-40). Yazarlar tarafından lisansüstü dersin bir çıktısı olarak üretilen bu araştırma ile bahse konu kılavuzun (Wijesuriya, Thompson ve Young 2013: 122-145) hazırlık aşamasında belirtildiği şekilde çalışmanın amacı belirlenmiş, paydaş senaryoları geliştirilmiş, veri/bilgi toplama aşamasında adaylık denemesi için seçilen öneri yönetim alanının sınırları, mevcut durumu, özgünlük, bütünlük ve değerlerine dair veriler toplanmış, önem/değer değerlendirmesi aşamasında ÜED gerekçeleme yapılmış, alanın önem ve değerleri ortaya konmuş, son aşamada ise vizyon ve hedefler oluşturulmuş, eylem planları hazırlanmıştır. Ayrıca, rehberde belirtildiği şekliyle (Feilden ve Jokilehto, 1998, 35-40) alanın tarihi, konumu ve coğrafi yapısı tanımlanmış, arkeoloji, mimarlık ve şehircilik tarihi açısından değerlendirmesi yapılmış, yönetsel yapısı, demografik ve sosyo-ekonomik durumu, ulaşım, dolaşım, ziyaret ve işletme

⁴ Ulusal ve uluslararası düzenlemeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kanun No. 5226, Kabul Tarihi: 14.7.2004, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun; Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, Resmî Gazete Tarihi: 27.11.2005, Resmî Gazete Sayısı: 26006; Dünya Mirası Sözleşmesi Uygulama Rehberi, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü, Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması İçin Hükümetler Arası Komite, WHC.17/01 12 Temmuz 2017.

durumu belirlenmiştir. Aksaray tarihi kent merkezinin UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesine Adaylığı için bir deneme mahiyetinde olan bu araştırma kapsamında önerilen projeler, katılımcı süreçlerle değil, yazarların önerileri ile hipotetik olarak geliştirilmiştir. Bu aşamada, projeleri gerçekleştirmesi önerilen kurumlar arasında Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu ile ancak bireysel görüşmeler yapılabilmektedir. Katılımcı süreçler bu aşamada etkin olarak kullanılmadığından, çalışmada, yönetim planı taslağı kısmi düzeyde tutulmuştur.

AKSARAY TARİHİ KENT MERKEZİNİN UNESCO DGML ADAYLIK DENEMESİ VE DÜNYA MİRASI POTANSİYELLERİ

Alanın Konumu, Coğrafi Yapısının Tanımı ve Tarihçesi

Adaylık denemesi hazırlanan tarihi kent merkezinin içinde bulunduğu Aksaray ili, 38-39 kuzey enlemleri ile 33-35 doğu boylamları arasında olup, İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer almaktadır. Kuzeyde Ankara, batıda Konya, güneyde Niğde, doğuda Nevşehir, kuzeydoğuda ise Kırşehir illeri ile sınırlıdır. Kentin toplam yüzölçümü 7.997 km², denizden yüksekliği ise 980 metredir (URL-11). Aksaray'da toplam 8 ilçe, 192 köy ve kasaba bulunmaktadır (URL-11).

İl sınırları içerisinde sönmüş bir yanar dağ olan Hasan Dağı (3.268 m), Melendiz Dağları (2.898 m) ve Ekecik Dağı (2.138 m) bulunmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin en büyük ikinci gölü olan Tuz Gölü'nün bölgeye sınırı mevcuttur. Acıgöl, Sarıgöl, Uyuzgöl, Kocagöl ve Kartal Gölü bölgede bulunan diğer göllerdir. Dikkat çeken en önemli akarsuyu ise tarihi kent merkezinin de içinden geçen Ulurmak'ın bir kolu olan Melendiz Çayı'dır (Erdal 2014: 9). Aksaray genel olarak düz, ovalık bir bölgedir. Bölge, orta iklim kuşağında olup, soğuk, karasal iklimin etkisindedir. Fakir bitki örtüsüne sahip olan bölgenin yüksek kesimlerinde ormanlık alanlara rastlanmaktadır. Genellikle bozkır, çalı formunda bitkiler görülmektedir. Bölge, termal kaynaklara, kent merkezi ise halen aktif hamam yapılarına da sahiptir. Bölgenin en ünlü alanı olan İhlara Vadisi çok eski dönemlerden itibaren ticaret yolu üzerinde olduğundan çok fazla han kalıntısına sahiptir (URL-11). Aksaray, 1 Ocak 2019 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye Deprem Tehlike Haritası kapsamında deprem riski artan iller arasına girmiştir (URL-12).

Alanın Tarihçesi

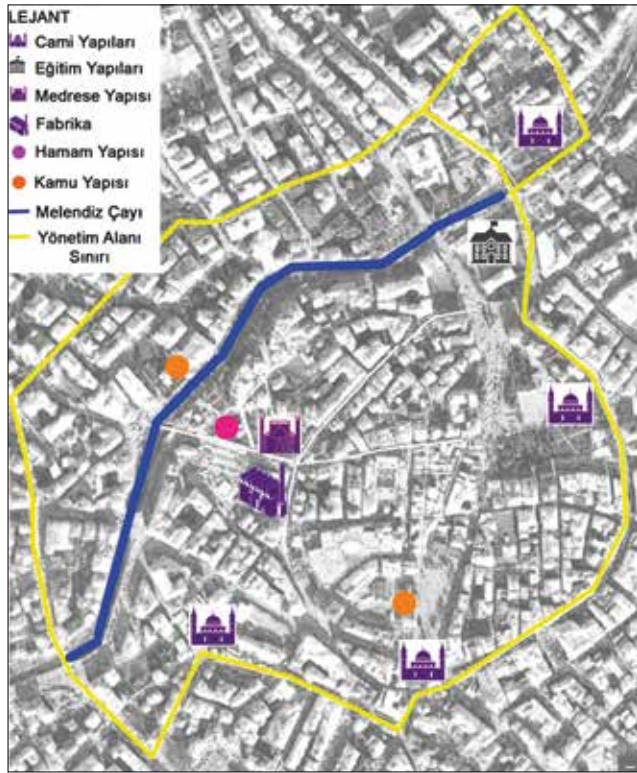
Aksaray, tarihte Toroslardan Karadeniz'e kadar uzanan ve Kappadokia adı verilen bölgenin içinde ticaret yolları üzerinde yer almış, yönetimi eline alan tüm devletler

için önemli bir merkez olmuştur (Erdal 2014: 12). Bölgenin tarihi Neolitik Çağ'a (MÖ 8500-5400) kadar uzanmaktadır (Polat 2011: 3). Bölge, MÖ 332-322 yıllarında, Kapadokya Krallığı'na, MÖ 322-301 yıllarında Makedonya Krallığı'na ve MÖ 301-MS 17 yıllarında tekrar kurulan Kapadokya Krallığı'na katılmıştır (Polat 2011: 6). 14. yüzyıla kadar bölge, Hristiyanlık için önemli olmuştur. İslamiyet'ten önce Hititler, Asurlar, Kimmerler, Frigyalılar, Lidyalılar, Medler, Persler, Makedonyalılar, Kapadokyalılar, Romalılar ve Bizans'ın yetki alanına girmiştir (Polat 2011: 7). İslamiyet'in Anadolu'ya gelmesi ile beraber Emeviler, Abbasiler, Danişmentliler, Anadolu Selçuklu Devleti, Moğollar, Eratnalılar, Kadı Burhaneddin, Karamanoğulları, Dulkadiroğulları ve Osmanlı Devleti'ne bağlanarak her devletin kültürüne hâkim olmuş, özellikle tarihi kent merkezinde bu medeniyetlere ait kültür varlıkları inşa edilmiştir (Polat 2011:8). Bölge özellikle Selçuklu döneminde, başkent Konya'ya yakınlığı nedeni ile sürekli çatışmaların olduğu hareketli bir yerleşim yeri olmuştur. Osmanlı döneminde Karaman Eyaleti'nin sancaklarından birisi olmuş, 1920 yılında vilayet haline gelmiş, daha sonra Niğde kentine ilçe olarak bağlanmıştır. 1989 yılında tekrar il statüsü kazanmıştır (Erdal 2014: 13).

Alanın Sınırları, Arkeoloji, Mimarlık ve Şehircilik Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Adaylık denemesi önerilen Aksaray tarihi kent merkezi, yaklaşık olarak 2.349,78 metre çevre ölçülerinde, 432.264,76 m²'lik bir alanı kapsamaktadır. Genişletilmiş alan sınırları ile beraber, 3.000,25 metre çevreye ve 458.523,77 m²'lik bir alana yayılmaktadır (Şek. 1). Alan sınırları, DMA olma potansiyeline sahip, kent merkezinde birbirine yakın konumda bulunan, farklı dönemlere ait, farklı yapı türlerini içerecek şekilde önerilmiştir.⁵ Adaylık denemesi önerilen alan içerisinde, Zinciriye Medresesi ile birlikte toplam on bir adet önemli kültür ve tabiat varlığı mevcuttur. Bunlar; Eski Vilayet Konağı, Tarihi Paşa Hamamı, Melendiz Çayı, Azmi Milli Un Fabrikası, Kurşunlu Cami, Aksaray Merkez Anadolu Lisesi, Ulu Cami, Cıncıklı Mescit, Eğri Minare ve Valilik Binası'dır. Aksaray merkezde, toplam tescilli idari yapı sayısı on bir, dini yapı sayısı altmış iki, sosyal ve kültürel yapı sayısı yirmi bir, sivil mimari otuz, mezarlık ve hazireler altı, arkeolojik sit alanı sayısı elli ve doğal sit alanı sayısı ikidir. Merkezde, bir adet de tescilli anıt ağaç mevcuttur (Ayçin vd. 2010). Tarihi kent merkezi, günümüzde mevcut olmayan, ancak kısmi duvar izleri ulaşabilen Aksaray Kalesi etrafında oluşmuştur. Kent merkezindeki önemli tarihi yapılara dair bilgiler aşağıda başlıklar halinde sunulmuştur.

⁵ Alanın DMA potansiyelleri ve belirlenen ÜED kriterleri için Bkz. "Alanın Ölçütlere göre Değerlendirilmesi, Özgünlük ve Bütünlük Beyanı" bölümü.

Şekil 1: Aksaray tarihi kent merkezi önerilen adaylık alanı (sarı hat içinde gösterilmiştir) ve önemli tarihi yapılar (URL-13) / *Proposed nomination area for historic city center of Aksaray (shown in yellow line), and important historic buildings in that area.*

Zinciriye Medresesi

Aksaray Zinciriye Medresesi, kent merkezinde, Belediye Caddesi ile Vehbi Bey Caddesi'nin kesiştiği noktadadır. Yapının tarih boyunca Medrese-i Silsile, Medrese-i Tal, At Medresesi, Karamanoğlu Medresesi, Zincirlikuyu Medresesi gibi farklı isimlerle anıldığı bilinmektedir. Günümüzde kullanılan Zinciriye ismini ise taç kapısının kemerinde bulunan ve hayvanların girmesine engel olan zincirlerden aldığı düşünülmektedir (Foto. 1) (Polat 2011: 43). Yapının mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne,

işletim hakkı günümüzde Aksaray Belediyesi'ne ait olup, korunması gerekli kültür varlığı olması nedeniyle Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 8.6.1979 tarihli ve A-1692 sayılı kararı ile tescillenmiştir.

Medresenin yapımı ve tarihlendirilmesi hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte, İbrahim Hakkı Konyalı (1974: 1353), yapının 738 H. /1337-1338 M. yıllarında Karamanoğlu Beyliği döneminde Sücaeddin Mirza Halil zamanında yapılmış olduğunu ileri sürmektedir. Medresede yapılış tarihinden 1918'e kadar eğitim yapıldığı bilinmekle beraber bu yıldan sonra hapishane (cezaevi) olarak kullanılmış, bu süreçte mekânlar arası bazı değişiklikler olmuştur (Kutlu 2012: 201). Hapishanenin başka yere taşınması ile yapı atıl vaziyette bırakılmış, içi ve dışı çöplerle dolmuştur. Aksaray Abideleri Koruma Değerlendirme Derneği'nin çalışmaları sonucu medrese temizletilmiş, restore edilmiştir. 1973-2006 yılları arasında (Kutlu 2012: 201-202) müze binası olarak kullanılan yapı, 2006-2009 yılları arasında restore edilerek eğlence merkezine dönüştürülmüştür. Günümüzde ise kültür ve sosyal etkinlikler için kullanılmaktadır. Medresenin portalinde iki adet kitabesi mevcuttur. Cemaleddin-i Aksarayı gibi önemli bir ilim alimi burada müderrislik yapmıştır (Erdal 2014: 211, 214).

Yapı düzgün kesme taş ile inşa edilmiş, üst örtüsünde tuğla malzeme kullanılmıştır. Hafif eğimli bir arazide konumlanan yapı, dikdörtgen planlı, tek katlı, dört eyvana sahip, üç tarafı revaklı, açık avlulu medrese plan şemasındadır. Yapıya giriş, doğu cephede yer alan, geometrik yıldız ve örgü motifleri ile bezeli portal ile sağlanmaktadır. Portal nişi stalâkit dolgulu olup, sivri portal kemerinin üzerinde bir de kitabe yer almaktadır (Kuran, 1982: 220). Yapıya ait Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden elde edilen restitüsyon çizimlerinden ve günümüzdeki mevcut durumundan, portalde zaman içinde değişimler meydana geldiği, bu kapsamda orta sıra bordürlerin günümüze özgün haliyle ulaşamadığı

Fotoğraf 1: Aksaray Zinciriye Medresesinin doğu cephesinde yer alan giriş portalinden görünüm (Yazar arşivi, 2021) / *Views from the entrance portal, located on the east facade of Aksaray Zinciriye Madrasah*

Fotoğraf 2: Zinciriye Medresesinin batı cephesinden ve dış mekân kuzey doğu köşeden görünümü (Yazar arşivi, 2021) / Views from the West facade and exterior North-east facade of Zinciriye Madrasah

anlaşılmaktadır. Konyalı (1974: 1343) da benzer şekilde, portalde dış hava koşulları nedeniyle tahribat olduğunu, ancak aslına uygun olarak onarılamadığını bildirmektedir.

Yapının sahip olduğu süslemeler, portalde, revak kemerlerinde, avluya açılan hücrelerin kapılarında ve doğu, batı, güney eyvanlarının avluya bakan cephelerinde yoğunlaşmıştır. Bunlara ek olarak, Konyalı (1974: 1345) batı eyvanının iç kısmının vaktiyle çiniyle kaplı olduğunu bildirmektedir. Medresenin sekiz adet odası bulunmaktadır ve bu odalardan altısı beşik tonoz ile diğer iki oda ise kubbe ile örtülmüştür. Günümüzde kubbeli odalar özgünlüğünü korumaktadır. Diğer mekânların üst örtüleri değiştirilmiştir (Foto. 2).

Cepheler genellikle sade tutulmuştur. Taç kapının olduğu cephe bezemelidir. Batı cephesinde dış duvarlar kademeli olarak yapılmıştır. Tüm cephelerde dendanlar bulunmaktadır ve cepheye hareket kazandıran tek mimari öğe bu detaylardır. Yapının güney cephesinde, bir kapı açıklığı ve alt kotta küçük bir pencere bulunmakta olup, onun dışında tüm yüzeyler sağırdır. Cephede taş çörtenler ve üst kotta dendanlar bulunmaktadır, eyvanın bulunduğu bölümde cephe daha yüksek yapılmış, böylece eyvan, cephede vurgulanmıştır. Batı cephesinde, günümüzde merdivenle ulaşılan iki adet giriş ve bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu cephede de eyvanın bulunduğu bölüm yüksek tutularak, eyvan vurgulanmıştır. Saçak kotunda bulunan dendanlar ve iki adet çörten, cepheye hareket katan diğer öğelerdir. Kuzey cephe ise tamamen sağır tutulmuş olup, hiçbir açıklık yoktur. Diğer cephelerde olduğu gibi taş çörtenler ve dendanlar cepheye hareket katmış, eyvanın olduğu bölüm yükseltilmiştir, doğu yönde ise yaklaşık 2,50 m çıkıntı yapmaktadır. Doğu cephe, ana giriş cephesi olup, özellikli taç kapısı, dışa çıkıntı yaparak vurgulanmıştır. Kuzey yönde, altta küçük bir pencere açıklığı mevcuttur.

Eski Vilayet Konağı/Vali Konağı

Birinci Ulusal Mimarlık üslubuyla 1923-1932 yılları arasında dönemin valisi Yusuf Ziya Gülnar tarafından yaptırılmıştır (Ayçin vd. 2010: 35-36). Yapı, planlama ve

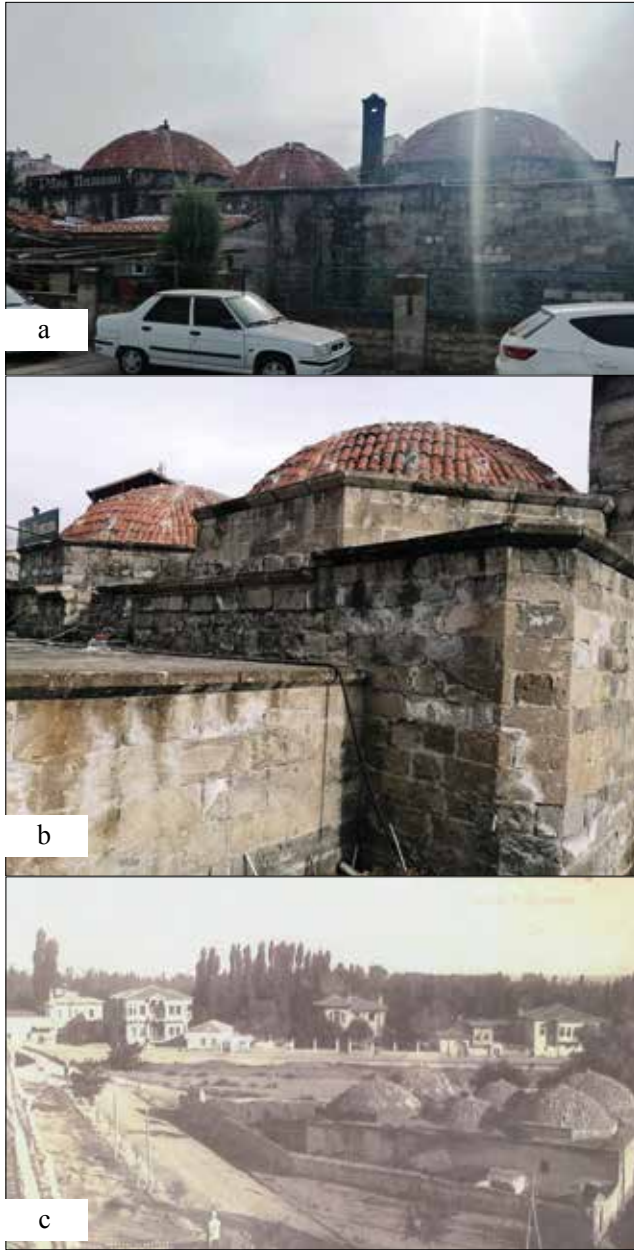
vitraylı süslemeleri açısından Batılılaşma dönemi özelliği göstermektedir. Yapının cephelerinde geniş saçaklar, saçak altı furuşlar, kemerli pencereler uygulanmış, doğudaki giriş cephesinde ise çini panolar ve balkon çıkıntısı yapılmıştır. Bu haliyle yapı, cephe düzenlemesi bakımından Birinci Ulusal Mimarlık Akımı özelliğini yansıtmaktadır. (Küçük 2016: 1-16). İki katlı, dikdörtgen planlıdır. 1933-1989 yılları arasında Kaymakam konağı olarak, 1990-1997 yılları arasında Vali Konağı olarak kullanılmıştır. 2007 yılından itibaren de kültür evi olarak işlevlendirilmiştir (Küçük 2016: 4).

Tarihi Paşa Hamamı

Paşa Hamamı, Aksaray kent merkezinde, Sofular Mahallesinde, Zinciriye Medresesi'nin batısındadır. 19. yüzyılda II. Abdülhamit'in askeri Hacı Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır (Ayçin vd. 2010: 118). Yapı çifte hamamdır. Her iki bölüm de kare planlı olarak tasarlanmıştır. Düzgün kesme taş olarak inşa edilen hamam altı adet kubbeye sahiptir (Foto. 3). Yapı, günümüzde hala faaliyetini sürdürmektedir.

Azmi Milli Un Fabrikası

Azmi Milli Un Fabrikası'nın inşasına 1924 yılında başlanmış, 1926'da yapının açılışı yapılmıştır (Şakar 2018: 138). Zinciriye Medresesi ile Tarihi Paşa Hamamı komşuluğundadır. Yapı doğu-batı yönünde konumlanmış olup bodrum, zemin ve üç kattan oluşan dikdörtgen formudur (Foto. 4). Fabrikanın yapımında demir kolon ve kirişler kullanılmış, dış duvarlar ve mekânlar arası bölümler taş malzemeden yapılmıştır. Yapının köşesi, pencere kenarları gibi bölümlerinde kesme taş tekniğinde kireç taşı, geri kalan kısımlarında ise kayrak taşı kullanılmıştır (Şakar 2018: 139). Milli mücadele döneminde ülke içi üretimi desteklemek amacıyla yapılmıştır.

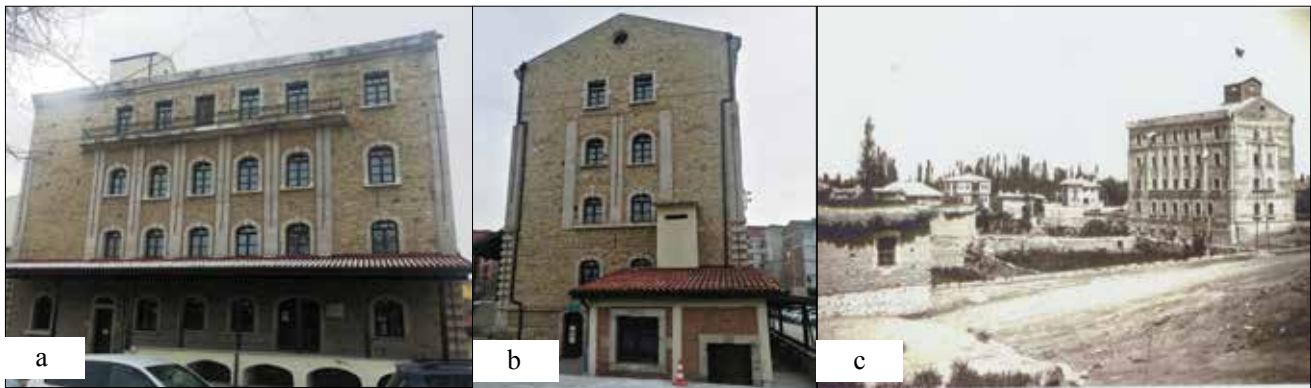
Fotoğraf 3: Tarihi Paşa Hamamı'nın günümüz durumu (a, b) ve eski tarihli fotoğrafı (c) (URL-14; Yazar arşivi,2021) / *Current Condition of Historic Pasha Hamam (a, b) and its old photo (c).*

Aksaray Orta Mektep (Aksaray Merkez Anadolu Lisesi)

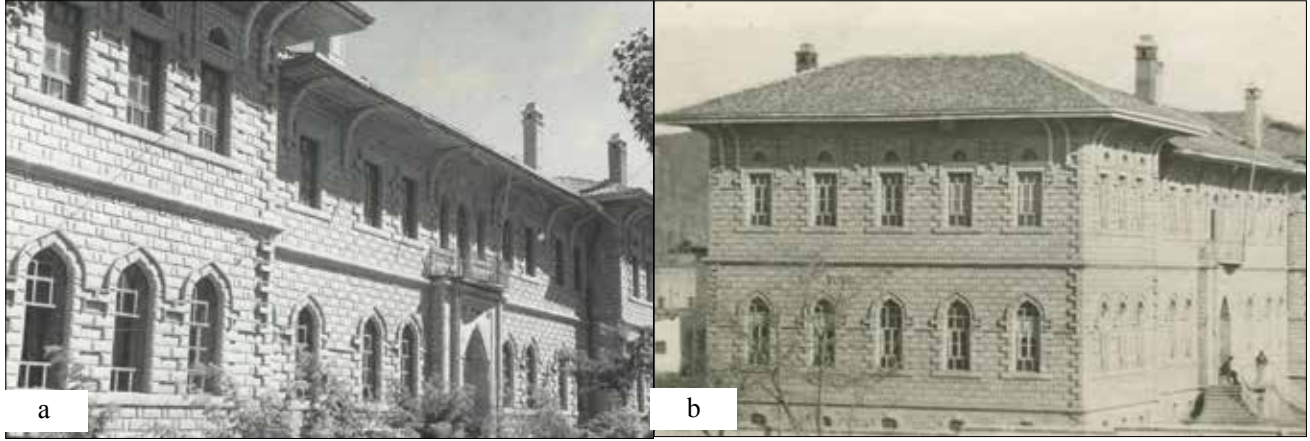
Kitabesine göre yapı, Abdullah Sabri Karter tarafından 1923 yılında ortaokul olarak inşa edilmiştir. Birinci Ulusal Mimarlık Akımı tasarım ilkeleri ile yapılan okul, her ne kadar ortaokul olarak yapılsa da 1958 yılından sonra lise olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kaynaklarda Cumhuriyet Mektebi, Orta Mektep olarak adlandırılmıştır (Oruç, Özgül ve Yaşar 2016: 45-47). İlk açıldığı dönemde mektepte, Müslim ve Gayri Müslim öğrenciler bir arada eğitim görmüştür (Foto. 5).

Ulu Cami

Aksaray'ın merkezinde bulunan cami, kesin inşa tarihi bilinmemekle Sultan Mesud tarafından yaptırılmış, sonrasında da oğlu Kılıçarslan ve Karamanoğlu İkinci Mehmet Bey tarafından genişletilmiş veya yenilenmiştir (Konyalı, 1974: 1227) (Foto. 6). Çok ayaklı camiler grubunda olan yapı, beş sahnıdır. Yapı dıştan kale görünümlü olup payandalarla desteklenmiştir. Yapının en özgün ve özellikli ögesi minberidir. Abanoz ağacından yapılmış olan ve sedef kakma, kabartma, ince ahşap işçiliği ve süsleme sanatlarının tümünü bir arada içeren minber, Konyalı (1974: 1249) tarafından şaheser olarak nitelendirmektedir. Minberin kapısının üstündeki aynalıta yer alan Arapça bir kitabeden, minberin Kılıçarslan'ın oğlu Birinci Mesud'un hükümdarlığı sırasında (1116-1156 M.) yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca minberin kapısının sağ ve sol sövesi ile aynalığın altında devam eden bir kitabe daha bulunmaktadır. Ancak her iki kitabe de net bir tarih yoktur. Caminin ve minberinin mimarı ve sanatkârının Cemâli Nuştekin olduğu ise, minberin sağ alt kanadında yer alan başka bir kitabeden anlaşılmaktadır (Konyalı, 1974: 1249-56). Cami en son 2012 yılında restore edilmiştir.

Fotoğraf 4: Aksaray Azmi Milli Un Fabrikası mevcut durumu (a-b) ve eski tarihli fotoğrafı (c) (Yazar arşivi, 2021; URL-15) / *Current condition (a, b) of Aksaray Azmi Milli Flour Plant (a, b) and its historic photo (c).*

Fotoğraf 5: Aksaray Orta Mektep tarihi fotoğrafları (a, b) (URL-16, URL-17) / *Historic photos of Aksaray Central Anatolian High School (a, b).*

Cıncıklı (Hacı Yusuf) Mescid

Günümüzde sadece on metre kadar bir bölümü kalmış olan yapının bu kalan kısımları isminin nereden geldiğini açıklarcasına çini ve geometrik şekillerle süslüdür (Foto. 7). Yapı, yaptırını ve yapım tarihi bilinmemektedir. Aksaray İl Kültür Envanterinde 13.-14. döneme tarihlenmiştir (Ayçin vd. 2010: 40). Tadilat kitabesine göre yapının 1263 H. /1846 M. ve 1340 H. /1921 M. yıllarında tadilat gördüğü anlaşılmaktadır (Polat 2011: 39).

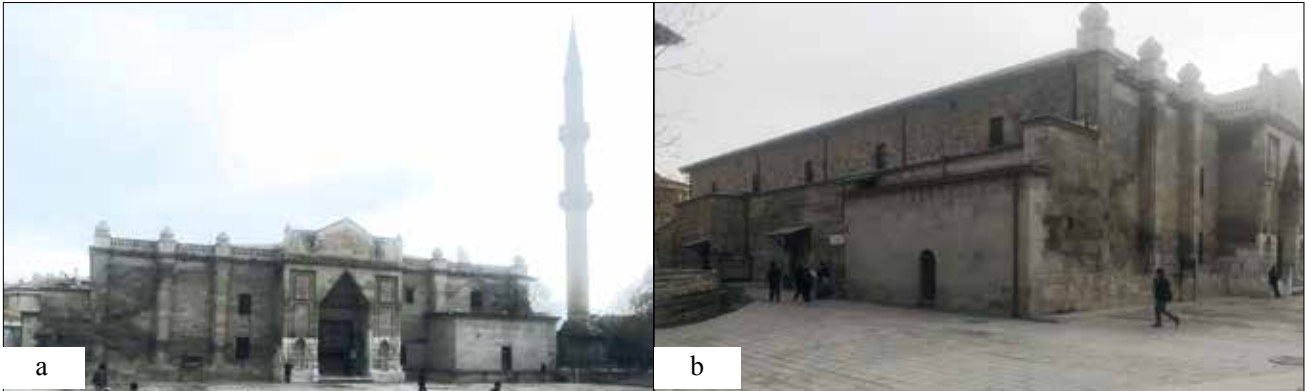
Eğri Minare

Nevşehir Caddesi'nde bulunan yapının minaresinin eğri olmasından dolayı yapı bu adı almıştır. Ayrıca yapının eğri minaresi kızıl tuğladan yapılmış olduğundan, Kızıl Minare olarak da adlandırılmıştır. Kaidesi dört köşe olan minarenin gövdesi silindriktir (Foto. 8). Bir silme ile ikiye ayrılan gövdevinin silme altı zikzak tuğla bezemeli, silme üst kotu ise yatay tuğla sırası ile bezelidir. Şerefe altı iki sıra mukarnaslarla süslüdür ve bu bölümde mavi ve yeşil çiniler mevcuttur (Ayçin vd. 2010: 42). Yapının mimarı ve yaptırını bilinmemektedir. 13. yüzyıla tarihlenen minarenin ait olduğu cami, 1883 yılında dönemin Belediye Başkanı tarafından yıktırılmıştır.

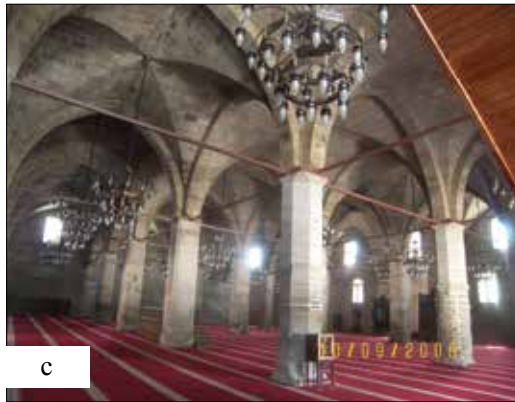
Minare bölümü ise 1917 yılında tamirat geçirmiş, bu onarım esnasında yıkık haldeki külahı yenilenmiş, kaidesi genişletilmiştir (Polat 2011: 34). Günümüzde orijinal caminin yerinde yeni bir cami bulunmaktadır.

Aksaray Hükümet Konağı Yapı Topluluğu

Birinci Ulusal Mimarlık Akımı özelliği gösteren üç yapıdan oluşan bir topluluktur. Hepsi farklı fonksiyonlar için Cumhuriyet döneminde yapılmıştır. Yapılardan ilki Hükümet Konağı'dır. 1927-1929 yıllarında idari hizmet binası olarak dönemin Aksaray Valisi Yusuf Ziya Gülnar tarafından yaptırılmıştır (Ayçin vd. 2010: 29-30). Yapı, bodrum üzeri üç kattan oluşmaktadır. Yapının çatısının ortasında dönem özelliği olarak kubbesi bulunmaktadır. Yapı topluluğundan ikincisi ise günümüzde valilik ek binası olarak kullanılan ve dönem özelliklerini hala yansıtmakta olan, 1923-1932 yıllarında Maliye Binası olarak tasarlanan yapıdır. Valiliğin kullandığı üçüncü yapı ise 1923-1932 yılları arasında yapılmış olan Adliye Binasıdır (Foto. 9) (URL- 23). Bu yapı da diğer iki yapı gibi mimari önemini hala korumaktadır.

Fotoğraf 6: Aksaray Ulu Camii batı cephesi (a) ile kuzeybatıdan görünüm (b) (Yazar arşivi, 2021/ *Views from the west facade (a) and northwest (b) of Aksaray Great Mosque*

c

d

Fotoğraf 6: Aksaray Ulu Cami iç mekândan (c), minberden (d) görünüm (Vakıflar Genel Müd. Arşivi) / View from the interior view (c) with its minbar (d) in Aksaray Great Mosque.

a

b

c

Fotoğraf 7: Aksaray Cıncıklı Mescid güncel durumu (a-b) ve eski tarihli fotoğrafı (c) (Vakıflar Genel Müd. Arşivi; URL-18) / Current condition of Aksaray Cıncıklı Masjid (a-b) and its historic photo (c).

a

b

c

d

Fotoğraf 8: Eğri Minare güncel durumu (a, b, c) ve eski tarihli fotoğrafı (d) (Ayçin, Salman, Yeğen, Kurtaran, Karaköy, Ok 2010: 42; URL-19, URL-20) / Current condition (a, b, c) and historic photo (d) of Oblique Minaret.

Fotoğraf 9: Aksaray Valilik Binası ve yapı topluluğu güncel durumu (a, b, c) ve eski tarihli fotoğrafları (d,e) (URL-21; URL-22; Yazar arşivi, 2021) / Governor's Office Complex of Aksaray, its current condition (a, b, c) and its historic photos (d,e).

BULGULAR VE TARTIŞMA

Alanın Mevcut Durum Tespiti

Araştırma kapsamında, alanın mevcut yönetsel yapısı, demografik ve sosyo-ekonomik durumu, ulaşım, dolaşım, ziyaret ve işletme durumu belirlenmiştir. Tarihi kent merkezi için henüz koruma amaçlı imar planı mevcut değildir. Fakat alanda bulunan tescilli kültür varlıkları nedeni ile yeni inşai faaliyetler esnasında Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve Konya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun görüşü alınmak zorundadır. Ayrıca, Kültür ve Turizm Bakanlığına

ek olarak, görüşleri ile yönetim alanına yön veren diğer paydaş kamu kurumları da bulunmaktadır. Bu kurumlar; Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Aksaray Belediyesi, Aksaray Valiliği, Aksaray İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü (AFAD), Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB), Aksaray İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Aksaray Bilim Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü, Aksaray Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Aksaray Jandarma İl Komutanlığı, Aksaray İl Özel İdaresi, ilgili meslek odaları ve sivil toplum örgütleri, yerel halk ve Aksaray Üniversitesi'dir. İlin 2019 yılı nüfusu 414.795'tir (URL- 24). Nüfusun yaklaşık %70'i, sosyo-ekonomik yapısı itibari ile tarım ve hayvancılıkla

Araştırma kapsamında, Aksaray tarihi kent merkezinin DMA olma potansiyeli; özgünlük, bütünlük ve ÜED açısından incelenmiş, kültürel kategoride II, IV, VI. kriterlerini sağladığı değerlendirilmiştir. Kriterlerin belirlenmesinde Türkiye DGML’nde yer alan Niğde Kenti Tarihi Anıtları, Alanya, Anadolu Türk Mirasının Erken Dönemi: Danişmend Beyliği’nin Başkenti Niksar, Konya Selçuklu Başkenti ve Eskişehir, Odunpazarı’nı içeren benzer örnekler incelenmiştir (URL-28). Bunlardan Niğde Kenti Tarihi Anıtları, Aladdin Camii’ndeki taş işçiliği ve Selçuklu mimarisi bezemeleriyle ve Sungur Bey Camisindeki çifte cephe konsepti ve zengin bezeme kompozisyonu ile Kriter II kapsamında DGML’ne alınmıştır (URL-29). Alanya, tarih içinde farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması ve bu medeniyetlere ait farklı yapı türlerini barındırarak kentsel dokusunu halen korumuş olması bakımından III ve IV. kriterlerle, Odunpazarı da Selçuklu ve Osmanlı dini mimarisi, geleneksel Türk evleri ve sokak dokusunun halen bütüncül olarak korunması ve Mevlevi geleneğinin yüzyıllardır alanda varlık göstermesi bakımından III ve VI. kriterlerle geçici listede yer almıştır (URL-30, URL-31). Konya Selçuklu Başkenti, pek çok medeniyetin eşiği olması ve Selçuklu döneminden ender, artistik öneme sahip ve taş işçiliği ile eşsiz eserleri barındırmasıyla I, II ve IV kriterlerle, Niksar ise Yağbasan Medresesi ve eğitim

sistemi, 12. ve 13. yüzyıllardan farklı yapı türlerinin bir aradalığı ve Danışmendname destanıyla II, IV ve VI. kriterlerle DGML'ndedir (URL- 32).

Aksaray Tarihi Kent Merkezi ÜED Tanımı ve Kriterleri:

Aksaray tarihi kent merkezinin üstün evrensel değeri, alanın özellikle Osmanlı, Beylikler ve Cumhuriyet dönemlerine ışık tutan özgün bir kent örneği sergilemesi, taş işçiliği ve eğitim alanında dönemin uygarlık düzeyini örneklemesi ve bu dönemlere dair belge niteliğine sahip tarihi, mimari, mekânsal ve edebi özgün koşullarına dayanmaktadır. Bu kapsamda alanın üstün evrensel değeri başlıca aşağıdaki noktaları içermektedir:

Eşsiz Taş İşçiliği ve Cephe Tasarımı:

Aksaray tarihi kent merkezi Zinciriye Medresesi'ni de içinde barındırmaktadır. Yapının üstün nitelikli portalı, insanlık tarihinde mimari ve abidevi sanatlar konusunda belli bir zaman zarfı içindeki gelişmeleri sergilemektedir. Portalde kullanılan Selçuklu taş işçiliği geleneğini sürdüren bitkisel ve geometrik bezemeler (palmet ve yarım düğüm motifleri, zencerekler, rozetler, altı-sekiz-on kollu yıldız bezemeleri, mukarnaslar) DML'nde yer alan Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası gibi Anadolu taş işçiliğinin üstün örneklerinden biridir. Bunun yanı sıra, açık avlulu, dört eyvanlı plan şemasındaki yapıda, eyvanlar da benzer şekilde bitkisel ve geometrik bezemelerle teyzin edilmiştir. Ayrıca, yapının dış duvarları üzerinde cephe tasarımında kullanılan kalkan duvarları ve yapıya kale görünümü kazandıran dendanları ile medrese, Anadolu'da unik bir örnektir. Ulu Cami'nin batı cephesinde de benzer şekilde Anadolu Selçuklu dönemi bezemeleriyle tezyin edilmiş bir taş kapı bulunmaktadır. Bu özellikleri ile alan, Kriter II kapsamında değerlendirilmiştir.

Tarihsel, Kültürel Katmanlar ve Doğal Güzelliklerin Birlikteliği:

Aksaray tarihi kent merkezinin ikinci önemli niteliği, ortasından geçen Melendiz Çayı'nın (Uluırmak) iki yanına sıralanmış farklı tarihsel dönem ve kültürel öneme sahip kültür varlıkları ile doğal güzellikleri bir arada barındırmasıdır. Bunlardan Antik çağda Potamus Kapadukus olarak adlandırılan Melendiz Çayı, İhlara Vadisi boyunca uzanmakta, Tuz Gölü'ne dökülmektedir. Kapadokya tatlı su kefalı gibi endemik canlılara da ev sahipliği yapan ırmak üzerinde, günümüzde kentin su ihtiyacını karşılamak için Mamasan Barajı yapılmıştır. Zinciriye Medresesi, Ulu Camii, Paşa Hamamı, Cıncıklı Mescid, Eski

Vilayet Konağı, Azmi Milli Un Fabrikası, Aksaray Lisesi, Halk Kütüphanesi, Debbağlar Camii ve Valilik Binaları yapı grubu örnekleri, alanda yer alan başlıca Osmanlı ve Beylikler dönemi ile 1. Ulusal Mimarlık Akımı eşsiz mimari eserleridir. Aynı zamanda tarihi çekirdeği oluşturan bu yapılar, günümüzde mevcut olmayan Aksaray Kalesi'nin varlığını hissettiren önemli kimlik elemanlarıdır. Alan, tarihte Kappadokia adı verilen bölgede ticaret yolları üzerinde bulunması gereği, farklı devletlerin kültürüne hâkim olmuş, özellikle tarihi kent merkezinde bahse konu çekirdek üzerinde bu medeniyetlere ait kültür varlıkları inşa edilmiştir. Bu özellikleri ile alan Kriter IV kapsamında değerlendirilmiştir.

Döneminin Eğitim Merkezi Olması, Ünlü Âlimleri ve Edebi Eserleri:

Alanın üçüncü özelliği ise yüzyıllarca önemli bir eğitim merkezi olmasıdır. 14. yüzyılda inşa edilen Zinciriye Medresesi, dönemi için önemli bir eğitim kurumu olmuş, burada Cemâleddin Aksarâyî, Mehmed Çelebi gibi önemli alimler müderrislik yapmış, talebeler yetiştirmiştir (Polat, 2011). Aksarâyî aynı zamanda tefsir, hadis, fıkıh, ahlâk, edebiyat ve tıp alanlarında Şerhu'l-İzâh başta olmak üzere sadece Aksaray için değil tüm Anadolu için önemli eserler vermiştir (Öz 1993: 308-309). Zinciriye Medresesi ile birlikte sadece 17.-19. yüzyıllar arasında Aksaray'da on adet medrese (Mehmet Ağa Medresesi, Beramuni Medresesi, Camii Kebir, Köhne/Bedriye, Mercaniye, Molla Bali, Seyfiye, Seyyid Ahmed ve Yılanlı Medresesi) aktif olarak faaliyet göstermiş, kent, klasik eğitim kurumlarından mektep, muallimhane ve darulkurrarlar açısından da parlak bir geçmişe sahip olmuştur.⁸ Bu özellikleri ile alan Kriter VI kapsamında değerlendirilmiştir.

Özgünlük ve Bütünlük Beyanı:

Adaylık denemesi önerilen alanda ÜED taşıyan özelliklerin pek çoğu günümüzde halen mevcuttur. Bunlardan eşsiz taş işçiliği ve cephe tasarımı ile Zinciriye Medresesinin Aksaray bölgesinde mimari olarak herhangi bir emsali bulunmamaktadır. Yapının istisnai öneme sahip portalı kısmi onarımlarla günümüze ulaşabilmiş, orta seviye bordürler bezemesiz olarak yenilenmiş, bu bölümlerde form ve detay bütünlüğü kısmen bozulmuştur. Yapı genelinde ise mimari form, eleman ve plan bazında ciddi değişimler söz konusu değildir. Yapı farklı fonksiyonlar yüklendiği zamanlarda küçük çapta onarımlar geçirmiş, en son 2008 yılında restore edilmiştir. Ancak araştırmacılar tarafından tespit edildiği söylenen (Erdal, 2014: 218-219) fakat

⁸ Kentte Osmanlı döneminde 32 adet mektep ve iki adet darulkurra inşa edilmiştir (Temel, 2008).

günümüzde herhangi bir izi kalmamış çini işlemleri bakımından, iç mekânda bütünlüğün korunamadığı anlaşılmaktadır.

Çekirdeğinde çok sayıda kültür varlığı barındıran Aksaray tarihi kent merkezi; Selçuklu, Beylikler, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi farklı yapı türlerini günümüze taşıyarak halen mekânsal olarak deneyimlemeye olanak sunmaktadır. Kent merkezinin tarihsel, kültürel, mimari katmanları büyük oranda korunmuş olup, anıtsal nitelikteki yapıların çoğu mimari form ve plan özellikleri ile mevcudiyetlerini korumaktadır. Fiziksel dokuları ve önemli elemanları da iyi durumdadır. Yapıların çoğu aslına uygun restore edilerek, bir bölümü özgün fonksiyonlarını da sürdürmektedir. Özellikle tarihi Paşa Hamamı ilk yapıldığı dönemden bu yana aynı işlevle kullanılmakta, Aksaray Orta Mektep eğitim fonksiyonunu, Ulu Camii dini fonksiyonunu sürdürmekte, Hükümet Konağı ve yapı topluluğu kamuya hizmet vermeye devam etmektedir. Kültür ve sosyal etkinlikler için kullanılan Zinciriye Medresesi ise içerisinde düzenlenen etkinlikler sayesinde eğitici rolünü kısmen sürdürmekte, Bilim ve Sanayi Müzesi olarak işlevlendirilen Azmi Milli Un Fabrikası da yeni işlevi ile Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sanayileşme sürecine ışık tutmaktadır. Alandaki Cumhuriyet Dönemi Birinci Ulusal Mimarlık Akımı yapıları form, malzeme, işçilik ve konum bütünlüğünü korurken, Cıncıklı Mescid ve Eğri Minare (cami kısmı) örneklerinde yapısal bütünlüğün kısmen kaybolduğu anlaşılmaktadır. Aksaray Kalesinin ise günümüzde sadece Belediye Caddesi üzerinde küçük bir duvar kalıntısı ile Ulu Cami bitişiğinde doğu burç kalıntısı mevcuttur (Gürel Ağır 2019: 95, 109). Kale, günümüzde mevcut olmasa da kentin kale etrafındaki şekillenmesi yüzyıllarca aynı kalmış, hatta tarihi çekirdek doku ve bu dokuyu çevreleyen günümüzde Bankalar Caddesi, Kalealtı Caddesi, Ankara Caddesi olarak adlandırılan yollar günümüze kadar ulaşmış ve halen kullanımdadır. Bu yönüyle gelişimin olumsuz etkilerinden çok fazla etkilenmemiştir. Bu tarihi çekirdekteki kültür varlıklarının hemen hepsinde taş malzeme kullanılması da, farklı dönemlerde inşa edilmelerine rağmen, Aksaray tarihi kent bütünü için bir dil birliği oluşturmaktadır.

Tarihte önemli bir eğitim merkezi olan kentte, günümüzde kısmen ya da tamamen ayakta kalan medrese sayısı üçtür (Beramuni, Bedriye, Zinciriye Medreseleri). Mekteplerin çoğu da 19.-20. yüzyılın ortalarına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Günümüzde kentte, eğitim, farklı eğitim kurumları ile oldukça iyi durumdadır.

Kent merkezinin ortasından geçen Melendiz Çayı ve çevresini kapsayan “Uluirnak Rekreasyon Alanı ve Kent Parkı” çalışmaları 2017 yılında başlamıştır. Aksaray, Merkezde, Taşpazar Mahallesi Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanı (K.K.T.V.K.K 13.08.1992/1404) ile 44 Adet tescilli dükkânın yer aldığı Minarecik Mahallesi Kentsel Sit Alanı (K.K.T.V.K.K 04.03.2016/3467) mevcuttur (URL-33; URL-34). Öneri yönetim alanı sınırları içerisinde yer alan Aksaray kent meydanının çevre düzenlemesi yapılmış, 2009 yılında Peyzaj Mimarları Odası tarafından en iyi uygulanmış proje ödülüne layık görülmüştür. Eğri Minare ve Ulu Cami çevre düzenleme projesi uygulamaları da tamamlanmış, halkın kullanımına açılmıştır (URL-35). Bahse konu uygulamalar, tarihi dokuyu bozan kimliksiz yapıların kaldırılarak tarihi anıtlara değer kazandırması bakımından Tarihi Kentler Birliği Uygulama ödülüne layık görülmüştür (URL- 35).

YÖNETİM PLANI TASLAĞI EYLEM PLANLARI

Aksaray tarihi kent merkezi için yapılmış olan eylem planları, amaçlanan koruma ve yaşatma hususları doğrultusunda ve hedef ve vizyonlar çerçevesinde oluşturulmuştur. Eylem planları, aşağıda açıklanan konular için detaylandırılmış, Çizelge 1-8’de detayları verilmiştir.

- Paydaş kurumlar arası işbirliği sağlamak amacıyla: Alan Yönetimi Başkanlığı Organizasyonu ve Kaynak Planlaması,
- UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi’ne girmesi ve sürdürülebilir, bütüncül korunması amacıyla: Koruma Eylem Planlaması,
- Yönetim planı alanının sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla: Alanın İşletme Planlaması,
- Alana yönelik bilgi birikimi ve ziyaretçi sayısının artırılması amacıyla: Ziyaretçi Planlaması,
- Alana erişilebilirliğin artması amacıyla: Ulaşım ve Dolaşım Planlaması,
- Doğal ve insan kaynaklı tehditlerin azaltılması için: Risk-Kriz Yönetimi Planlaması,
- Her türlü alanda tanınırlılığının artırılması amacıyla: İtibar Yönetimi ve Tanıtım Planlaması,
- Alan ve çevresine yönelik farkındalığın sağlanması amacıyla: Eğitim ve Bilinçlendirme Planlaması geliştirilmiştir.

YÖNETİMİN HEDEFLERİ, AMAÇLARI VE İLKELERİ

Aksaray tarihi kent merkezi adaylık denemesi hazırlanırken, öncelikle alanın mevcut durum tespiti, paydaşların tespiti ve alanın analizleri yapılmıştır. Daha sonra alanın çevresel, coğrafi, fiziksel ve tarihsel değerleri ortaya konmuştur.

Aksaray Tarihi Kent Merkezi olası yönetim planının vizyonu; “sahip olduğu üstün evrensel değerleri korunan, herkes için erişilebilir olan, yerel ve turistik halka kültürel ve sosyal açılardan katkı sağlayan, bölge kalkınmasına canlılık kazandıran, koruma, ekonomik kalkınma ve turizm arasındaki dengeyi kuran tarihi bir kent merkezi olarak Aksaray” şeklinde belirlenmiştir.

Olası yönetim planının amacı,

- tarihi ve çevre olguları konusunda bilinçlendirme faaliyetleri yapılarak, Aksaray tarihi kent merkezi sınırları içinde yer alan kültür varlıklarının ve doğal güzelliklerinin (Uluırmak) mevcut potansiyellerinin ve değerlerinin, ulusal ve uluslararası koruma ilkeleri doğrultusunda bütüncül olarak korunması,
- tüm kültür varlıklarının aslına uygun olarak restore edilerek yerin ruhunun sürekliliğinin sağlanması,
- tarihi kent merkezindeki ziyaretçi akışının yıl boyuna yayılacak şekilde artırılarak, bölgenin ekonomik kalkınmasının desteklenmesi, program ve etkinliklerle çocuk ve yetişkinler için eğitim kaynağı olmasına katkı sağlaması,
- Tarihte Kappadokia bölgesinde yer alan, çeşitli uygarlıklara başkentlik yapmış olan alanın DGML’ne kaydedilmesini destekleyerek Dünya çapında tanınırlığının sağlanması ve güvence altına alınmasıdır.

Bu doğrultuda kısa (1-5 yıllık) ve uzun (5-10 yıllık) vadeli hedefler belirlenmiştir. Hedefler: Aksaray tarihi kent merkezi olası yönetim planı hedefleri, Çizelge 1’de belirtildiği gibi planlanmıştır.

SONUÇ

Anadolu’nun en eski yerleşim yerlerini sınırları içinde barındıran Aksaray ili, sahip olduğu kültürel ve tabiat varlıkları, mimari, şehircilik, mitolojik ve tarihi değerleri ile önemli bir yerleşim yeridir. Tarihsel süreç içerisinde bulunduğu konum itibarı ile de sürekli ticaret yolları üzerinde bulunması, bölgenin sürekli canlı kalmasına ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmasına vesile olmuş, tarihi kent merkezinde farklı dönemlerde önemli kültür varlıkları inşa edilmiştir. Ancak gerek ulusal, gerekse uluslararası düzeyde kentin potansiyelleri konusunda henüz farkındalık oluşmuş değildir. Benzer şekilde, tarihi kent merkezinin bu potansiyellerinin korunması ve geliştirilmesine dair eylem planları da henüz geliştirilmemiştir. Bu nedenle, bu araştırma ile Aksaray tarihi kent merkezi özelinde ancak kısmi katılımcı süreçler kapsamında öneri alan yönetim planı taslağı geliştirilmiş ve UNESCO DGML adaylık denemesi yapılmıştır. Böylece kentin sahip olduğu değerlerin açığa çıkarılması ve sürdürülebilir korunması hedeflenmiştir. Bahse konu çalışma, öneri yönetim alanının olası UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi’ne alınması için önemli ve gereklidir. Benzer örneklerle de kıyaslandığında; kent merkezinin farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması, sahip olduğu farklı dönemlere ait kültür varlıklarının özgünlük ve bütünlüklerini büyük oranda koruyor olması ve Zincirli Medresesi özelinde unik taş işçiliği ve portal mimarisi, kent merkezinde tarihsel, kültürel katmanlar ve doğal güzelliklerin birlikteliği ve döneminin eğitim merkezi olması, ünlü âlimleri ve edebi eserleri ile alanın ÜED potansiyelleri sergilediği değerlendirilmiştir. Böylece, araştırma kapsamında geliştirilen eylem planları, vizyon ve hedefler ile Aksaray tarihi kent merkezinin sürdürülebilir ve bütüncül olarak korunması, gelişmesi, kalkınması, tanıtılması ve öncelikle UNESCO Dünya Geçici Miras Listesi’nde yer alması, ardından DMA olarak uluslararası düzeyde güvence altına alınması olasıdır. Bu araştırma, sadece tarihi kent merkezi ile sınırlı tutulmuş olup, gelecek dönem önerisi olarak, kapsamlı katılımcı süreçler doğrultusunda detaylı bir alan yönetim planının hazırlanması, yönetim alanı sınırlarının Acemhöyük, Aşıklihöyük ve Güvercinkaya çevre yerleşimlerini de kapsayacak şekilde genişletilerek ele alınması öneriler arasındadır. Yine, planlama sürecinin ilgili katılımcı/paydaşlarla birlikte yürütülmesi esastır. Bu çalışma kapsamında da yönetim planında rol alması beklenen paydaşlar belirlenmiştir. Ancak, çalışmanın bu aşaması, yazarların görüş ve tespitleri, literatür ve arşiv taraması esas alınarak hipotetik olarak hazırlanmış olup, gelecek dönem önerisi olarak, araştırmanın toplumsal katılım süzgecinden geçirilerek olgunlaştırılması gerekli ve önemlidir.

Çalışma Alanı	Proje Adı	Hedefler
Alan Yönetimi Başkanlığı Organizasyonu ve Kaynak Planlaması	Yönetim Alanı Başkanlığının oluşturulması	1-5 yıl
	Kente ve yönetim alanına yönelik envanter hazırlanması	5-10 yıl
Koruma Eylem Planlaması	Alandaki tescilli kültür varlıklarının projelerinin hazırlanması ve/veya mevcut olanların restorasyon projelerinin revize edilmesi	1-5 yıl
	Alanın bakımı	6 ayda 1
	Alanın izlenmesi, gözlemlenmesi	1-5 yıl
	Yönetim alanı sınırlarında bulunan değerlerin korunması	5-10 yıl
Alanın İşletme Planlaması	Ulusal ve uluslararası hibe veya işbirliği projelerinde yer alınması	5-10 yıl
	Üniversiteler arası yaz okulu düzenlemesi	5-10 yıl
	Alan dışı kullanıcılara alternatif alan oluşturulması	1-5 yıl
Ziyaretçi Planlaması	Alan ve çevresinin tur güzergahlarına dâhil edilmesi	5-10 yıl
	Ziyaretçiler için teşvik edici ve bilgi verici yayınlar hazırlanması	1-5 yıl
	Alanın kısmi yayalaştırılması	1-5 yıl
Ulaşım ve Dolaşım Planlaması	Sokak düzenleme/sağlıklaştırması çalışmalarının yapılması	1-5 yıl
	Yayalaştırma çalışmalarının yapılması	1-5 yıl
	Otopark projelerinin hazırlanması	1-5 yıl
Risk-Kriz Yönetimi Planlaması	Yönetim alanı içindeki tarihi ve çağdaş yapıların deprem analizinin yapılması	1-5 yıl
	Acil durum eylem planının hazırlanması	1-5 yıl
	Acil durum eylem planıyla ilgili tüm veriler hakkında personelin eğitilmesi	1-5 yıl
	Alanda monitoring/izleme sisteminin kurulması	5-10 yıl
İtibar Yönetimi ve Tanıtım Planlaması	Alana ait resmi web sitesinin oluşturulması	5-10 yıl
	Alana ilişkin tanıtım dokümanlarının hazırlanması	1-5 yıl
	Alanda yetişkinler için etkinliklerin düzenlenmesi	1-5 yıl
	Alanda çocuklar için etkinliklerin düzenlenmesi	1-5 yıl
Eğitim ve Bilinçlendirme Planlaması	Bilimsel eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi	1-5 yıl
	Paydaşların periyodik bir araya gelmesi için konferans, etkinlik düzenlenmesi	6 ayda 1
	Yerel halk ve eğitim kurumları ile işbirliği yapılması	1-5 yıl

Çizelge 1: Yönetim planının uzun ve kısa vadeli hedefler tablosu/ Long and short term targets of management plan.

Proje Adı	Yönetim Alanı Başkanlığının Oluşturulması	Tarihi Kent Merkezi Yönetim Alanına Yönelik Envanter Hazırlanması
Amaç	Yönetim planının onaylanması, planın resmîyet kazanması, yaptırımın sağlanabilmesi	Alanın tanınırlığını arttırmak amacıyla tarihi kültür varlıklarının envanterinin oluşturulması ve bu envanterin gelecek çalışmalara altık oluşturması
Eylemler	Her türlü donanım ve personelin sağlanması, Aksaray Belediyesi bünyesinde “Proje Destek Biriminin” kurulması	Kurumlarla işbirliği içinde, “Aksaray Tarihi Kent Merkezi Kültürel Miras Araştırma ve Dokümantasyon Merkezi kurulması”, bu kapsamda alanında uzman personel sağlanması, yeterli verilerin toplanması ve dijital veya yazılı olarak hazırlanması
Sorumlu Kurum	Aksaray Belediyesi, VGM	Aksaray Üniversitesi, Aksaray Belediyesi, Konya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, VGM
Finansal Kaynak	Aksaray Valiliği	Aksaray Üniversitesi
Hedef	1-5 yıl	5-10 yıl

Çizelge 2: Alan Yönetimi Başkanlığı Organizasyonu ve Kaynak Planlaması / Organization of Area Management Directorate and Resource Planning

Proje Adı	<i>Alanda yer alan tarihi yapıların proje çalışmalarının yürütülmesi, mevcut olanların restorasyon projelerinin revize edilmesi</i>	<i>Alanın Bakımı</i>	<i>Alanın Gözlemlenmesi, Alandaki Kentsel Gelişim Etkilerinin Yönetilmesi</i>	<i>Yönetim alanı sınırlarında bulunan değerlerin korunması</i>
Amaç	Öneri yönetim alanında tarihi çevrede yeni yapı, ya da tarihi yapıya yeni ek yapılması gereken durumlarda eklerin/yeni yapıların çevre ve yapı bütünü bozmayacak şekilde, tüzüklere uygun olarak yapılması	Tarihi yapılarda önleyici koruma kapsamında bakımların yapılması	Kullanım sırasında meydana gelen her türlü bozulmanın raporlanması, Aksaray tarihi kent merkezinde yapılaşma baskısının giderilmesi, dükkan cephe karakterlerinin düzenlenmesi	Yönetim alanı sınırları içerisinde bulunan yapılar ile günümüzde mevcut olmayan Aksaray Kalesi'nin sınırları ve çevresinin detaylı değer analizinin yapılması, Aksaray tarihi kent merkezinin etkin ve bütüncül korunmasına yönelik kültürel ve doğal mirasın bir arada ele alınması
Eylemler	Aksaray tarihi kent merkezinde kültür varlıklarına cephe veren parsellerde yapılacak yeni yapılarda kat adedi, gabari, oran/orantı, renk, malzeme, form vb. konularda bölgesel mimari dilin iyi etüt edilmesi ve buna uygun uygulama yapılması	Belirli periyotlarda yapıların düzenli bakımının sağlanması, bakım yapacak uzman personelin görevlendirilmesi,	Öneri yönetim alanındaki tarihi yapılarda yeniden işlevlendirme söz konusu olduğunda yapının ana fikrine uygun fonksiyon belirlenmesi ve beraberinde uygun restorasyon projesinin hazırlanması, kent merkezindeki farklı karakterdeki dükkan cephe ve tabelalarının kent kimliğine uygun olarak yeniden düzenlenmesi	Tespit edilen yapıların güncel raporlanmasının ve projeleri dâhilinde bakımlarının yapılması, iç kale ve dış kale surlarının yapılacak araştırma kazıları ile tespit edilmesi, Aksaray tarihi kent merkezinin ortasından geçen ve Mamasan Barajı'nı da besleyen Melendiz Çayı'nda düzenli aralıklarla ıslah ve temizlik çalışmalarının yapılması, böylece alanın doğal değerleri ile bütünleşecek eko-turizm olanaklarının araştırılması
Sorumlu Kurum	Aksaray Belediyesi	VGM	Aksaray Abideleri Koruma ve Değerlendirme Derneği	Konya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, VGM, DSİ, Aksaray İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Aksaray Belediyesi,
Finansal Kaynak	Kültür ve Turizm Bakanlığı	Aksaray Valiliği	Aksaray Belediyesi VGM	Kültür ve Turizm Bakanlığı
Hedef	1-5 yıl	6 ayda 1	1-5 yıl	5-10 yıl

Çizelge 3: Koruma Eylem Planlaması / Conservation Action Planning

AKSARAY TARİHİ KENT MERKEZİNİN UNESCO DÜNYA MİRASI GEÇİCİ LİSTESİNE ADAYLIĞI İÇİN BİR DENEME

Proje Adı	<i>Ulusal ve Uluslararası Hibe veya İşbirliği Projelerinde Yer Alma</i>	<i>Üniversiteler Arası Yaz Okulu Düzenlemesi</i>	<i>Alan Dışı Kullanıcılara Alternatif Alan Oluşturma</i>
Amaç	Alanın envanteri, koruma projelerinin hazırlanması ve onarımları için gerekli olan finansal kaynağın sağlanması	Üniversitelerin Sanat Tarihi, Arkeoloji, Mimarlık gibi bölümleri ile beraber çalışarak dönemsel derslerin düzenlenmesi	Alanın tanınırlığını arttırıp alana bütçe oluşturmak için tarihi yapılardan atıl durumda olanlara yeni işlevler verilmesi, İnsanların bölgeye katılımının arttırılması
Eylemler	Kültürel koruma ve faaliyetler ile kent belleğinin oluşması için AB ortak hibe programlarına katılım sağlanması, ulusal, uluslararası kaynak/fonların kullanımı	Üniversitelerin ilgili bölümleri başkanlığınca ortak çalışmalar yaparak okulların davet edilmesi, alanda atölye çalışmaları yapılması	Tarihi kent merkezindeki ziyaretçi akışının yıl boyunca yayılacak şekilde artırılarak, bölgenin ekonomik kalkınmasının desteklenmesi
Sorumlu Kurum	Kültür ve Turizm Bakanlığı	Aksaray Üniversitesi	Alan Başkanlığı
Finansal Kaynak	Dış İşleri Bakanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı	Aksaray Üniversitesi	Aksaray Belediyesi
Hedef	5-10 yıl	5-10 yıl	1-5 yıl

Çizelge 4: Yönetim Alanının İşletme Planlaması / *Management Planning of the Management Area*

Proje Adı	<i>Alan ve Çevresinin Tur Güzergahlarına Dahil Edilmesi</i>	<i>Ziyaretçilere Teşvik Edici ve Bilgi Verici Yayın Hazırlanması, Ziyaretçiler için Yaya Aksları Oluşturulması</i>
Amaç	Alanın ve yakın çevresinde bulunan Güvercinkayası, Güzelyurt, Aşıklihöyük ve Acemhöyük gibi diğer miras alanlarının tanınırlığının artırılması için tarihi kent merkeziyle birlikte tur güzergâhı oluşturulması	Bölgeye gelen ziyaretçilerin ilgisini çekmek için ilgili yerlere bilgi panoları, audio tape /video sistemlerinin kurulması, bazı aksların yayalaştırılması
Eylemler	Tarihi kent merkezinde yer alan kültür varlıklarının, mevcut tur rehberlerinde bulunan İhlara Vadisi, Tuz Gölü vb. mevcut programlara dâhil edilmesi. Tanıtım broşürlerinin ve haritaların yenilenmesi	Yönetim alanındaki yapıların dönem simülasyonlarının yapılması, Valilik Binası, Ulu Cami, Halk Kütüphanesi gibi kültür varlıklarının da yer aldığı, uzun bir tarihi geçmişe sahip, kentin omurgası görevini gören Bankalar Caddesi'nin tekrar yayalaştırılması, bu bölümde bilgi panoları, kent mobilyaları ve peyzajının yoğunlaştırılması
Sorumlu Kurum	Alan Başkanlığı Aksaray Belediyesi	Kültür ve Turizm Bakanlığı
Finansal Kaynak	TÜRSAB	Sponsor Kurumlar
Hedef	5-10 yıl	1-5 yıl

Çizelge 5: Yönetim Alanının Ziyaretçi Planlaması / *Visitors' Planning of the Management Area*

Proje Adı	<i>Sokak düzenlemesi, sağlıklılaştırması</i>	<i>Yayalaştırma Çalışmaları Yapılması</i>	<i>Otopark Projelerinin Hazırlanması</i>
Amaç	Kent merkezinde mevcut karmaşanın yapılara olan olumsuz etkisinin önlenmesi, görüntü kirliliğinin azaltılması	Mevcut trafik karmaşasının en aza indirilmesi ve alandaki yaya ve bisiklet yaklaşımının kolaylaştırılması, bisiklet kullanımının teşvik edilmesi, gerekli düzenlemelerin yapılması	Otopark düzenlemesi yapılması ve tarihi yapılara yaklaşımlarda tur otobüsleri için cepler/bekleme, indirme/bindirme alanları oluşturulması
Eylemler	Alandaki yapıların ruhsat kontrollerinin yapılması, kaçak olanların yıkılması	Aksaray kent merkezindeki kültür varlıklarının çevresindeki trafik akışının denetlenmesi, bu kapsamda; Bankalar, Vehbi Bey ve Belediye Caddeleri ana arter olarak alınarak bu caddelere çıkan sokakların trafiğe kapatılması, yaya ve bisikletliler için kolay erişilebilir mekânlar/ akslar oluşturulması	Tekrar düzenlenmiş olan trafik akışına göre uygun bir bölgede ek otopark düzenlenmesi. Alana gelen ziyaretçiler için kısa süreli otobüs otoparkı düzenlenmesi.
Sorumlu Kurum	Aksaray İl Özel İdaresi	Aksaray Belediyesi	Aksaray Belediyesi
Finansal Kaynak	Aksaray İl Özel İdaresi Aksaray Belediyesi	Aksaray Belediyesi	Aksaray Belediyesi
Hedef	1-5 yıl	1-5 yıl	1-5 yıl

Çizelge 6: Yönetim Alanının Ulaşım ve Dolaşım Planlaması / *Transportation and Circulation Planning of the Management Area*

Proje Adı	Yönetim Alanı İçinde Bulunan Tarihi ve Çağdaş Yapıların Deprem Analizinin Yapılması	Acil Durum Eylem Planının Hazırlanması	Acil Durum Eylem Planıyla İlgili Tüm Veriler Hakkında Personel Eğitimi	Alanda Monitoring Sisteminin Oluşturulması
Amaç	Değişen fay hattı ile 4. Derece deprem bölgesinde bulunan alan ve çevre yapılarının depremden en az düzeyde etkilenmesinin sağlanması	Yangın, deprem, sel gibi doğal afet sırasında uyulması gereken kuralların ve uygun ortamların, toplanma alanlarının tespiti	Yönetim alanında görevli olan idari ve diğer tüm personelin afet yönetimi hakkında eğitilmesi	Deprem izleme cihazları ile oluşacak sarsıntılar için uyarı sisteminin kurulması
Eylemler	Yönetim alanındaki yapıların deprem riskine karşı dayanıklılık tespitinin yapılması. Risk altında olan yapılar için gerekli önlemlerin alınması	Her türlü afet ile ilgili dökümanın toplanması, risklerin belirlenmesi. İlgili kurumlardan destek alınması, Aksaray tarihi kent merkezinin içinden geçen Melendiz Çayı ve üzerindeki barajdan kaynaklı olası taşkın riskinden oluşabilecek zararın bilgisayar modellemesi ile tespiti, olası risk bölgeleri için müdahale senaryoları geliştirilmesi	İlgili kurumların desteği ile Aksaray AFAD tarafından eğitim ve seminerlerin hazırlanması. Tarihi kent merkezi içinde ve Aksaray Belediyesinde çalışan tüm personele gerekli bilgilendirmenin yapılması	Monitoring sistemi ile deprem izleme sisteminin alanda gerekli kültür varlıklarına uygulanması ve eğitilmiş personel sağlanması
Sorumlu Kurum	AFAD Kültür ve Turizm Bakanlığı	Aksaray İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü, AFAD	AFAD, Aksaray Belediyesi, Aksaray Üniversitesi, Sivil Toplum Kuruluşları	Aksaray Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, AFAD
Finansal Kaynak	Kültür ve Turizm Bakanlığı	Aksaray İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	Aksaray İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü	Kültür ve Turizm Bakanlığı
Hedef	1-5 yıl	1-5 yıl	1-5 yıl	5-10 yıl

Çizelge 7: Risk-Kriz Yönetimi Planlaması / Risk-Crisis Management Planning

Proje Adı	Alana Ait Resmi Web Sitesinin Oluşturulması	Alana İlişkin Tanıtım Dökümanlarının Hazırlanması	Yetişkinler İçin Etkinliklerin Düzenlenmesi	Çocuklar İçin Etkinliklerin Düzenlenmesi
Amaç	Alanın tanınırlığının artırılması	Ziyaretçilerin alan hakkında merakının oluşması adına güncel, bilimsel, popüler bilgilerin yayınlanması	Alanın tanınırlığının artırılması adına yetişkinler için ücretsiz etkinliklerin sağlanması	Alanın tanınırlığının artırılması adına çocuklar için ücretsiz etkinliklerin sağlanması
Eylemler	Alanın tarihi, geçirdiği dönemleri, güncel haber ve etkinliklerin insanlara aktarımının sağlanması. Aksaray tarihi kent merkezine dair güncel bilgiler içeren detaylı bir resmi web sitenin tasarlanması, gerekli personelin temin edilmesi	Alan hakkında belli kategorilerde ve düzeyde (yetişkin, çocuk) kitap, broşür vb yayınların oluşturulması. Bu yayınların çeşitli dillere çevrilmesi	Bilim insanlarının alanda konferans vermesi, fotoğraf sergilerinin yapılması, geleneksel el sanatları dallarında atölye çalışmaları düzenlenmesi	Anasınıfı, ilköğretim, ortaokul ve liselere yönelik çeşitli alanlarda hafta içi veya hafta sonu çeşitli atölyeler düzenlenmesi. Zinciriye Medresesi ve uygun hava koşullarında Aksaray Hükümet Meydanı vb. alandaki potansiyel açık alanların bu etkinlikler için kullanılması
Sorumlu Kurum	Alan Başkanlığı, Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü	Aksaray İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Aksaray Üniversitesi	Aksaray Üniversitesi, Aksaray Belediyesi	Aksaray Belediyesi, İl Milli Eğitim Müdürlüğü
Finansal Kaynak	STK	Yerel Yayın Evleri	Aksaray Belediyesi	Aksaray Belediyesi, İl Milli Eğitim Müdürlüğü
Hedef	5-10 yıl	1-5 yıl	1-5 yıl	1-5 yıl

Çizelge 8: İtibar Yönetimi ve Tanıtım Planlaması / Recognition Management and Presentation Planning

AKSARAY TARİHİ KENT MERKEZİNİN UNESCO DÜNYA MİRASI GEÇİCİ LİSTESİNE ADAYLIĞI İÇİN BİR DENEME

Proje Adı	<i>Bilimsel Eğitim Faaliyetlerinin Düzenlenmesi</i>	<i>Paydaşların Periyodik Olarak Bir Araya Gelmesi İçin Konferans ve Etkinlik Düzenlenmesi</i>	<i>Yerel Halk ve Eğitim Kurumları ile İşbirliği Yapılması</i>
Amaç	Kentte yaşayan insanların nasıl bir değer içinde olduklarının farkına varmalarının sağlanması	Alan ile ilgilenen personele sürekli bilgilendirme yapılarak, koruma adına daha çok bilinçlenmesinin sağlanması	Okullardaki eğitimcilerin ve yerel halkın, alan hakkında bilgilendirilmesi, Aksaray tarihi kent merkezindeki okullar ve yerel halk ile işbirliği geliştirilmesi
Eylemler	Başta Zinciriye Medrese olmak üzere, Aksaray tarihi kent merkezindeki kültür varlıklarının kültürel öneminin en iyi şekilde anlaşılması ve yaşatılmasının sağlanması için her türlü bilgi, proje ve eylemlerin başta yerel halk olmak üzere kamuoyu ile paylaşılması, Ulusal ve Uluslararası katılımcıların olduğu toplantılarda, dünya mirası, yönetim alanı, yönetim planı, koruma, tarihi belge gibi konularda halkın bilinçlenmesinin sağlanması, böylece kullanıcıların/ziyaretçilerin kent merkezinde bulunan tarihi alanlara yaklaşımının değiştirilmesi	Aksaray Belediyesi'nde çalışan teknik personelin koruma konusunda bilgilerinin artırılması, Alanın sürekli bakımının yapılmasından sonra raporların paydaşlara aktarılması, bu bilgilerin web sitesinde yayınlanması, paydaşların yeterli katılımının sağlanması	Alan hakkında detaylı bilginin olduğu yayınların hazırlanması, dağıtılması, bilgilendirme toplantılarının yapılması, tarihi kent merkezindeki okullardaki eğitimciler ve öğrencilerin alanın tarihi konusunda bilgilendirilmesi
Sorumlu Kurum	Aksaray İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Aksaray Belediyesi, Aksaray Üniversitesi, Meslek Odaları	Aksaray Belediyesi, Aksaray Valiliği	Aksaray Belediyesi, İl Milli Eğitim Müdürlüğü
Finansal Kaynak	Meslek Odaları	Aksaray Belediyesi, Aksaray Valiliği	Aksaray Belediyesi, İl Milli Eğitim Müdürlüğü
Hedef	1-5 yıl	6 ayda 1	1-5 yıl

Çizelge 9: Eğitim ve Bilinçlendirme Planlaması/ *Education and Awareness Raising Planning*

KAYNAKLAR

ACAR, Y., 2016.

“Aksaray İli Güzelyurt İlçesi (Gelveri) Potansiyelinin Ekomüzecilik Kapsamında Swot Analizi İle Değerlendirilmesi”, Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 1, s. 321-330.

AYÇİN, F., SALMAN, Ş., YEĞEN, A., ULU KURTARAN, A., KARAKÖY, G. ve OK, Ö., 2010. **Aksaray İl Kültür Envanteri (Merkez-Ağaçören-Eskil-Gülağaç-Ortaköy-Sarıyahşi)**. Aksaray Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 328 s., Aksaray. Ocak 10, 2020 tarihinde <https://aksaray.ktb.gov.tr/Eklenti/62585,1-merkez-ve-ilcelerpdf.pdf?0> adresinden alındı.

AYDOĞAN, T., 2019.

Aksaray Efsaneleri. Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 214 s., Çanakkale.

CARTER, B. & GRIMWADE, G., 1997.

“Balancing Use and Preservation in Cultural Heritage Management”, **International Journal of Heritage Studies** 3(1), pp. 45-53.

DOSTOĞLU, N., 2014.

“UNESCO Dünya Miras Listesi ve Türkiye”, **Mimarlık** 379.

ERDAL, Z., 2014.

“Aksaray’da Türk Devri Mimarisi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 692 s., Van.

FEILDEN, B.M., JOKILEHTO, J., 1998.

Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites, ICCROM - International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property Publications, 137 p., Rome.

GÜREL AĞIR, Ç., 2019.

“Tarihsel Çevrenin Sunduğu İmgeyi Okuyarak Kentsel Kimlik Arayışına Bir Yaklaşım: Aksaray Örneği”, KTO Karatay Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 154 s., Konya.

HACAR, A., 2013.

“Arkeolojik Alanların Korunmasında Planlamanın Önemi: Güvercinkaya Alan Yönetim Planı ve İlk Uygulamalar”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 15(3), s. 95-417.

KARADAL, H., GÜNDOĞDU, G., 2012.

“Kültürel Turizmin Kümelenme Potansiyeli: Aksaray Örneği”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi** 14 (22), s. 155-162.

KAYACAN, N., GORING-MORRIS, N., DURU, G., TAŞKIRAN, Z. F., YÜCEL, B., 2018.

“Aksaray Yüzey Araştırması 2016 ve 2017 Yılı Çalışmaları: İlk Yerleşik Topluluklar”, **36. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s.195-206, Çanakkale.

KAYABAŞI, R. G., AYDOĞAN, T., 2018.

“Aksaray Efsanelerinin Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi** 11(23), s. 159-173.

KILIÇ-KARATAY, S., 2019.

“Aksaray Müzesi’nde Bulunan Dokumalar ve Özellikleri”, **Ulakbilge** 7(32), s. 105-118.

KONYALI, İ. H., 1974.

Abideleri ve Kitabeleri ile Aksaray Tarihi, Cilt I, 1408 s., Fatih Yayınevi, İstanbul.

KURAN, A., 1969.

“Karamanlı Medreseleri”, **Vakıflar Dergisi** 8, s. 209-223.

KUTLU, İ., 2012.

“Aksaray Zinciriye Medresesi”, **Dini Araştırmalar Dergisi** 15(41), s. 197-216.

KÜÇÜK, F., 2016.

“Aksaray Kültür Evi Örneği ve Barındırdığı Etnografik Ürünler”, **II. Uluslararası Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Bildiri Kitabı, s. 1-16, Ağrı.

ORAL, M. Z., 2014.

“Aksaray’ın Tarihi Önemi ve Vakıfları”, **Mütefekkir** 2, s. 221-248.

ORUÇ, A.T., ÖZGÜL, N. ve YAŞAR, Ö., 2016.

“Aksaray Lisesinin Tarihsel İncelenmesi”, **I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (Kültür, Tarih, Din, Medeniyet)**, Aksaray Üniversitesi, s. 43-52, Aksaray.

ÖZ, M., 1993.

“Cemâleddin Aksarâyî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.308-309, İstanbul.

POLAT, Ö., 2011.

“Karamanoğulları Devrinde Aksaray Şehri”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 97 s., Niğde.

RODERS, A. P., 2011.

“Editorial: Bridging Cultural Heritage And Sustainable Development”, **Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development** 1(1), pp. 5-14

ŞAHİN, S. Z., 2015.

“Ankara Kentinin UNESCO Dünya Miras Alanı Adaylığı için Bir Öneri ve Eylem Planı”, **Ankara Araştırmaları Dergisi** 1(1), s. 36-50.

ŞAHİN GÜÇHAN, N. (ed)., 2017.

Kommagene Nemrut Yönetim Planı 2017, 568 s., Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

ŞAKAR-SOLMAZ, F., 2018.

“Anadolu’da Bir Endüstri Mirası: Aksaray Azmi Milli Un Fabrikası”, **III. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşatılması**, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, s.138-145, Antalya.

TAYLOR, K., 2004.

“Cultural heritage management: a possible role for charters and principles in Asia”, **International Journal of Heritage Studies** 10(5), pp. 417-433.

TEMEL, E., KÜÇÜKDAĞ, Y., 2018.

“Hurufât Defterleri’ne Göre Aksaray Kenti Medreseleri ve Darülmurraları”, **Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi** 1, s. 48-82.

TEMEL, E., 2008.

“Hurufât Defterleri’ne Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 87 s., Konya.

TUNCER, M., 2017.

“Sürdürülebilir Turizm İmkânlarının Değerlendirilmesine Yönelik Aksaray İlinde Bir Araştırma”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi** 51, s. 126-138.

ULUSAN, E., YILDIRIM, A. E., 2016.

“Temsili, Dengeli ve Güvenilir Bir Liste İçin: Türkiye’nin Dünya Mirası Adaylıklarının Gözden Geçirilmesi”, **İdealkent** 19(7), s. 44426-473.

ULUSAN, E., 2016.

“Türkiye’de Kültürel Miras Alanlarında Yönetim Planlaması Deneyimi”, **İdealkent** 19(7), s. 372-401.

WIJESURIYA, G., THOMPSON, J. ve YOUNG, C., 2013. **Managing Cultural World Heritage**, UNESCO-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Publications, 152 p., Paris.

YILMAZ, A., TUNCER, M. ve ZORLU, K., 2016.

“Yavaş Şehir (Sürdürülebilir Yerel Kalkınma) Potansiyelinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma: Güzelyurt, Aksaray”, **Studies of the Ottoman Domain** 6(10), s.1-19.

URL-1. Ocak 08, 2020 tarihinde <https://aksaray.ktb.gov.tr/TR-170590/tasinmaz-kultur-varliklari.html> adresinden alındı.

URL- 2. Ocak 12, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> adresinden alındı.

URL- 3. Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/faq/19> adresinden alınmıştır.

URL-4. Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> adresinden alınmıştır.

URL-5. Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/preparing-world-heritage-nominations/> adresinden alınmıştır.

URL-6. Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://www.theguardian.com/cities/2017/aug/30/unescocide-world-heritage-status-hurt-help-tourism> adresinden alınmıştır.

URL-7. Mayıs 11, 2020 tarihinde <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/yazdir?94DFE222CC5E058A9391FE068106C0ED> adresinden alınmıştır.

URL-8. Ocak 10, 2020 tarihinde <http://www.alanbaskanligi.gov.tr/evrak/document-57-11.pdf> adresinden alındı.

URL-9. Aralık 19, 2019 tarihinde <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040727.htm#1> adresinden alındı.

URL-10. Aralık 19, 2019 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.9637&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=Alan%20Y%C3%B6netimi> adresinden alındı.

URL-11. Aralık 18, 2019 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/cografi-ozellikleri-121> adresinden alındı.

URL-12. Ocak 11, 2020 tarihinde <https://deprem.afad.gov.tr/deprem-tehlike-haritasi> adresinden alındı.

URL-13. Aralık 18, 2019 tarihinde <https://earth.google.com/web> adresinden alındı.

- URL-14: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-18> adresinden alındı.
- URL-15: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-19> adresinden alındı.
- URL-16: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-4> adresinden alındı.
- URL-17: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-10> adresinden alındı.
- URL-18: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-14> adresinden alındı.
- URL-19: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-manzaralar#gallery-6> adresinden alındı.
- URL-20: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-3> adresinden alındı.
- URL-21: Ocak 11, 2020 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/fotograf-galerisi-127/aksaray-eski-fotograflar#gallery-26> adresinden alındı.
- URL-22: Ocak 11, 2020 tarihinde <http://www.aksaray.gov.tr/tarihce#gallery-3> adresinden alındı.
- URL-23: Ocak 11, 2020 tarihinde <http://www.aksaray.gov.tr/tarihce> adresinden alındı.
- URL-24: Aralık 10, 2019 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/nufus-bilgileri-123> adresinden alındı.
- URL-25: Aralık 10, 2019 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/ekonomik-durumu-124> adresinden alındı.
- URL-26: Aralık 10, 2019 tarihinde <https://www.aksaray.bel.tr/kentsel-yapi-126> adresinden alındı.
- URL-27: Aralık 10, 2019 tarihinde <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-43336/muze-istatistikleri.html> adresinden alınmıştır.
- URL-28: Ocak 20, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=tr> adresinden alınmıştır.
- URL-29: Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5731/> adresinden alınmıştır.
- URL-30: Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1405/> adresinden alınmıştır.
- URL-31: Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5733/> adresinden alınmıştır.
- URL-32: Mayıs 11, 2020 tarihinde <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6344/> adresinden alınmıştır.
- URL-33: Mayıs 11, 2020 tarihinde https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editedordosya/Aksaray_icdr2012.pdf adresinden alınmıştır.
- URL-34: Mayıs 11, 2020 tarihinde <http://www.korumakurullari.gov.tr/Eklenti/44389,aksaray-ili-merkez-ilcedeki-ticari-sitin-kentsel-site-c-.pdf?0> adresinden alınmıştır.
- URL-35: Mayıs 11, 2020 tarihinde <http://www.tarihkentlerbirligi.org/doc/TKB2009.pdf> adresinden alınmıştır.